

ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(ETA JOURNAL)
INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION
AND
HISTORY RESEARCH
e-ISSN: 2687-6426

Yıl: 7/ Cilt: 7/ Sayı: 13/ Temmuz 2025
Volume: 7/13, July/ 2025

Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi
(Eta Journal), altı ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
ETA JOURNAL, Uluslararası 6 yıllık hakemli ve indeksli bir dergi olup *Asos indeks, Acar indeks, Sobiad İndeks ve international index copernicus* tarafından taranmaktadır.

102

ETA Journal'da yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukûki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları ETA Journal'a aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

International Journal Of Education And History Research (ETA Journal) is an international, peer-reviewed journal and published every six months. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the ETA Journal. The ETA Journal has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the ETA Journal. The Editorial Board makes the final decision to publish articles. No article is returned to authors.

ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(ETA JOURNAL)

INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION AND HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2687-6426

İmtiyaz Sahibi/ Owner

Doç. Dr. Alev DURAN

Editör/ Editor

Doç. Dr. Sabri BECERİKLİ

Yardımcı Editör/ Assistant Editor

Dr. Ayşe AYÇİÇEK

Dr. Suat KAYMAK

Yayın Kurulu/Editorial Board

Doç. Dr. Alev DURAN - Mizanpaj

Doç. Dr. Sabri BECERİKLİ - Eğitim Bilimleri Alan Sorumlusu

Doç. Dr. Derya GÜRTAŞ DÜNDAR - Sosyal Medya/ Halkla ilişkiler Sorumlusu

Doç. Dr. Huriye BOSTANOĞLU – Yayın Kontrol Sorumlusu

Doç. Dr. Mutlu ADAK - İndeks Koordinatörü

Dr. Ayşe AYÇİÇEK – Son Okuma Sorumlusu

Dr. Suat KAYMAK - Dil Koordinatörü

ANKARA

e-posta: journaleta@gmail.com

web: <http://etajournal.com/>

Sosyal Medya: <https://x.com/EtaJournal>

Google scholar: [Eta journal](#)

Academia: [Etajournal](#)

Dil Editörleri/ Language Editor

Doç. Dr. Gökhan TEKİR
Dr. Hilmi DEMİRAL
Dr. Sezgin TOPAL MIZRAK

Kapak Tasarımı: Bülent POLAT

Temsilcilikler / Country Representatives

Macaristan: Dr. Szabolcs HADNAGY
Rusya: Dr. Hilmi DEMİRAL
Almanya: Öğr. Gör. Uğur Berk KALELİOĞLU
Azerbaycan: Öğr. Gör. Orkhan ZAMANOV

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Ahmet OĞUZ
Doç. Dr. Ahmet KILINÇ
Doç. Dr. Ahmet VURGUN
Doç. Dr. Aziz ALTI
Doç. Dr. Burak KOCAOĞLU
Doç. Dr. Gökçen ÇATLI
Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ
Doç. Dr. Korkmaz ŞEN
Doç. Dr. Derya GÜRTAŞ DÜNDAR
Doç. Dr. Huriye BOSTANOĞLU
Doç. Dr. Sabri BECERİKLİ
Doç. Dr. Emre SARAL
Doç. Dr. Mutlu ADAK
Doç. Dr. Özgür TÜRKER
Doç. Dr. Fatma Nur ŞENGÜL
Doç. Dr. D. Volkan KARABOĞA
Dr. Öğr. Üyesi Sıla GEN KAYA
Dr. Öğr. Üyesi Serdar GÜRÇAY
Dr. Öğr. Üyesi Suat KAYMAK
Dr. Mehmet TAŞ
Dr. Ayşe BEDİR
Dr. Haluk DOĞAN

Bilim Danışma Kurulu/ International Scientific Advisory Committee

Prof. Dr. Zafer TANGÜLÜ/ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU / Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. Salim GÖKÇEN/ Erzincan Binali Yıldırım University
Prof. Dr. Murat KÜÇÜKGÜRLÜ/ Erzurum Technical University
Prof. Dr. Necmettin ALKAN/ Sakarya University
Prof. Dr. A. Şevki DUYMAZ/ Suleyman Demirel University
Prof. Dr. Ömer AYDIN/ Istanbul University
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ/ Karadeniz Technical University
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ/ Karadeniz Technical University
Prof. Dr. Havva SELÇUK/ Erciyes University
Prof. Dr. Özcan BAYRAK/ Elazığ University
Prof. Dr. Serdar YAVUZ/ Elazığ University
Prof. Dr. Şuayp KARAKAŞ / Istanbul Aydın University
Prof. Dr. Abdülhaluk Mehmet ÇAY/ Istanbul Aydın University
Prof. Dr. Metin AKAR/ Istanbul Aydın University
Prof. Dr. R. Nükhet ÇIKRIKÇI/ Üsküdar University
Prof. Dr. Ali DENİZLİ / Rumeli Üniversitesi- Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. H. Tarık OĞUZLU/ Istanbul Aydın University
Prof. Dr. İsmail KÖSE/ Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ŞAHİN/ Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Yahya BAĞÇECİ/ Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Kazım YETİŞ/ İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OĞUZ/ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Salim PİLAV / Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL/ İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Naci ŞAHİN/ Yozgat Bozok Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz TOPKAYA/ Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan TEKİR/ Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet VURGUN/ Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Burak KOCAOĞLU/ Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent YILDIRIM/ Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Gökçen ÇATLI/ İstanbul Aydın Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuzhan KARADENİZ/ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür TÜRKER / Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Emre SARAL / Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Tekin ÖNAL/ Ankara Yıldırım Bayezid Üniversitesi
Doç. Dr. Turan AÇIK/ Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Sabri BECERİKLİ / Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. M. Ebru ZEREN
Doç. Dr. Fatma ÇALIK ORHUN
Doç. Dr. M. Hakan ÖZÇELİK / İstanbul Aydın Üniversitesi
Doç. Dr. Harun TUNCER/ İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ/ Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Huriye BOSTANOĞLU / Ankara Medipol Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ümit KATIRANCI/ Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi N. Selcen KORKMAZCAN / İstanbul Aydın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Dilara USLU/ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman SEÇKİN / Kars Kafkas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Burcu GÜDÜCÜ/ İstanbul Aydın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Bünyamin ÇETİNKAYA/ Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Elif ŞİMŞEK ÖZKAN/ Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi. Naim BABÜROĞLU/ İstanbul Aydın Üniversitesi
Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER
Dr. Sezgin TOPAL MIZRAK
Dr. Szabolcs HADNAGY/ Macaristan Szeged Üniversitesi
Dr. Gábor FODOR/ Macaristan- Macar Kültür Merkezi/ Macaristan
Öğr. Gör. Orxan ZAMANOV / Azerbaycan Bilimler Akademisi/ Khazar Üniversitesi
Dr. Bayram QULİEV / Khazar Üniversitesi
Dr. Eva KINCSES- NAGY/ University of Szeged/ Hungary
Dr. Péter KÖVECSI-OLÁH/ Macaristan Ankara Büyükelçiliği
Dr. Gergő KOVÁCH/ Macar Kültür Merkezi
Dr. Kamala MUSTAFAYEVA/ Khazar Üniversitesi
Dr. Muzaffer ŞEN/ Türkiye Barolar Birliği-Konya Barosu

ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION AND HISTORICAL RESEARCH

(ETA JOURNAL) e-İSSN: 2687-6426

İmtiyaz Sahibi/ Owner

Doç. Dr. Alev DURAN

Editör/ Editor

Doç. Dr. Sabri BECERİKLİ

Yardımcı editör/ Assistant Editor

Dr. Ayşe AYÇİÇEK

Dr. Suat KAYMAK

Yayın Kurulu/Editorial Board

Doç. Dr. Alev DURAN - Mizanpaj

Doç. Dr. Sabri BECERİKLİ - Eğitim Bilimleri Alan Sorumlusu

Doç. Dr. Derya GÜRTAŞ DÜNDAR - Sosyal Medya/ İletişim Sorumlusu

Doç. Dr. Huriye BOSTANOĞLU – Yayın Kontrol Sorumlusu

Doç. Dr. Mutlu ADAK - İndeks Koordinatörü

Dr. Ayşe AYÇİÇEK – Son Okuma/ kontrol Sorumlusu

Dr. Suat KAYMAK - Dil Koordinatörü

107

Temmuz 2025 7/13 (Volume 7/13, july 2025)

ETA Journal Volume 7/13, July 2025

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

<u>Kapak</u>	
<u>Jenerik</u>	102-106
<u>İçindekiler</u>	107-109
<u>Editörden</u>	110

1. Harun AYDIN **111-137**

1982 Referandumu: Ulusal Basının İktidar İlişkisine Yansıması

(1982 Referendum: Reflections Of The National Press On Its Relationship With Power)

*Araştırma Makalesi

2. Mustafa GÜNCÜ **138- 154**

XIX. Yüz Yılın Sonlarında İran'da Veba Salgınının Bölgenin Siyasetine Ve Sosyal Yapısına Etkileri

(The Effects Of The Plade In Iran At The End Of The 19th Century On The Regional Politics and Social Structure)

*Araştırma makalesi

108

3. Mehran BESHARAT GHAZANİ **155- 174**

Emîr İsmâîl Şenb-i Gâzânî: Hayatı, Eseri ve Ailesi

(Amîr Ismâ'îl Shanb-i Ghâzânî: His Life, Works, and Family)

*Araştırma makalesi

4. Seyfullah TÜZMEK **175-191**

İbn Bîbî Ve El-Evâmiru'l-'Alâ'iyye Fî'l-Umûri'l-Âlâ'iyye Adlı Eseri

(Ibn Bîbî And His Work Al-Awâmir Al-'Alâ'iyya Fî'l-Umûr Al-'Alâ'iyya)

*Araştırma makalesi

5. Celal CANBİRDİ

192-230

Savaşın Gölgesinde Diplomasi: Türk Basınında Orta Şark Konferansları (Adana, Kahire ve Tahran)

(Diplomacy In The Shadow Of War: The Middle East Conferences (Adana, Kahire and Tahran))

*Araştırma Makalesi

6. Ali ERDEM

231-238

Kitap Tanıtımı: Mehmet Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, ISBN: 975-16-0951-8.

*İnceleme/ Tanıtım Yazısı

Bilim dünyasının değerli insanları,

ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (ETA), uluslararası hakemli, indeksli ve akademik bir dergi olmakla birlikte, yazı ve düşünce ile meşgul olan herkesin söz söyleyebileceği disiplinler arası bir sosyal bilim platformudur. Derginin kurulum aşamasında desteğini esirgemeyen, emeği geçen hocalarımıza ve kırmayarak destek veren danışma ve yayın kurulundaki değerli hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Akademik hayata bir nebze katkı sunmak üzere çıkmış olduğumuz bu yolculukta, bilim dünyasının siz değerli insanlarını yazar ve hakem olarak yanımızda görmek; ayrıca görüş ve önerilerinizle bizleri en mükemmele ulaştırma noktasında yönlendirmeniz bizlere güç katacaktır.

Bu bağlamda **ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (ETA Journal)** olarak vereceğiniz her türlü destekten dolayı

Teşekkür eder, saygılar sunarım.

Doç. Dr. Sabri BECEREKLİ

Ankara/ Türkiye

journaleta@gmail.com

**ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(ETA JOURNAL)**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION
AND HISTORY RESEARCH**

Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, Temmuz 2025, s. 111-137.

Harun AYDIN*

1982 REFERANDUMU: ULUSAL BASININ İKTİDAR İLİŞKİSİNE YANSIMASI

111

ÖZET

Türkiye’de 1960 ve 1980 darbelerinden sonra hazırlanan anayasalardan iki tanesi halkoylamasına sunulmuştur. Bunlardan birincisi 1961 anayasası iken ikincisi 1982 anayasasıdır. 1961 Anayasası Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk anayasal referandumu olması hasebiyle oldukça önemlidir. İkinci referandum ise 1982 Anayasası’nın kabul sürecinde yaşanmıştır. 1982 Anayasa Referandumu, Türkiye siyasi ve hukuk tarihi açısından kritik bir dönemeç olarak değerlendirilmiş bu anayasanın oluşum sürecinde, basın aktif bir rol almıştır. Bu cümleden hareketle çalışmanın amacı, 1982 Anayasası referandum süreci ve sonuçlarının Türkiye ulusal basınına nasıl yansıdığını incelemektir. Ayrıca, demokratikleşme sürecinde basının işlevleri ve basın-yönetim ilişkileri üzerine daha geniş bir akademik tartışmanın parçası olarak da önemli bir katkı sağlaması amaçlanmıştır. Basının siyasi görüşleri şekillendirme ve demokratik süreçler üzerindeki etkilerini anlamak için Cumhuriyet, Günaydın, Hürriyet, Tercüman, Yeni Devir ve Yeni Nesil gazetelerinden yararlanılmıştır. Referandum öncesinde ve sonrasında ulusal basında yer alan haberler, yorumlar ve analizler, toplumun, siyasi aktörlerin ve entelektüel çevrelerin referandumla ilgili tutumlarını ve algılarını yansıttığından çalışma kapsamında gazetelerin karikatür, köşe yazıları ve haberleri tarafsız bir şekilde incelenmiştir. Nitel ve nicel araştırma yöntemleri kullanarak Türkiye’nin önde gelen ulusal gazetelerindeki haber ve yorumları sistematik bir şekilde analiz edilmiştir. Böylece basının referandum sürecinde nasıl bir rol oynadığı, hangi temaları öne çıkardığı ve toplumun referandumla ilgili tartışmalara nasıl katıldığı izah edilmeyi hedeflemiştir. Bu çalışmanın sonuçları, Türkiye’deki demokratik süreçlerin anlayışını zenginleştirecek ve basının siyasi dönüşümlerdeki rolünü anlatmaya yardımcı olacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
haaydin@agri.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7857-0367>.

* Bu makale Turnitin programı ile taranmıştır.

* Araştırma makalesi.

* Makale geliş: 21.02.2025- Makale kabul: 15.05.2025.

* Makale atıf bilgisi: Aydın, H. (2025). 1982 Referandum: Ulusal Basının İktidar İlişkisine Yansıması, *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi (Etajournal)*. 7 (13), 111-137.

Anahtar Kelimeler: Basın, Anayasa, Referandum, Darbe, Demokrasi.

1982 REFERENDUM: REFLECTIONS OF THE NATIONAL PRESS ON ITS RELATIONSHIP WITH POWER

In Türkiye, two of the constitutions prepared after the 1960 and 1980 coups were submitted to referendum. The first of these was the 1961 Constitution, while the second was the 1982 Constitution. The 1961 Constitution is very important as it was the first constitutional referendum in the Republic of Türkiye. The second referendum took place during the adoption process of the 1982 Constitution. The 1982 Constitutional Referendum was considered as a critical turning point in the political and legal history of Türkiye and the press played an active role in the formation process of this constitution. From this perspective, the aim of this study is to examine how the referendum process and the results of the 1982 Constitutional referendum were reflected in the Turkish national press. It is also intended to make an important contribution as part of a wider academic debate on the functions of the press and press-government relations in the democratization process. Cumhuriyet, Günaydın, Hürriyet, Tercüman, Yeni Devir and Yeni Nesil newspapers were used to understand the effects of the press on shaping political views and democratic processes. Since the news, comments and analyses in the national press before and after the referendum reflect the attitudes and perceptions of the society, political actors and intellectual circles about the referendum, the study examined the cartoons, columns and news of the newspapers in an unbiased manner. Using qualitative and quantitative research methods, news and commentaries in Türkiye's leading national newspapers were systematically analyzed. Thus, the study aims to explain what role the press played in the referendum process, which themes it emphasized and how the public participated in the referendum debates. The results of this study will enrich the understanding of democratic processes in Türkiye and help explain the role of the press in political transformations.

Keywords: Press, Constitution, Referendum, Coup, Democracy.

GİRİŞ

Yunanca kökenli bir kavram olan Demokrasi; “*Demos*” halk ve “*Kratos*” hükümet veya egemenlik kelimelerinden oluşmuştur. Demokrasi halkın egemenliği veya halkın yönetimi anlamlarına gelmektedir. Temelde ise demokrasi bir siyasi sistem ve yönetim biçimi olarak ifade edilmektedir.¹ Max Weber’in *Ekonomi ve Toplum* isimli eserinde demokrasiye ayrı bir kısım ayrılmıştır. Weber’e göre demokrasi, bir yönetim şekli olarak toplumun siyasi otoritesinin meşruiyetini sağlamak için kullanılan bir araçtır. Ona göre demokrasi, halkın seçimleriyle belirlenen yetkililer aracılığıyla iktidarın dağıtılmasıdır.² Demokrasinin temel ilkelerinden biri olan halkın katılımı ve iradesinin önemsenmesi ise referandumlar aracılığıyla sağlanmaktadır.

Egemenliğin kullanılması bakımından üç ayrı demokrasi biçimi mevcuttur. Bunları doğrudan demokrasi, temsili demokrasi, yarı doğrudan demokrasi olarak sınıflandırmak mümkündür.³ Doğrudan demokrasi, vatandaşların politik kararları doğrudan almasını sağlayan bir sistem iken; temsili demokrasi, vatandaşların seçtikleri temsilciler aracılığıyla politik kararlar almalarını sağlayan bir sistemdir. Yarı doğrudan demokrasi ise doğrudan ve temsili demokrasi unsurlarını birleştiren bir sistemi belirtmektedir. Bu sistemde, vatandaşlar belirli konularda doğrudan oy kullanabilirken, diğer konularda ise temsilciler aracılığıyla kararlar

¹ Ateş Uslu, “Demokrasi”, *Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*, (Haz: Gökhan Atılğan - E. Atilla Aytekin), Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 137.

² Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, Bağlam Yayınları, Ankara, 2003, s.24; Fatih Becer, *Weber, Habermas ve Rawls Bağlamında Devlet ve Demokrasi Tartışmaları*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale, 2018, s. 195.

³ Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler)*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1969, s. 213.

alabilmektedir. Üstelik bu sistemde vatandaşlar genellikle referandumlar veya halk oylamaları aracılığıyla doğrudan politik konular hakkında karar verebilmektedir.⁴

Yarı doğrudan demokrasinin en önemli araçlarından birini referandum oluşturmaktadır. Referandum/Halkoylaması, ülke yönetiminin önemli gördüğü politik, kültürel, ekonomik vb. konularda karar alabilmek maksadıyla başvuru olan oylamaya denilmektedir.⁵ Halk bazı durumlarda yasa yapımına yardımcı olmaktadır. Bu kapsamda meclis yasayı kabul ederek halkın onayına sunmakta halk evet/kabul derse yasa yürürlüğe girmektedir.⁶

Referandumlar, farklı konularda geniş kitlelerin fikirlerinin ve tercihlerini açıkça belirtmelerini sağlamaktadır. Referandumlar hukuki, konusu ve usulleri bakımında incelenebilmektedir. Konusu bakımından üçe ayrılmıştır. İlki anayasaların kabulü veya değiştirilmesi için yapılan başvuruda kurucu halkoylaması veya anayasa oylaması olarak adlandırılmaktadır. İkincisi yasama referandumunda ise reddi amacıyla yapılmaktadır. Üçüncüsü ise uluslararası bir antlaşmasının oylanması için yapılan referandum veya plebisittir. Halk oylamasının sonucu hukuk açısından bağlayıcı ise buna “onaylayıcı halkoylaması” denilmektedir. Halktan meclis aracılığıyla Evet veya Hayır şeklinde oy vermesi belirlenmektedir. Eğer oylama sadece halkın fikirlerini öğrenmek için ise “*danışma halkoylaması*”ndan (istişari referandum) söz edilmektedir. Usul bakımından ise zorunlu ve ihtiyari olarak ikiye ayrılmaktadır. Zorunlu referandumda yasanın kanunlaşması için halkoyuna sunulmaktadır. İhtiyari referandumda ise Meclis halkoyu yapılmasına karar vermektedir.⁷ Türkiye’de farklı dönemlerde referandumlar yapılmıştır. Bunların ilki 1961 Anayasası’nın kabulünde uygulanmıştır. Daha sonra 1982 Anayasası’nın kabulünde bu yöntem yeniden başvurulmuştur. Ayrıca, Türkiye’de 1982 Anayasası’nın 175. maddesine göre 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 yıllarında da halkoylaması yapılmıştır.⁸

Bu çalışmada 1982 Anayasa referandum süreci, işleyişi ve demokrasi üzerindeki etkileri incelenmiştir. Ayrıca referandumların toplumsal ve siyasi dinamikler üzerindeki etkileri anlamak için örnek olaylar üzerinden analizler yapılmıştır. Referandumların demokratik süreçlerdeki rolü ve önemi konusunda daha derin bir bakış açısı sunularak okuyucuları düşündürmeye ve tartışmaya teşvik etmek amaçlanmıştır. Ayrıca Cumhuriyet, Günaydın, Hürriyet, Tercüman, Yeni Devir ve Yeni Nesil gazeteleri, 1982 referandumu gibi önemli bir dönemde geniş bir kitleye hitap etmiştir. Bu gazetelerin bazılarının Kenan Evren’e karşı muhalif, bazılarının ise Evren’in yanında yer alması, dönemin siyasi atmosferinin etkisiyle şekillenmiştir. İçerik analizleri destekleyici ve eleştirel bakış üzerine şekillenmiştir. Bu gazetelerdeki haberler ve köşe yazıları, referandumun halk üzerindeki etkilerini anlamamızda önemli bir kaynak olmuştur.

⁴ Hasan Tunç, “Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 12, S.1-2, 2008, s. 1117.

⁵ Mustafa Acar-Ömer Demir, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Adres Yayınları, Ankara, 2005, s. 181; Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 837.

⁶ Fatma Akar, **Türkiye’nin Demokrasi Serüveni ve Referandumlar**, Literatürk Academia, Konya, 2011, s. 49.

⁷ Esra Taşdelen-Erdal Aydoğan, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Gerçekleştirilen İlk Referandum: 1961 Referandumunun Ulusal Basına Yansıması”, **Belgi**, S. 27, 2024, s. 156.

⁸ Bilal Tunç, Erdal Çelik, “Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 71, 2021, s. 654.

1982 REFERANDUMUNA GİDEN SÜREÇ

1982 Anayasası, 12 Eylül Askerî Darbesi'nin bir sonucu olarak kabul edilmiş ve o dönemin koşullarının bir ürünüdür. Hazırlık süreci askerî rejimin denetiminde gerçekleştirilen bu anayasa Türkiye tarihinin önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir.⁹

Askerî yönetim, Türkiye'de 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'nin ardından yönetimi ele geçirerek Türkiye'de üç ayrı alt dönemde faaliyet göstermiştir. İlk dönem, 12 Eylül 1980-23 Ekim 1981 tarihleri arasında olup bu dönem Askerî Müdahale ve Danışma Meclisi toplanması olarak adlandırılmaktadır. Danışma Meclisi, askerî yönetimin politikalarını belirleme ve yeni anayasa hazırlıklarına yönelik çalışmalar yapma amacıyla oluşturulmuştur. İkinci dönem, 23 Ekim 1981-7 Kasım 1982 arasında Danışma Meclisi'nin toplanması sürecini içermektedir. Bu dönemde, yeni anayasa taslağı hazırlanmış ve kabul edilmiştir. Üçüncü dönem ise 7 Kasım 1982-6 Aralık 1983 tarihlerini kapsamakta ve referandum sonucunda yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) Başkanlık Divanı'nın oluşmasıyla tamamlanmıştır.¹⁰ Bu süreçte, yeni anayasa ve meclis yapılanmasıyla birlikte askerî yönetimden sivil yönetim geçişinin tamamlanması önemli bir adım olarak kabul edilmiştir.

19 Haziran 1981 tarihinde 2485 Sayılı “Kurucu Meclis Hakkında Kanun” kabul edilmiştir. Bu meclis, Milli Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclisi olarak oluşturulmuştur.¹¹ Yeni Anayasasının hazırlanması için Danışma Meclisine kuruluş kanunu ve yeni bir anayasanın hazırlanması görevi verilmiştir. Danışma Meclisi 23 Ekim 1981 tarihinde açılmış ve başkan olarak Sadi Irmak seçilmiştir. Danışma Meclisi için seçilen 15* kişiden “Anayasa Komisyonu” meydana getirilmiştir. Anayasa Komisyonu Başkanlığına Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı getirilmiştir. Kısa süre içinde çalışmalara başlamıştır.¹² Anayasa Komisyonu kısa süre içinde çalışmalarını bitirip hazırladıkları metni Danışma Meclisine sunmuşlardır. Hazırlanan anayasa tasarısı Danışma Meclisi Genel kurulunda oylamaya sunulmuştur. 17 kişi katılım sağlamamış, 12 üye çekimser, 7 üye ret ve 120 üyenin kabul oyuyla 23 Eylül 1982 tarihinde kabul edilmiştir. Daha sonra Milli Güvenlik Konseyi Anayasa Tasarısını görüşmüş üzerinde değişiklikler yaparak başlangıç, 177 madde ve 16 geçici madde olmak üzere, 19 Ekim 1982 tarihinde Milli Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilmiştir. Halkoyuna sunulması için 20 Ekim 1982 tarih ve 2709 kanun numarası ile 17844 Sayılı Resmi Gazetede yayımlanmıştır.¹³

Milli Güvenlik Konseyi tarafından, 25 Ekim 1982 tarihinden itibaren Anayasanın çeşitli vasıtalar ile tanıtılması dair esaslar Resmi Gazetede yayınlanmıştır. 70 Sayılı karar ile yasakların sınırları tespit edilmiştir. Bunlardan siyasetçilere yönelik yasak kısmında; “*Feshedilmiş, siyasi partilerin 11 Eylül 1980 tarihindeki Genel Başkan, Genel Başkan*

⁹ Bülent Tanör, **İki Anayasa 1961-1982**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1994, s. 97.

¹⁰ Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku (2001 Anayasa Değişikliklerine Göre)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 23.

¹¹ **Resmî Gazete**, S.17386, 30 Haziran 1981, s. 1-8.

* 15 kişilik Komisyonunda yer alan kişiler: Anayasa Komisyonu şu isimlerden oluşuyordu; Feyyaz Gölcüklü, Feridun Engin, Feyzi Feyzioğlu, Şener Akyol, Turgut Tan, Hikmet Altuğ, Tefik Fikret Alpaslan, Kemal Dal, İhsan Göksel, Rafet İbrahimoglu, Muammer Yazar, Mümin Kavalalı, Orhan Aldıkaçtı, Recep Meriç, Teoman Özalp, (**Danışma Meclisi Tutanak Dergisi** (DM TD), Toplantı Yılı: 1981/1, C. I, s. 339-341.

¹² **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Halkoylaması Sonuçları 7.11.1982**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1983, s. 3; Fethi Kılıç, Nurhan Yalçın Atalay, “1982 Anayasasında 2010 Tarihine Kadar Yapılan Değişiklikler”, **Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi**, C.6, S. 5, 2023, s. 691.

¹³ **Resmî Gazete**, S.17823, 25 Eylül 1982, s. 1-3; **Cumhuriyet Gazetesi**, “MGK’nın Kabul Ettiği Anayasa Açıklandı”, S. 20908, 21 Ekim 1982, s. 1; Mustafa Erdoğan, **Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset**, Liberte Yayınları, Ankara, 1999, s. 131.

Yardımcısı veya Vekili, Genel Sekreteri, Genel Sekreter Yardımcıları ve Genel Yönetim Kurulu üyesi sıfatını haiz olan mensupları ile haklarındaki soruşturma veya kamu davası devam etmekte olan veya halen tutuklu bulunan veya hükümlü olan diğer mensuplarının, yeni Anayasa üzerindeki görüş dâhil, Türkiye'nin geçmiş veya gelecek siyasi ve hukuki durumu ile ilgili olarak sözlü veya yazılı beyanda bulunmaları yasaktır"¹⁴ ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca, 1982 Anayasası'nda yer alan geçici bir madde, halkoyuna sunulacak olan Anayasa'da, kapatılan siyasi partilerin liderleri Alparslan Türkeş'e, Bülent Ecevit'e, Süleyman Demirel'e ve Necmettin Erbakan'a, ayrıca parti başkan yardımcılara, merkez yönetim kurulu üyelerine ve benzeri organlarda görev alanlara on yıl süreyle siyaset yasağı getirilmesini öngörmektedir. Bu düzenleme, 1980 yılında milletvekili veya senatör olanların, milletvekili seçilme haklarını koruyarak, beş yıl süreyle yeni parti kurmaları veya mevcut partilerde yönetici olmalarının yasaklanmasını içermektedir.¹⁵ Milli Güvenlik Konseyi'nin 21 Ekim tarihli 71 no.lu kararıyla Anayasa'nın vatandaşlara devlet adına resmen tanıtılması görevinin, 24 Ekim 1982 ile 5 Kasım 1982 tarihleri arasında radyo, televizyon ve bazı illeri ziyareti sırasında Devlet Başkanı Kenan Evren'in yapacağı konuşmalarla yerine getirileceğini ilan etmiştir.¹⁶

Kenan Evren'in Anayasa'yı tanıtmaya süreci, 24 Ekim 1982'de radyo ve televizyonda yapılan konuşma ile başlamıştır. Ardından 25 Ekim'de Trabzon ve Rize'de meydan konuşmaları gerçekleştirilmiştir. Ertesi gün Erzurum'a geçilmiş ve 27 Ekim'de Diyarbakır'da devam edilmiştir. Sonrasında sırasıyla 29 Ekim'de Ankara Hipodromu'nda, 30 Ekim'de Kayseri'de, 31 Ekim'de ise Adana ve Antalya'da halka seslenilmiştir. 1 Kasım'da İzmir, 2 Kasım'da İzmit, 3 Kasım'da Edirne ve 4 Kasım'da İstanbul ve Eskişehir'de tanıtım gezileri gerçekleştirilerek yurt genelindeki etkinlikler tamamlanmıştır. Son olarak, 5 Kasım'da bir kez daha radyo ve televizyonda konuşarak Anayasa tanıtım süreci sonlandırılmıştır.¹⁷

Anayasa, 7 Kasım 1982 tarihinde halkoylamasına sunulmuştur. 1982 Anayasası için 17.215.559 kişi kabul oyu vermiş, bu sayı ortalama olarak %91,4 kabul ve 1.626.431 kişi ise ret oy almış ve yüzde olarak %8,6 ret denk gelmiştir.¹⁸ Anayasanın geçici 1. maddesi gereğince Milli Güvenlik Konseyi (MGK) Başkanı Org. Kenan Evren de "Cumhurbaşkanı" sıfatını kazanmıştır. Anayasa 9 Kasım 1982 tarihinde 2709 Sayılı kanun ile yürürlüğe girmiştir.¹⁹

1982 ANAYASA REFERANDUMUNUN ULUSAL BASINA YANSIMASI

12 Eylül 1980 askerî harekâtı sonrasında Türkiye'de yeni bir dönem başlamıştır. 24 Eylül 1982 tarihinde 2707 Sayılı "Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun" kabul edilmiştir. Bu kanun kapsamında YSK, halk oylamalarında önemli bir rol üstlenmiş ve bu sürecin düzenli ve şeffaf bir şekilde yürütülmesinden sorumlu tutulmuştur. Nitekim oy pusulalarının tasarımı, oy kullanma işlemlerinin düzenlenmesi, oy sayımı ve sonuçların açıklanması gibi tüm süreçler YSK tarafından yönetilmesine karar verilmiştir. Bu süreçte oy pusulalarının renklerinin belirli anlamlar taşıması da dikkat çekmiştir; "Beyaz" renk evet "Mavi" renk ise hayır anlamına gelmiştir.²⁰ Tüm bu uygulamalar, özellikle askerî rejimin

¹⁴ Resmi Gazete, S. 17773, 5 Ağustos 1982, s. 1-2.

¹⁵ Hürriyet Gazetesi, "Lider ve Yöneticilere Siyaset 10 Yıl Yasak", S.12401, 20 Ekim 1982, s. 1.

¹⁶ Resmi Gazete, S. 17845, 21 Ekim 1982, s. 1-2.

¹⁷ Bkz: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Yeni Anayasayı Devlet Adına Resmen Tanıtma Programı Gereğince Yaptıkları Konuşmalar (24 Ekim-5 Kasım 1982), TBMM Basımevi, Ankara, 1982.

¹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Halkoylaması Sonuçları 7.11.1982, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1983, s. 3.

¹⁹ Resmi Gazete, S. 17863, 9 Kasım 1983, s. 1-59.

²⁰ Resmi Gazete, S.17823, 25 Eylül 1982, s. 2-3.

ardından halkoyuna sunulan anayasa ile birlikte, demokratik süreçlerin kontrol altında tutulması ve olası manipülasyonların engellenmesi amacıyla tasarlanmıştır. Bu tür düzenlemeler, hem seçimlerin doğruluğunu sağlamak hem de toplumsal güvenin tesis edilmesini amaçlamak için kullanılmıştır. Aynı zamanda, renkli oy pusulalarının belirli bir anlam taşıması, halkın oylama sürecinde hangi cevabı verdiğini hızlıca göstermek için bir yöntem olarak öne çıkmaktadır.

1982 Anayasası'nın referanduma gitme süreci, Türkiye'nin siyasi tarihinde önemli bir dönemeç olarak değerlendirilmektedir. Bu süreç, basın tarafından yakından takip edilmiş ve toplum sathında geniş yankı uyandırmıştır. Özellikle dönemin köşe yazıları ve haberleri, halkın ve siyasetçilerin tutumlarını, Kenan Evren'in liderliğindeki referandum mitinglerini detaylı bir şekilde yansıtmıştır. Basının bu süreci yakından izlemesi ve yansıtması, halkın bilinçlenmesine ve tartışmalara katılmasına katkı sağlamıştır. Referanduma giden süreçle ilgili olarak gazeteler çok fazla haber yayımlanmıştır. Haber başlıkları şu şekilde verilmiştir:

Cumhuriyet Gazetesi'nin 30 Ağustos 1982 tarihli *“Evren: Dış Güçlerle İşbirliği Yapanlar Anayasaya ‘Hayır’ Kampanyası Açtı”* şeklinde verilen haberde Devlet Başkanı Kenan Evren ve MGK üyelerini, Afyon Valisi Ercan Belen ve Afyon halkı karşılamıştır. 30 Ağustos zaferinin yıldönümünde Kenan Evren'in halka yapmış olduğu konuşma da yapımıza ve stratejik konumuza uygun bir anayasanın yapılacağını ifade etmiştir. Anayasa için hayır kampanyası başlatan kişilerin, dış devletler ile ikili ilişkiler içinde olduğunu belirtmiştir.²¹ Yeni Devir Gazetesi'nin 1 Ekim 1982 tarihli *“Hak ve Özgürlükler Ortadan Kaldırıldı”* başlıklı haberinde Türk-İş Sendikası, anayasa tasarısının bir yönetmelik hüviyetinde olduğunu belirtmiştir. Üstelik işveren için yeterli bir çalışma yapılmadığını eleştirmiştir.²²

Cumhuriyet Gazetesi'nin 2 Ekim 1982 tarihli *“Anayasa İçin Hayır Diyen Menfi Düşünceliler İle Mücadele Edeceğiz”* başlıklı haberinde Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren referanduma sunulacak 12 Eylül Anayasası'nın *“tanıtımı”* için Burdur halkına şu şekilde seslenmiştir. “Birtakım menfi düşünceli kişiler bayram tebriklerinin arkasına ‘Anayasa'ya hayır deyin’ yazıyorlarmış. Bize güveniyorsanız, Anayasa'ya ‘Evet’ dersiniz. Şeklinde konuşma gerçekleştirmiştir. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren ve MGK Üyeleri ve çeşitli komutanların katılımı ile Isparta ve Burdur'da halka hitap etmiştir. Anayasanın son şeklini almadığı üstüne çalışmalar yapıldığını belirtilmiştir.²³ Ayrıca aynı tarihli Yeni Devir Gazetesi'nde ise şu ifadeler kullanılmıştır: *“Evren: Anayasaya Karşı Olanlar 12 Eylül'e Karşı Olanlardır”* başlığıyla verilmiştir. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren Burdur'a gelip halkla yaptığı konuşmada *“Anayasa'ya karşı olanların, 12 Eylül'e karşı olduklarını”* söylemiştir. Kimseye karşı bir düşmanlık beslemediklerini yeni modern bir Türkiye inşa etmeye çalıştıkları ifade etmiştir.²⁴

Günaydın Gazetesi *“Anayasa'yı Bombalayan Aynen Karşılık Görecek”* başlığıyla verdiği haberde Devlet Başkanı Evren'in tatili sırasında anayasa ile ilgili yapmış olduğu açıklamaları haber olarak vermiştir. Burdur'un Ağlasun ve Bucak ilçelerinde halk Evren'in aracını durdurup anayasaya *“evet”* diye tezahürat yaptığını yazmıştır. Ayrıca Danışma Meclisi Üyesi Fikri Devrimsel, anayasaya çekimser oy vererek konseye ciddi endişelerini olduğunu göstermek istemiştir. Devrimsel *“taslağı, kabul oyu verecek kadar benimsemedik”* şeklinde açıklama yapmıştır.²⁵ Yeni Nesil Gazetesi'nin 3 Ekim 1982 tarihli *“Konsey'den Geçtikten Sonra Taslak*

²¹ Cumhuriyet Gazetesi, S. 20860, 30 Ağustos 1982, s. 1.

²² Yeni Devir Gazetesi, “Hak ve Özgürlükler Ortadan Kaldırıldı”, S. 2012, 1 Ekim 1982, s. 1-5.

²³ Cumhuriyet Gazetesi, S. 20890, 2 Ekim 1982, s.1-11.

²⁴ Yeni Devir Gazetesi, “Evren: Anayasaya Karşı Olanlar 12 Eylül'e Karşı Olanlardır”, S. 2013, 2 Ekim 1982, s. 1-5.

²⁵ Günaydın Gazetesi “Anayasa'yı Bombalayan Aynen Karşılık Görecek”, S. 4992, 3 Ekim 1982, s. 1-4.

Tenkit Edilemeyecek” başlıklı haberinde Devlet Başkanı ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Kenan Evren’in Burdur’da halka yaptığı konuşmada bir grup tarafından tebrik kartlarının arka yüzüne “*anayasa hayır*” şeklinde yazılar yazılmıştır. Bir grup taslak belli olmadan olumsuz kampanya başlattıklarını ifade etmiştir. Ayrıca 24 Ekim akşamına kadar 70 numaralı bildiri kapsamında “*oyun rengine tesir edecek telkinde bulunmamak şartı ile yapılacak tenkitlere ses çıkarılmayacağı ancak bundan sonra oy verme gününe kadar kesinlikle tenkidin yasaklanacağı kaydedilmiştir*”.²⁶ Bu dönemde anayasa tasarısını eleştiren bir diğer kuruluş ise Türkiye Barolar Birliği olmuştur. TBB’nin 6. Olağanüstü Genel Kurulu çalışmaları sırasında Genel Kurulda anayasa tasarısı görüşülecek ve alınan kararın MGK sunulacağı belirtilmiştir. Barolar Birliği Başkanı Atilla Sav, Genel Kurulda yaptığı konuşmada “*Anayasa tasarısı gerek koyduğu tanımlar, gerekse getirdiği çözümler ve önerdiği sistem ile rejim modeli bakımından katılamadığımız bir anlayışı simgelemektedir*” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Ayrıca Sav, özellikle zorunlu din dersleri ile ülke laik olmaktan geriye gitmiştir şeklinde açıklama yapmıştır.²⁷

Dr. Nevzat Eren’in Cumhuriyet Gazetesi’nde kaleme aldığı “*Anayasa ve Halk Sağlığı*” başlıklı yazısında yeni hazırlanan anayasa taslağına eleştiriler getirdiği görülmüştür. Nitekim bu yazıda anayasa taslağında yer alan 8. Bölümün 63. maddesine odaklanarak, “*Devlet vatandaşın yaşamını beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak ve çevre şartlarını bu amaca uygun biçimde düzenlemekle görevli olduğunu*” belirtmiştir. Ancak, Eren’e göre bu madde, devletin sağlık hakkını vatandaşa garanti etmediği için eksik kalmıştır. Eren, çağdaş devletlerde sağlığın bir kamu görevi olarak kabul edildiğini ve doğuştan kazanılan bir hak olduğunu vurgulamıştır. Yeni anayasa taslağında eleştirdiği bir diğer nokta ise özel sağlık sektörünün bu şekilde özendirilmesi olmuştur. Ona göre, anayasada sağlık hakkının yer almaması önemli bir eksikliktir. Ayrıca, Eren sağlık sigortası kavramının da yeni hazırlanan anayasa taslağında yer almaması gerektiğini savunmuştur. Bu eleştirileriyle, sağlık hakkının anayasal güvence altına alınması gerektiği ve özel sağlık sektörünün düzenlemelerle denetlenmesi gerektiği görüşünü savunmuştur.²⁸ Yeni Nesil Gazetesi’nde “*Daha İyi Bir Anayasa İçin*” başyazı olarak verilen köşe yazısında; öncelikle 1961 anayasasının yeterli bir anayasa olmadığı günün koşulları içi yetersiz olduğu belirtilmiştir. Son zamanlarda ülkede çıkan sorunlarda bu anayasa kaynaklı olduğu belirtilmiştir. Taslağın son şeklini almadığını yapılan eleştirilerin dikkatlice dinlenmesi gerektiği, değerlendirme yapacak kesimin Milli güvenlik Konseyi olduğu belirtilmiştir. MGK’nin sunacağı teklif ise halkın değerlendirileceği ifade edilmiştir.²⁹

Tercüman Gazetesi’nde Nazlı Ilıcak, “*Cumhurbaşkanı’nın Seçimi*” başlıklı köşe yazısında, Devlet Başkanı Kenan Evren’in Burdur ve Isparta ziyaretleri sırasında “*Anayasa’ya Evet*” kampanyasını başlattığını belirtmiştir. Ziyaretlerde Evren’in Anayasa değişikliklerini savunduğu ve halkı desteklemeye çağırdığı vurgulanmıştır. Ancak, Anayasa’nın bazı maddelerinin sağ, sol, basın ve diğer kesimler tarafından tepkiyle karşılandığı da yazıda dile getirilmiştir. Bu maddelerin, cumhuriyetin temel ilkelerine aykırı düştüğü ve demokratik haklar ile özgürlükler açısından endişe verici olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, tek bir kişinin cumhurbaşkanı adayı olmasının demokrasi açısından yetersiz ve doğru bir yaklaşım olmadığını ifade etmiştir.³⁰ Ayrıca Barolar Birliği raporunda “*tasarı, Türk insanına korkuyla bakıyor*”

²⁶ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Konsey’den Geçtikten Sonra Taslak Tenkit Edilemeyecek”, S. 4448, 3 Ekim 1982, s. 1.

²⁷ **Yeni Devir**, S. 2014, 3 Ekim 1982, s.1; **Cumhuriyet Gazetesi**, S. 20891, 3 Ekim 1982, s. 1.

²⁸ Nevzat Eren, “Anayasa ve Halk Sağlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, S. 2089, 13 Ekim 1982, s. 2.

²⁹ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Daha İyi Bir Anayasa İçin”, S. 4449, 4 Ekim 1982, s. 1.

³⁰ Nazlı Ilıcak, “Cumhurbaşkanı’nın Seçimi”, **Tercüman Gazetesi**, S. 7423, 4 Ekim 1982, s. 1-11.

şeklinde açıklama yapılmıştır. Anayasanın laik olmadığı eleştirilmiş, temel hak ve özgürlükler açısından kaygı verici ve eksik yanları olduğu belirtilmiştir.³¹

Yeni Nesil Gazetesi'nin 5 Ekim 1982 tarihli “*Taslak, Yapanlar Dâhil Kimseyi Tatmin Etmedi*” başlıklı haberinde Dışişleri eski bakanlarından İhsan Sabri Çağlayangil, ülkede var olan seçim siteminin acilen değiştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Çağlayangil'e göre 1961 anayasanın başarılı olmasının sebebi siyasi düzenin tam olarak işlememiş olmasıdır.³² Bir diğer eleştiri ise Eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından yapılmıştır. Bayar bayramın ikinci günü Devlet Başkanı Kenan Evren'e bir mektup göndermiştir. Mektupta Anayasanın geçici maddelerini eleştirirken Askerî Darbe olayını övmüştür. Bayar'ın eleştirdiği geçici madde Evren'in yedi cumhurbaşkanı olmasıdır.³³ Yeni Nesil Gazetesi'nin 6 Ekim 1982 tarihli haberine göre “*Evren, Anayasa'ya Evet Kampanyasını Sürdürecektir*” ve Türk-İş Sendikası taslağın düzeltilmesi için konseye başvuracaktır. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren Ekim ayı içinde yeniden Antalya'ya gidip anayasa ile ilgili konuşma yapacağını söylemiştir. Ayrıca Anayasa Komisyonu Başkanlığı için Orhan Aldıkaçtı yeniden aday olacağı belirtilmiştir.³⁴

Yeni Nesil Gazetesi'nin 7 Ekim 1982 tarihli “*Evren'in Referandumla Başkan Olmasına Bir Üye Muhalefet Etti*” başlıklı haberde Anayasa tasarısı görüşülürken Anayasa Komisyon Üyesi Turgut Tan tasarının geçici maddelerinin dördüne, Tevfik Fikret Alpaslan ise anayasa tasarının devlet başkanı ve MGK başkanının anayasasının halkoyu ile kabul edilmesi ile cumhurbaşkanı seçilmesine karşı çıkmıştır. Ayrıca Feyzi Feyzioğlu ise anayasa tasarısının komisyon tarafından başlangıç kısmına şerh konulmuştur.³⁵ 7 Ekim tarihinde Yeni Devir Gazetesi'ne Türk-İş Sendikası Başkanı Şevket Yılmaz açıklamalarda bulunmuştur. Danışma Meclisi tarafından kabul edilen Anayasa tasarısının konsey tarafından değiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Gazeteci-Yazar Mehmet Ali Birand ise kaldırılan basın özgürlüğü ile Türkiye'de dış politikada eskisi gibi olmayacağı belirtmiştir.³⁶ Cumhuriyet Gazetesi'nin 7 Ekim tarihli “*Barolar Birliği'nin Raporu MGK'da*” başlıklı haberinde, raporda Birinci Meclis'in Atatürk'e tanımadığı yetkilerin yeni olacak cumhurbaşkanına tanındığı vurgulanmıştır. Haberde, bu tasarının yarı başkanlık sisteminin kabul edilmesi anlamına geldiği belirtilmiştir. Bu tür bir değişiklik, ülkenin siyasi yapısında önemli etkiler yaratabilir ve ülke demokratik açıdan sorunlar yaşayabilir şeklinde açıklama yapmıştır.³⁷

Yeni Devir Gazetesi'nin 9 Ekim 1982 tarihli, “*Erez: Anayasada Ömrü Kısa Hükümlerden Sakınılmalı*” başlıklı haberinde Maliye eski bakanlarından Mesut Erez'in yeni bir parti kurma fikrinin olduğu ayrıca Anayasa tasarısı hakkında “*seçimle işbaşına gelecek hükümetlerin yetkilerini kısıtlayıcı hükümler yerine yetkilerini sadece milletin ve vatanın yüksek menfaatleri doğrultusunda kullanacak güçlü hükümetlerin işbaşına gelmelerini kolaylaştıracı hükümlere yer verilmeli*” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Özellikle Anayasanın 88. maddesinde ülkeye herhangi bir saldırı olduğunda yetkinin Cumhurbaşkanında olması eleştirilmiştir.³⁸

³¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Tasarı Kaygı Verici”, S. 2089, 24 Ekim 1982, s. 1.

³² **Yeni Nesil Gazetesi**, “Taslak, Yapanlar Dâhil Kimseyi Tatmin Etmedi”, S. 4450, 5 Ekim 1982, s. 1-6.

³³ **Cumhuriyet Gazetesi**, S. 20893, 5 Ekim 1982, s. 1.

³⁴ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Evren, Anayasa'ya Evet Kampanyasını Sürdürecektir”, S. 4451, 6 Ekim 1982, s. 1-6.

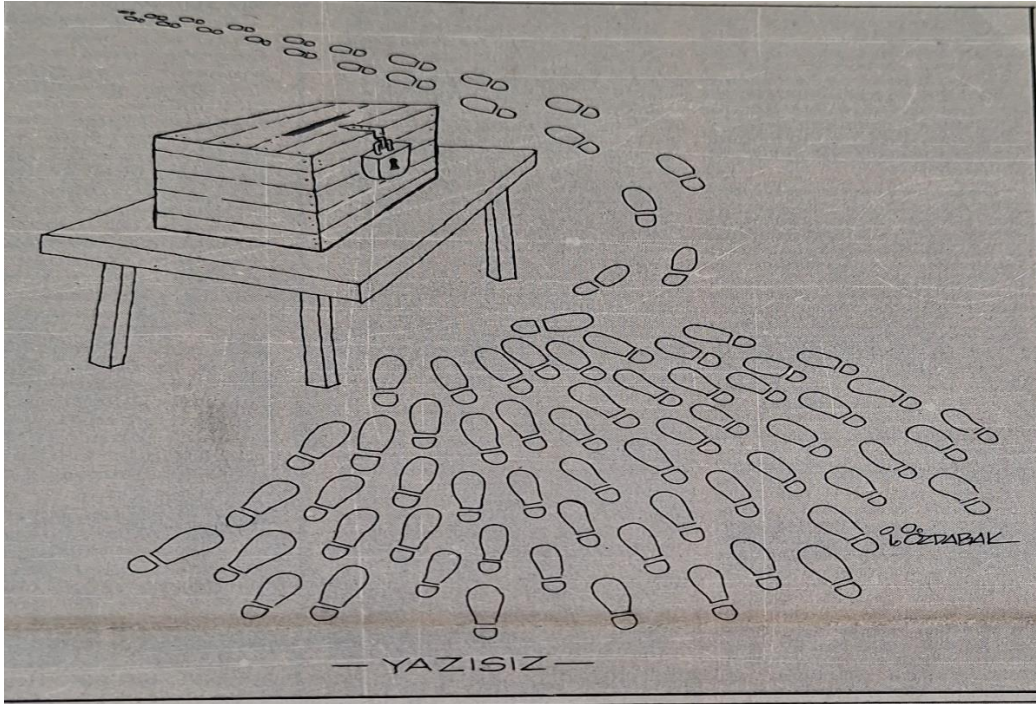
³⁵ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Evren'in Referandumla Başkan Olmasına Bir Üye Muhalefet Etti”, S. 4452, 7 Ekim 1982, s. 1-6.

³⁶ **Yeni Devir Gazetesi**, “Bu Taslak Tabansızdır”, S. 1018, 7 Ekim 1982, s. 1.

³⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Barolar Birliği'nin Raporu MGK'da”, S. 20895, 7 Ekim 1982, s. 1-11.

³⁸ **Yeni Devir Gazetesi**, “Erez: Anayasada Ömrü Kısa Hükümlerden Sakınılmalı”, S. 1020, 9 Ekim 1982, s. 1-5.

Gündem Gazetesi, “Siyasi Partiler Yasasını Aldıkaçtı Hazırlayacak” şeklinde verdiği haberde yeniden komisyon başkanı seçilen Aldıkaçtı “Gazetecilerle artık hiç konuşmayacağım, beni evimden filan da aramayın” şeklinde bir açıklama yapmıştır.³⁹ Yeni Nesil Gazetesi’nin 10 Ekim 1982 tarihli “Aldıkaçtı Geçici Maddeleri Tartışmadan Kabul Ettirdi” başlıklı haberinde anayasa Komisyonu Başkanlığına yeniden getirilen Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı’nın taslakta yer alan geçici maddeleri tartışmaya açmadan direk geçirdiği belirtilmiştir.⁴⁰ Ayrıca MGK’nın tutumu ise karikatürlerde de kendine yer bulmuştur. 10 Ekim 1982 tarihli karikatürde; Türkiye’de demokratik süreçler ve kamuoyu algısının karmaşıklığını vurgulamaktadır. Karikatürdeki kilitli oy sandık kutusu, seçim süreçlerine duyulan güvensizliği ve manipülasyon endişelerini sembolize ederken, insanların kutuya uzaktan bakıp geçmeleri ise toplumun siyasi süreçlere olan ilgisizliğini ve güvensizliğini göstermektedir. Büyük bir kalabalığın yavaş yavaş alandan uzaklaşması, seçim/referandum sonuçlarına yönelik mevcut algıların tartışmalı olduğu bir ortamı işaret etmesi açısından önemlidir.

Karikatür 1: 10 Ekim 1982 - Yeni Nesil

Yeni Nesil Gazetesi’nin 11 Ekim 1982 tarihli “TRT 70 Numaralı Bildiriyi Dinlemiyor” başlıklı haberinde anayasa için 7 Kasım’da yapılması planlanan referandum için TRT’nin yayınlamaya başladığı “Vatandaş ne diyor” adlı anket ile kamuoyunu etki altına belirtilmiştir.⁴¹ Aynı tarihte eski bakanlardan Hasan Esat Işık tarafından THA muhabiri Leyla Emeç Tavşanoğlu’na verilen demeçte, cumhurbaşkanı yetkilerinin çok abartıldığını ifade etmiştir. Ayrıca özgürlüklerin kısıtlanarak anayasanın ortaya çıkmayacağını belirtmiştir.⁴² Yeni Nesil Gazetesi, 12 Ekim 1982 tarihli “Taslak Kesinleşince Sadece Övülecek” başlıklı haberinde MGK’nın anayasa tasarı görüşmelerini 20-21 Ekim bitireceğini bildirilmiştir. 70 Sayılı karar ile

³⁹ **Gündem Gazetesi**, “Siyasi Partiler Yasasını Aldıkaçtı Hazırlayacak”, S. 4999, 10 Ekim 1982, s. 3.

⁴⁰ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Aldıkaçtı Geçici Maddeleri Tartışmadan Kabul Ettirdi”, S. 4455, 10 Ekim 1982, s. 1.

⁴¹ **Yeni Nesil Gazetesi**, “TRT 70 Numaralı Bildiriyi Dinlemiyor”, S. 4456, 11 Ekim 1982, s. 1.

⁴² **Hürriyet Gazetesi**, S.12392, 11 Ekim 1982, s. 1-9.

“Anayasa’ya hayır” denmesinin önu kesildiğı belirtilmiştir. Ancak anayasa ile ilgili yorum yapılması serbest hale getirilmiştir. Eski Dışışleri ve Savunma Bakanı Hasan Esat Işık ise bu anayasa ile halkoyundan bile kaçınıldığı ifade edilmiştir. Danışma Meclisinde çıkan anayasanın ülkenin demokratik atmosferini zedeleyeceği belirtilmiştir.⁴³ Yeni Devir Gazetesi ise “MGK, Anayasa Çalışmalarını Tamamladı” şeklinde verdiği demeçte taslağın son şeklinin birkaç gün içinde verileceğini ve Evren’in bu kapsamda yurt gezilerine çıkacağı belirtilmiştir. Ayrıca 7 Kasım tarihinde yapılacak anayasa referandumu için oy pusulalarının basıldığı, 7x10 santimetre ebadında beyaz anlamına gelen pusulanın ağırlığı 60 hayır anlamına gelen mavi pusulanın ise 7 gram olduğu yazılmıştır. Basım işinin Türk Tarih Kurumu yapmıştır.⁴⁴

Gündem Gazetesi’nde “Evren’e Bir Rakip Çıkması Düşünülemez” başlığıyla verilen haberde Danışma Meclisi Başkanı Sadi Irmak çeşitli açıklamalar yapmıştır. 7 Kasım tarihinde yapılacak halkoylaması için geçiş döneminin sona ereceğı ifade edilmiştir. Evren bu seçimde Cumhurbaşkanı olarak rakipsiz bir adaydır ifadesini kullanmıştır.⁴⁵ Yeni Nesil Gazetesi’nin 14 Ekim 1982 tarihli “Konsey’de Siyaset Yasağı Görüşülüyor” başlıklı haberinde “Evet” oy pusulalarının birinci “hayır” oy pusulalarının ise ikinci hamur kâğıda basıldığı belirtilmiştir. Ayrıca konseyde siyasi yasakların konuşulması gündeme alınmıştır.⁴⁶ Bu dönemde açıkça olmasa bile olumsuz haberler yaparak anayasanın hayır alması için çalışmalar yapan Yeni Devir Gazetesi’nin 14 Ekim tarihli “Bu Taslak Uzun Ömürlü Olamaz” başlıklı haber metninde eski çalışma bakanlarından Cahit Talas, Atilla Sav, Önder Sav ve Bahir Ersoy beylerin getirilen düzenlemelerine çalışma hayatına kaosa sürükleyeceğini belirtmişlerdir. Ayrıca hak ve özgürlüklerin yeterli olmadığını söylemişlerdir. Prof. Dr. Cahit Talas “antidemokratik ve anti sosyal” bir anayasa yaşarışı oldu nitelendirmiştir. Ayrıca Cumhuriyet Gazetesi’nde aynı gün “Dört Eski Çalışma Bakanı Anayasa Tasarısı Eleştirdi” şeklinde bir haber yapılmıştır. Burada anayasanın huzurlu bir ortam getirmeyeceğı belirtilmiştir.⁴⁷

Muhittin Taylan’ın Cumhuriyet Gazetesi’nde yayımlanan “Taslak Üzerine” başlıklı köşe yazısında, yeni anayasa taslağının hukuk devleti prensipleriyle bağdaşmadığı ve pek çok madde içerdiği belirtilmiştir. Taylan, tasarının toplumsal gelişmeye uygun olmadığını ifade ederek, özellikle temel hak ve özgürlüklerin kısıtlandığını ve basın özgürlüğünün sınırlı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca eski Anayasa Başkanı olarak anayasa ve Danıştay gibi yargı mercilerinin yetki alanlarının kısıtlandığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Konseyi gibi yeni yapıların demokrasiye zarar verebileceğini öne sürmüştür. Taylan 1961 Anayasası gibi bir yapı kabul edildiğı takdirde devlet ile halk arasında sağlıklı bir dengenin kurulamayacağı düşüncesine sahiptir. Bu eleştiriler, yeni anayasa taslağının tartışma yaratan ve siyasi düzenlemeler açısından önemli bir gündem maddesi olduğunu göstermektedir.⁴⁸ Bu eleştiriler, 1982 Anayasası taslağının toplumsal, hukuki ve siyasi açılardan geniş bir tartışma yarattığını ve taslağın içeriğinin demokratik değerlere zarar verebileceğı endişelerini dile getiren bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Taylan’ın yazısı, anayasanın içeriğı ve olası etkileri üzerine derin bir eleştirel yaklaşım sergileyen önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Tercüman Gazetesi yazarları özellikle Anayasa konularında sıkça köşe yazıları kaleme almıştır. Yavuz Donat’ın “İşte Zirve” başlıklı köşe yazısında, Anayasa tasarısının zirvede

⁴³ Yeni Nesil Gazetesi, “Taslak Kesinleşince Sadece Övülecek”, S. 4457, 12 Ekim 1982, s. 1-6.

⁴⁴ Yeni Devir Gazetesi, “MGK, Anayasa Çalışmalarını Tamamladı”, S. 1022, 12 Ekim 1982, s. 1.

⁴⁵ Gündem Gazetesi, “Evren’e Bir Rakip Çıkması Düşünülemez”, S. 5003, 14 Ekim 1982, s. 3.

⁴⁶ Yeni Nesil Gazetesi, “Konsey’de Siyaset Yasağı Görüşülüyor”, S. 4459, 14 Ekim 1982, s. 1.

⁴⁷ Yeni Devir Gazetesi, “Bu Taslak Uzun Ömürlü Olamaz”, S. 102414 Ekim 1982, s. 1-5; Cumhuriyet Gazetesi, “Dört Eski Çalışma Bakanı Anayasa Tasarısı Eleştirdi”, S. 20902, 14 Ekim 1982, s. 1.

⁴⁸ Muhittin Taylan, “Taslak Üzerine”, Cumhuriyet Gazetesi, S. 20902, 14 Ekim 1982, s. 3.

görüldüğü ve bu süreçte bazı konularda fikir ayrılıkları yaşandığı belirtilmiştir. Özellikle, Cumhurbaşkanı ve Başbakan görevlerinin kesin olarak belirlendiği vurgulanmıştır. Ayrıca, Anayasa Mahkemesi'nin dava açma yetki konusunun da tartışıldığı ifade edilmiştir. Anayasa komisyonunun milletvekili sayısı konusundaki önerisi de yazıda yer almaktadır. Komisyon, 400 olan mevcut milletvekili sayısını 450'ye çıkarmayı talep etmiş, ancak sonuç olarak 400 milletvekilinde karar kılınmıştır.⁴⁹

Yeni Nesil Gazetesi'nin 15 Ekim 1982 tarihli “Org. Evren Yurt Gezilerinde “Evet” Denmesini İsteyecek” başlıklı haberinde Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in anayasa taslağını halka tanıtmak için 25 Ekim'den itibaren 10 gün süreyle gezi yapacağı belirtilmiştir. Taslakta yer alan madde sonucunda tek aday olarak “evet” kampanyası yürüteceği yazılmıştır. Ayrıca referandum gezilerinin TRT vereceği belirtilmiştir. Bu durum tepkilere sebep olmuş dönemin basınında TRT'yi eleştiren karikatürler yapılmıştır. Aşağıda verilen karikatürde TRT'nin taraflı politikaları eleştirilmiştir. Örneğin, 10 kişinin konuşmasını yansıtacağı bir program için aslında yüz kişiyle konuşulacağı belirtilmiş. Bu durum, medyanın objektifliği ve toplumun farklı seslerin temsil edilmesi konusundaki güvensizliği vurgulanmıştır. Ayrıca, 1982 Anayasa referandumunun toplumda güvensizlik yarattığı ve halkı yönlendirdiği algısı karikatürde açık bir şekilde eleştirilmiştir.⁵⁰

Karikatür 2: 15 Ekim 1982 - Yeni Nesil

Yeni Nesil Gazetesi'nin 16 Ekim 1982 “Seçmen Listeleri 28 Ekimde Kesinleşecek” başlıklı haberinde 7 Kasım tarihinde Anayasa tasarısının halkoyuna sunulacağı ve 21 Ekim Perşembe günü kadar ise sandık kütüklerinin askıda kalacağı belirtilmiştir. Yüksek Seçim Kurulu Başkanı Orhan Aydın, anayasa oylaması sırasında her sanıkta yaklaşık 300 kişi olacağı 28 milyon beyaz ve 28 milyon mavi oy pusulası bastırıldığı ifade etmiştir. Danışma meclisi üyelerinin ise diledikleri sanıkta oy kullanmalarının özgür oldukları belirtilmiştir.⁵¹ Tercüman Gazetesi 16 Ekim tarihli nüshasında “Evren: İleride Sıkıntı Vermeyecek Kanunlar Çıkarın”

⁴⁹ Yavuz Donat, “İşte Zirve”, **Tercüman Gazetesi**, S. 7433, 14 Ekim 1982, s. 10.

⁵⁰ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Org. Evren Yurt Gezilerinde “Evet” Denmesini İsteyecek”, S. 4460, 15 Ekim 1982, s. 1.

⁵¹ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Seçmen Listeleri 28 Ekimde Kesinleşecek”, S. 4461, 16 Ekim 1982, s. 1.

şeklinde bir beyanda bulunarak Danışma Meclis Üyelerini konuk etmiştir. Ayrıca Hürriyet Gazetesi 16 Ekim tarihli nüshasında “Evren: Yeni Dönemde Büyük İşlerimiz Var” başlığıyla verilen haberde, Danışma Meclisi Başkanı Sadi Irmak ve Bakanlık Divanı üyelerini kabul eden Evren, “Anayasa ne kadar iyi olursa olsun, eğer seçim ve o partiler kanunun yerine oturmazsak yine de bazı sıkıntılarla karşı karşıya kalabiliriz” şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁵²

Cumhuriyet Gazetesi’nin 17 Ekim 1982 tarihli “Toker: Tasarı Yeni 27 Mayıs ve 12 Eylülere Yol Açabilir” başlığıyla verilmiştir. TMMOB Makine Mühendisleri Odası Ankara Şubesinde düzenlenen 1982 Anayasa Tasarısına ilişkin panelde konuşan Gazeteci Metin Toker, “1982 Anayasa tasarısının uygulanması ile Türkiye yeni yeni 22 Mayısılara Eylülere gebe olur” şeklinde açıklama yaparak bu tasarıyı eleştirmiştir. Anayasada ortadan kaldırılmış bazı hakların olduğunu belirtmiştir.⁵³ Metin Toker’in açıklamaları, anayasanın olası toplumsal etkileri ve gelecekteki olası askerî müdahalelere zemin hazırlama potansiyeli hakkında ciddi bir uyarı niteliği taşımaktadır. Bu tür eleştiriler, dönemin siyasi atmosferinde anayasa sürecine dair derin bir kaygıyı ve toplumsal şüpheyi yansıtmaları açısından değerlidir.

Yeni Nesil Gazetesi’nin 17 Ekim 1982 tarihli “Evren “Partiler ve Seçim Kanunu Anayasa Kadar Önemlidir Dedi” başlıklı haberinde Devlet Başkanı Kenan Evren tarafından seçim ve partiler kanunu yerine oturtulmadır şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Ayrıca anayasa ne kadar iyi olursa olsun iyi bir seçim kanunu yoksa sıkıntılar her daim olacağı belirtilmiş ve Danışma Meclisine yeniden başkan seçilen Sadi Irmak ve heyeti Cuma günü Çankaya Köşkü’nde kabul edileceği yazılmıştır.⁵⁴

Karikatür 3: 17 Ekim 1982 - Cumhuriyet

Karikatürde 1982 Anayasa Referandumu ve anayasa metni üzerinden yapılan bir karşılaştırma ve eleştiri işlendiği düşünülmektedir. Zira Anayasa kitapçığını tutan kişinin üzerinde “1882” tarihi yazılı, bu da geçmişte olan yönetimlerde tek adam modelinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca demokratik olmayan veya otoriter yönetim biçimlerine atıfta bulunulmuştur. Bu kişi gözlüklü ve takım elbiseli olarak tasvir edilmiş, muhtemelen anayasanın korunması veya savunulması gibi bir imge verilmiştir. Diğer tarafta ise basın mensubu olarak

⁵² **Tercüman Gazetesi**, “Evren: İleride Sıkıntı Vermeyecek Kanunlar Çıkarın”, S. 7435, 16 Ekim 1982, s. 1; **Hürriyet Gazetesi**, “Evren: Yeni Dönemde Büyük İşlerimiz Var”, S.12397, 16 Ekim 1982, s. 1.

⁵³ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Toker: Tasarı Yeni 27 Mayıs ve 12 Eylülere Yol Açabilir”, S. 20905, 17 Ekim 1982, s. 1.

⁵⁴ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Evren “Partiler ve Seçim Kanunu Anayasa Kadar Önemlidir”, S. 4462, 17 Ekim 1982, s. 1.

tasvir edilen bir adam var, o da takım elbiseli ve üzerinde “1982” yazısını bulunmaktadır. Bu kişi, ceketinin önünü iliklemiş ve ağzı açık bir şekilde şaşkınlık içinde gösterilmiştir. Bu durum 1982 Anayasası’nın basına veya topluma etkilerini belki de eleştirilerini veya değişikliklerini yansıtır olmasa kuvvetle muhtemeldir.⁵⁵

Tercüman Gazetesi 18 Ekim tarihli “MGK Anayasa Tasarısında Büyük Değişiklikler Yaptı” başlığıyla verdiği haberde 24 Ekim tarihinde Kenan Evren’in TV’de yapacağı konuşma ile anayasa tanıtma çalışmalarına başlayacağı yazılmıştır.⁵⁶ Yeni Nesil Gazetesi’nin 18 Ekim 1982 tarihli “Çağlayangil “Geçmişin Mesuliyeti Muayyen Zümreye Yüklenemez” başlığıyla verilen haberde Eski Cumhurbaşkanı Vekili ve Senato Başkanı İhsan Sabri Çağlayangil “Kaynağını millettten almayan selahiyetler temel hak ihlallerine cevaz vermez” şeklinde konuşmuştur. Yeni yapılan anayasa ile ilgili çeşitli kuşkular taşıdığı belirtmiştir.⁵⁷

Bu dönemde bazı siyasiler anayasayı eleştiren açıklamalar ile gündeme gelmişlerdir. İlk olarak feshedilen CHP’nin yöneticilerinde Deniz Baykal 1982 anayasa tasarısını “Bugüne kadar ki anayasa geleneklerimize ters düşmektedir. Hükümeti parlamentodan koparan, dolayısıyla milli iradedden koparmaktadır. Anayasa Betonarme hesapları yanlış” olduğunu şu sözlerle eleştirmiştir. Anayasaya destek açıklaması veren ise feshedilen Adalet Partisi kurucularından Mehmet Yorgancıoğlu “Anayasa büyük ekseriyetle tasvip görecektir vasiyettir” şeklinde açıklamalar yapmıştır.⁵⁸ Yeni Nesil Gazetesi’nin 19 Ekim 1982 tarihli “Seçilmemiş Organlara Geniş Yetki Veriliyor” başlıklı haberinde eski devlet bakanlarından Adalet Partisi Zonguldak Milletvekili Köksal Toptan yaptığı açıklama ile “Anayasa taslağı bugün dünyada uygulanmayan ve uygulaması görülmeyen yeni bir sistem getirmektedir. Taslağın getirdiği sistemin adının ne olduğu veya olması lazım geldiği anayasa ve hukuk kitaplarında mevcut değildir” şeklinde bir açıklama yaparak yeni anayasa çalışmasını eleştirmiştir.⁵⁹ Baykal’ın parlamentonun zayıflaması üzerindeki eleştirisi ve Toptan’ın sistemin belirsizliğine dair açıklamaları, anayasanın demokratik temelleri ve işleyişine dair ciddi endişeleri ortaya koymaktadır. Diğer yandan, anayasa destekçileri de anayasanın geçerliliği ve halk tarafından onaylanması yönünde olumlu açıklamalar yaparak siyasi zemin oluşturmuşlardır. Bu durum, anayasa referandumunun yalnızca hukuki değil, aynı zamanda ideolojik ve politik bir mücadeleye dönüştüğünü göstermektedir.

Hürriyet Gazetesi’nin “Lider ve Yöneticilere Siyaset 10 Yıl Yasak” başlığıyla verilen haberinde anayasaya son şeklini veren MGK’nin geçici bir madde ile 10 Ocak 1980 itibarıyla parlamenter olanlar siyasi parti kuramayacak ve kurulacak partilerin yönetiminde görev alamayacağı belirtilmiştir. Siyasi yasaklı olarak, Bülent Ecevit, Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş gibi isimlerin olacağı düşünülmüştür.⁶⁰ Taha Parla’nın Cumhuriyet Gazetesi’nde yayımlanan “Geçici Maddeler” başlıklı köşe yazısında, yeni anayasa tasarısında Danışma Meclisinin yerine Cumhurbaşkanlığı Konseyi’nin oluşturulduğu belirtilmiştir. Ayrıca yasama ve yürütme yetkilerini büyük ölçüde cumhurbaşkanına devrettiği yazılmıştır. Seçimlerde tek bir adayın olmasını da eleştirmiştir. Parla, bu değişikliğin demokrasiye aykırı olduğunu ifade ederek, tek bir cumhurbaşkanı adayının halka sunulmasının

⁵⁵ Cumhuriyet Gazetesi, S. 20905, 17 Ekim 1982, s. 1.

⁵⁶ Tercüman Gazetesi, “MGK Anayasa Tasarısında Büyük Değişiklikler Yaptı”, S. 7437, 18 Ekim 1982, s. 1.

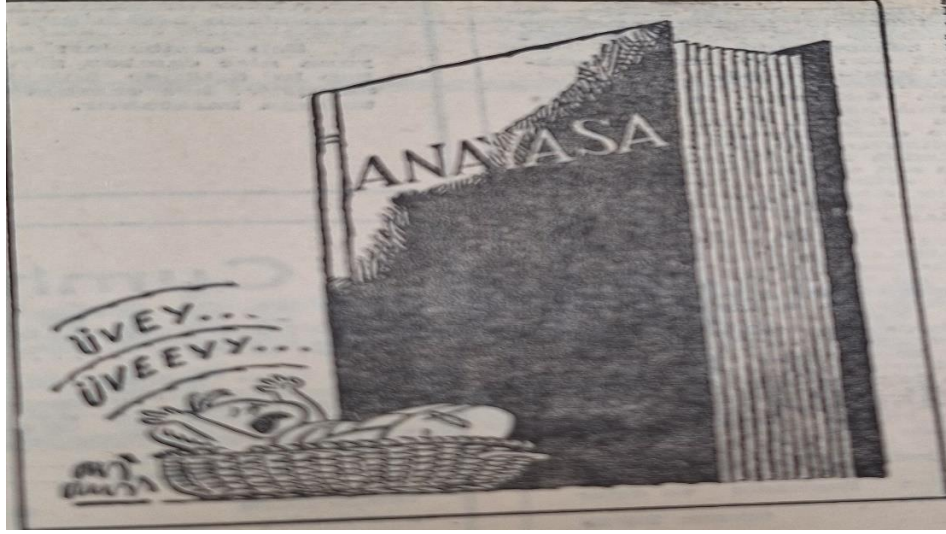
⁵⁷ Yeni Nesil Gazetesi, “Çağlayangil “Geçmişin Mesuliyeti Muayyen Zümreye Yüklenemez”, S. 4463, 18 Ekim 1982, s. 1-6.

⁵⁸ Gündem Gazetesi, S. 5008, 19 Ekim 1982, s. 3.

⁵⁹ Yeni Nesil Gazetesi, “Seçilmemiş Organlara Geniş Yetki Veriliyor”, S. 4464, 19 Ekim 1982, s. 1-6.

⁶⁰ Hürriyet Gazetesi, “Lider ve Yöneticilere Siyaset 10 Yıl Yasak”, S. 12401, 20 Ekim 1982, s. 1.

demokrasi açısından sakıncalarını vurgulamıştır. Bu düzenlemenin demokrasiye uzak bir uygulama olduğunu ve halkın farklı seçeneklere sahip olma hakkını sınırladığını dile getirmiştir. Parla'nın yazısında dile getirilen eleştiriler, yeni anayasa tasarısının siyasi sistem ve hükümet yapısı üzerindeki olası etkilerini tartışmaya açılmasına neden olacağını belirtmiştir.⁶¹

Karikatür 4: 21 Ekim 1982 - Cumhuriyet

Bu karikatür, 1982 Anayasa Referandumuna eleştirel bir bakış sunarak, anayasa kitapçığının yanında ağlayan bir bebeğin ve “üvey üvey” ifadesinin kullanımıyla toplumsal tepkileri ve memnuniyetsizlikleri simgelemektedir. Anayasanın halk arasında kabul görmeme veya eksikliklerine işaret eden karikatür, referandum sürecinin ve 1982 Anayasası'nın tartışılma doğasını vurgulayarak dönemin siyasi atmosferini yansıtmaya açısından önemlidir.⁶²

Gündem Gazetesi “Evren, 7 Kasım’da Cumhurbaşkanı Sıfatını Alacak” şeklinde verilen haberde MGK’nin anayasa tasarısı üzerinde yapmış olduğu çalışmaların tamamlandığı belirtilmiştir. Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel’in on yıl süreyle siyaset yasaklı olacağı bildirilmiştir. Necmettin Erbakan, Alparslan Türkeş ve parti yöneticileri de yasaklı olacağı belirtilmiştir. 25 Ekim tarihinden anayasayı anlatmak için Türkiye turuna çıkacağı ifade edilmiştir. Ayrıca anayasa kabul edilirse Kenan Evren ve Milli Güvenlik Konseyi’nin yetkilerinin neler olacağı haberde verilmiştir.⁶³ Yeni Nesil Gazetesi’nin 21 Ekim 1982 tarihli “Geçici Maddeler ve Demokrasi” başyazı olarak verilen yazıda; bu anayasa taslağı, ne parlamenter ne de başkanlık sistemi ile uyumlu olan ayrı bir sistem olarak nitelendirilmiştir. Yazıda, geçici maddeler aracılığıyla demokratik olmayan bir rejime geçildiği vurgulanmıştır. Geçici maddelerden biri, Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Evren’in anayasanın kabul edilmesiyle cumhurbaşkanı olmasıdır; bu durum demokratik olmadığı şeklinde eleştirilmiştir. Diğer bir eleştiri ise bugünden referandum olacağı güne kadar bütün kararların yargı dışında bırakılmasıdır.⁶⁴ Hürriyet Gazetesi “Şimdi, Söz Millet’in” haber başlığıyla verdiği yazıda anayasanın 20 Ekim tarihinde Resmi Gazetede yayınlandığını belirtmiştir. Son şekli verilen anayasanın 7 Kasım günü evet veya hayır şeklinde oylanacağı yazılmıştır. Listelerin 25 Ekim tarihinde indirileceği ve anayasanın son metni 7 kısım, 9 ayrı bölüm, 71 ana başlık, 103 konu başlığı, 28 madde başlığı ve 666 fıkradan oluştuğu, 177 madde ve 16 geçici madde olduğu

⁶¹ Taha Parla, “Geçici Maddeler”, *Cumhuriyet Gazetesi*, S. 20908, 20 Ekim 1982, s. 3.

⁶² *Cumhuriyet Gazetesi*, S. 20909, 21 Ekim 1982, s. 1.

⁶³ *Gündem Gazetesi*, “Evren, 7 Kasım’da Cumhurbaşkanı Sıfatını Alacak”, S. 5010, 21 Ekim 1982, s. 3.

⁶⁴ *Yeni Nesil Gazetesi*, “Geçici Maddeler ve Demokrasi”, S. 4466, 21 Ekim 1982, s. 1.

belirtilmiştir. 21 yaşından küçüklerin parti üyesi olmayacağı ve partilerin gençlik ve kadın kollarında yer almayacağı belirtilmiştir. Ayrıca anayasayı tanıtmak için 25 Ekim tarihinde gezi başlayacaktır.⁶⁵ Cumhuriyet Gazetesi ise “*Anayasa’ya tepkiler*” başlığıyla vermiş olduğu haberde, Eski Senatör Muhsin Batur “*Atatürk İlkelerine Aykırı*”, Avukat Hüsamettin Cindoruk “*Türk milleti, oldu bitiyle karşı karşıya*”, Deniz Baykal “*haksız bir düzenleme*”, Eski Bakan Necdet Uğur “*Politika yapmaya devam edeceğiz*”, Eski parlamenter Oğuz Aygün tarafından “*hayal kırıklığı yarattı*” şeklinde açıklamalar yapılarak anayasa taslağı eleştirilmiştir.⁶⁶

Ergün Göze, Tercüman Gazetesi’nde kaleme aldığı “*Nihayet Anayasa*” başlıklı köşe yazısında, bir takım önemli konulara yer vermiştir. Bu yazıda, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin zorunlu hale getirilmesi gibi eğitim politikalarının anayasa değişikliği kapsamında yer aldığı belirtilmiştir. Ayrıca, siyasi hayatta on yıllık bazı siyasiler için siyaset yapma yasağı getirilmesi kararının “Restorasyon Anayasası” olarak adlandırıldığı ifade edilmiştir. Göze’nin yazısında vurgulanan bir diğer konu ise, yeni Anayasa’nın demokrasiyi güçlendirmeyi hedeflediğidir. Devlet-millet bütünlüğünün restore edilmesinin amaçlandığı belirtilirken, bu çerçevede Anayasa’nın nasıl bir reform niteliği taşıdığı üzerinde durulmuştur.⁶⁷ Cumhuriyet Gazetesi’nin 22 Ekim 1982 tarihli “*Evren’in Anayasa Konuşmaları Eleştirilmeyecek*” haberinde, MGK’nin 71 Sayılı kararıyla geçici maddelerin eleştirilmesinin yasaklandığı ve bu konunun tartışma dışında bırakıldığı bildirilmiştir. Haberde ayrıca, yeni anayasanın tanıtılması için hazırlıkların yapıldığı ve Devlet Başkanı Kenan Evren’in bu çerçevede 9 günde 11 ilde konuşma yapacağı belirtilmiştir. Anayasanın uluslararası tanıtımı için ise metnin İngilizce ve Fransızca çevirilerinin tamamlandığı ifade edilmiştir.⁶⁸

Tercüman Gazetesi, “*Kenan Evren, 11 İlde Konuşacak*”, başlığıyla haberi verirken Gündem Gazetesi ise “*Evren, 9 Günde 11 İli Dolaşacak*” başlığıyla haberi vermiştir. Haberin içeriğinde Devlet Başkanı Pazar günü televizyonda anayasayı anlattıktan sonra Trabzon’a geçerek tekrar halka anayasadan söz edecektir. 5 Kasım cuma ise tekrar televizyonda yapacağı konuşma ile anayasayı anlatma turu sona erecektir.⁶⁹ Yeni Nesil Gazetesi’nin 23 Ekim 1982 tarihli “*Evren’in Konuşmaları Tenkit Edilemeyecek*” başlıklı haberde 71 numaralı bildiri ile Anayasanın geçici maddelerini Devlet Başkanı aracılığıyla radyo ve yurt gezilerinde yapacağı konuşmalarının tenkit edilmemesi kararı alınmıştır. Danışma Meclisi tarafında 24 Ekim-5 Kasım tarihleri arasında radyo-televizyon ve bazı illeri kapsayan ziyaretler sırasında Devlet Başkanı yapacağı konuşmalar yapacağı şeklinde olmuştur.⁷⁰ Genel olarak haberlere bakıldığında Evren’in anayasa referandumu için planladığı tanıtım gezilerinin, halkla iletişim kurma ve anayasayı savunma çabalarının yanı sıra, bu sürecin medya ve hükümet tarafından nasıl şekillendirildiğine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca, eleştirilerin engellenmesi ve yalnızca belirli bir görüşün ön plana çıkarılması, o dönemdeki siyasi baskıyı ve tek yanlı propaganda stratejilerini gözler önüne sermiştir.

Cumhuriyet Gazetesi’nin 24 Ekim 1982 tarihli “*Evren: Anayasaya Kefilim*” başlıklı haberi, Tercüman Gazetesi 25 Ekim 1982 tarihinde aynı başlıkla vermiştir. Haberde genel olarak dün Radyo ve Televizyonda yaptığı konuşma ile tanıtma çalışmalarını başladığı

⁶⁵ **Hürriyet Gazetesi**, “Şimdi, Söz Milletin”, S. 12402, 21 Ekim 1982, s. 1.

⁶⁶ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Anayasa’ya Tepkiler”, S. 20909, 21 Ekim 1982, s. 1.

⁶⁷ Ergün Göze, “Nihayet Anayasa”, **Tercüman Gazetesi**, S. 7441, 21 Ekim 1982, s. 10.

⁶⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Evren’in Anayasa Konuşmaları Eleştirilmeyecek”, S. 20910, 22 Ekim 1982, s. 1-11.

⁶⁹ **Tercüman Gazetesi**, “Kenan Evren, 11 İlde Konuşacak”, S. 7441, 22 Ekim 1982, s. 1; **Gündem Gazetesi**, “Evren, 9 Günde 11 İli Dolaşacak”, S. 5012, 23 Ekim 1982, s. 3.

⁷⁰ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Evren’in Konuşmaları Tenkit Edilemeyecek”, S. 4468, 23 Ekim 1982, s. 1.

belirtmiştir. Anayasaya karşı muhalefet başlatanların 3 grup olduğunu söylemiştir. Birinci grup memleketi sahipsiz bırakmaya çalışanlar ikinci grup, kendi çevre ve zümrelerinin menfaatlerinin zedeleneyeceğini düşünen vurguncular üçüncü grup ise anayasaya karşı olmayıp orduya karşı olanlar ifade etmiştir. Kenan Evren bu kadar güzel ve özgürlük içeren bir anayasanın bu gruplar tarafından kabul edilememesi gerektiği için çalışmalar yapıldığını belirtmiştir. Anayasa ya destek olunması gerektiğini söylemiştir.⁷¹ Ayrıca Yeni Nesil Gazetesi’nde aynı tarihli “Org. Evren “Evet” Kampanyasına Başlıyor” başlıklı haberde Devlet Başkanı TRT’de konuştuğundan sonra 9 gün içinde 11 şehir gezip anayasa için “evet” kampanyasını düzenleyeceği gazete yansımıştır. Ayrıca Kenan Evren’in yanında Milli Güvenlik Konseyi Üyeleri Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer, Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun ve Başbakan Bülent Ulusu katılacağı bildirilmiştir. 11 il gezilmesi planlanmıştır. 5 Kasım tarihinde ise radyo ve televizyonda anayasa tanıtma programı yapılacağı bildirilmiştir.⁷²

25 Ekim tarihinde radyo ve televizyonda yapmış olduğu konuşma ile anayasayı tanıtma çalışmalarına başlamıştır. Bu kapsamda 25 Ekim-5 Kasım tarihleri arasında şehirler gezilecek ve 5 Kasım tarihinde ise radyo-TV konuşması yapılması açıklanmıştır.⁷³

Program Tarihi	Şehir
26 Ekim Salı	Erzurum
27 Ekim Çarşamba	Diyarbakır
30 Ekim Cumartesi	Kayseri
31 Ekim Pazar	Adana/Antalya
1 Kasım Pazartesi	İzmir
2 Kasım Salı	Kocaeli
3 Kasım Çarşamba	Edirne
4 Kasım Perşembe	İstanbul ve Eskişehir

Tablo1: Devlet Başkanı Kenan Evren’in Gezi Programı⁷⁴

Gezi programı belli olduktan sonra ilk olarak Trabzon’a giden Evren burada halka seslenmiştir. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren eski siyasi parti liderlerinin ülke genlinde haberler göndererek seçime hayır kampanyası başlattıklarını dile getirmiştir. Evren halka şu soruları yöneltmiştir:

-Evlatlarınız okullarına can korkusu olmadan gidip gelebilecekler mi?

-Bizler iş yerlerinde, kanunların himayesinde rahatça çalışabilecek miyiz?

-Evlerimizden işe gidip gelirken bizi gene kurşunlayanlar, yayılım ateşine tutanlar çıkacak mı?

⁷¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Ekim 1982, S. 20913, s. 1; **Tercüman Gazetesi**, S.7444, 25 Ekim 1982, s. 1.

⁷² **Yeni Nesil Gazetesi**, “Org. Evren “Evet” Kampanyasına Başlıyor”, S. 4469, 24 Ekim 1982, s. 1.

⁷³ **Hürriyet Gazetesi**, S. 12406, 25 Ekim 1982, s. 1.

⁷⁴ **Yeni Nesil Gazetesi**, 24 Ekim 1982, S. 4469, s. 1; **Gündem Gazetesi**, S. 5012, 23 Ekim 1982, s. 3; **Gündem Gazetesi**, S. 5014, 25 Ekim 1982, s. 1; **Hürriyet Gazetesi**, S. 12406, 25 Ekim 1982, s. 1.

-Akşamları evimizin penceresinde bir kurşunu hedef olmadan korkusuzca oturabilecek miyiz?

-Geceleri yatağımızda anarşistler kapımızı kırmadan, evimizi basmadan uyku uyuyabilecek miyiz?

-Fabrikalarımız, işletmelerimiz işgal ve tahrip korkusu olmadan verimli çalışabilecekler mi? Şeklinde soruları halka yöneltmiştir.⁷⁵ Evren, Trabzon'da anayasayı tanıtmaya gittiği sırasında "Evren: millet 10 yıl rahat etsin diye liderlere yasak koyduk" şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁷⁶

Cumhuriyet Gazetesi'nin 26 Ekim 1982 tarihli "Evren: Anayasaya Karşı Çıkanlar Gözlerine Kara Gözlük Takanlardır" başlıklı haberinde Devlet Başkanı Kenan Evren'in anayasayı tanıtmak amacıyla çıkmış olduğu yurt gezisinde Erzurum'da yapmış olduğu konuşmada dinin istismar edilmemesi için din dersleri zorunlu kılındı" şeklinde bir açıklama yapmıştır. Temel hak ve hürriyetlerde değişiklik yapılmadığı ayrıca her türlü hürriyetin korunacağı belirtmiştir. Gençlik bu anayasa ile kendi benliğine kavuşacağı belirtmiştir.⁷⁷ Farklı bir bakış açısıyla aynı tarihli Yeni Nesil Gazetesi'nde "Tasarı "cumhurbaşkanlığı İdaresi" getiriyor" başlıklı haberde tasarıya göre Cumhurbaşkanı parlamento dışında seçilebilecek ve dört oylamamda mutlak çoğunluk sağlanamazsa Cumhurbaşkanı seçilemezse TBMM feshedilecek, ayrıca Cumhurbaşkanı gerekli gördüğü zaman Bakanlar Kurulunu kendi başkanlığı altında toplanması kararı alınmış ve TBMM seçimlerinin yenilenmesi kararı cumhurbaşkanına verilmiştir.⁷⁸ Kenan Evren'in yurt gezilerini haber etmeye başlamıştır. Bu kapsamda 26 Ekim tarihinde Erzurum'da Evren'in yaptığı konuşmadan kesitler verilmiştir. Anayasaya karşı çıkanların gözlerine kara gözlük taktıklarını belirtmiştir. Daha öncede ülke menfaatine olan konularda karşı çıktıklarını belirtmiştir. Yeni anayasayı kısıtlama getirmediği dile getirilmiştir. Ayrıca anayasa ile hiçbir kısıtlama getirilmeyeceği aksine daha demokratik bir ülke olacağını söylemiştir. Erzurum'da Havuz başında halka seslenmiştir. Halk konuşmalarını defalarca tezahüratlar ile bölmüştür.⁷⁹

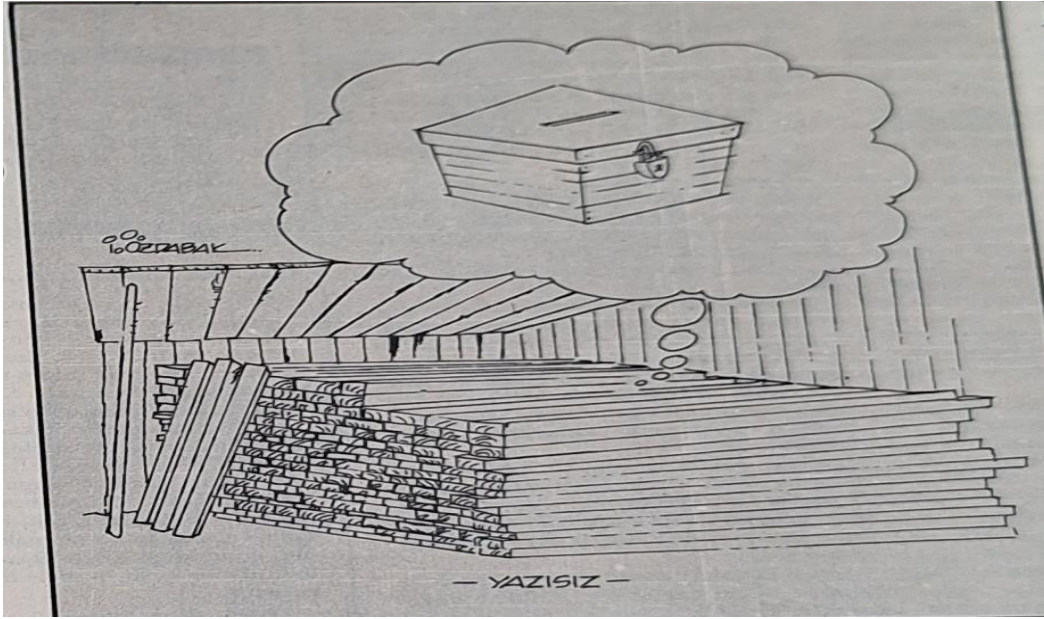
⁷⁵ **Günaydın Gazetesi**, S. 5015, 26 Ekim 1982, s. 3.

⁷⁶ **Hürriyet Gazetesi**, S. 12407, 26 Ekim 1982, s. 1.

⁷⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, S. 20915, 26 Ekim 1982, s. 1

⁷⁸ **Yeni Nesil Gazetesi**, "Tasarı "Cumhurbaşkanlığı İdaresi" Getiriyor", S. 4471, 26 Ekim 1982, s. 1.

⁷⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, "Evren: Anayasaya Karşı Çıkanlar Gözlerine Kara Gözlük Takanlardır", S. 20915, 27 Ekim 1982, s. 1; **Gündem Gazetesi**, "Bu Anayasa'ya Karşı Çıkanlar, Neye Karşı Çıkmadılar ki", S. 5016, 27 Ekim 1982, s. 3; **Yeni Devir Gazetesi**, "Devlet Başkanı Evren Erzurum'da Konuştu", S. 1037, 27 Ekim 1982, s. 1; **Hürriyet Gazetesi**, "Her Şeyi Kapkara Görenler Var", S. 12408, 27 Ekim 1982, s. 1-9.

Karikatür 5: 27 Ekim 1982 - Yeni Nesil

Yukarıda yer alan karikatür İbrahim Özdamak tarafından 27 Ekim 1982 tarihinde Yeni Nesil Gazetesi için çizilmiştir. Karikatürün genel mesajı seçim sürecinin karmaşıklığına, oy kullanma sürecinde yaşanan güçlüklerle veya seçimlerin yönetimiyle ilgili potansiyel sorunlara dikkat çekiyor olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca seçimlerin güvenliğine ve adil bir şekilde yapılmasına ilişkin endişeleri veya eleştirileri de yansıtabilir.

27 Ekim Çarşamba günü anayasayı tanıtmak için Diyarbakır'a giden ve Cumhuriyet Meydanı'nda halka seslenen Evren "hain iç güçler müsait zaman arıyor" şeklinde açıklama yapmıştır. Eski siyasiler bir daha o koltuğa oturamayacakları için halka haberler uçurup hayır kampanyası içinde olduklarını dile getirmiştir. Oylamada sağduyunuz kullanıp anayasaya evet demenizi bekliyorum şeklinde konuşmasa yapmıştır.⁸⁰ Evren'in anayasa tanıtım çalışmalarında ve mitinglerde kullandığı dilin, hem iç muhalefeti hedef aldığı hem de halkı referandumda belirli bir yönde oy kullanmaya yönlendirme amacı taşıdığına haberde görülmüştür. Bu söylemler, o dönemdeki siyasi kutuplaşmayı ve iktidarın siyasi karşıtlarına karşı uyguladığı baskıları açıkça ortaya koymuştur.

Yeni Devir Gazetesi'nin 28 Ekim 1982 tarihli "Org. Evren: Beyni Yıkanmışların "Evet" demesini beklemiyoruz" başlıklı haberinde Evren artık eleştirilerin dozunu artırdığını görüyoruz. Siyasi partiler kapatıldığı için bir daha koltuğa oturamayacak kişilerin sağa-sola haber gönderip "hayır" kampanyası yaptıklarını duyduğunu söylemiştir. Diyarbakır'da halka anayasa tasarısını tanıtmak için konuşma gerçekleştirmiştir. İçte dış güçlerin anayasanın olumsuz sonuçlanması için çalışma yaptıklarını belirtmiştir.⁸¹ Ayrıca 28 Ekim tarihli haberde 50 hayırcı/militan gözaltına alındığı yazılmıştır. Anayasaya hayır oyu verilmesi için ev ve işyerlerine kartpostal, broşür, bildiri dağıtan aşırı sol ve aşırı sağ örgütlere bağlı 50 kişi yakalandığı haber haline getirilmiştir.⁸²

⁸⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, "Evren Diktatörlük Heveslisi Değiliz", 28 Ekim 1982, S. 20916, s. 1; **Gündem Gazetesi**, S. 5017, 28 Ekim 1982, s. 1-3.

⁸¹ **Yeni Devir Gazetesi**, "Org. Evren: Beyni Yıkanmışların "Evet" Demesini Beklemiyoruz", S. 1038, 28 Ekim 1982, s. 1-5.

⁸² **Hürriyet Gazetesi**, S. 12409, 28 Ekim 1982, s.1; **Tercüman Gazetesi**, S. 7447, 28 Ekim 1982, s. 1.

Yeni Nesil Gazetesi'nin 29 Ekim 1982 tarihli “7 Kasım’da 20 Milyon Kişi Sandığa Gidecek” başlıklı haberinde seçmenler toplam oylarını 82913 sandıkta kullanması kararı alınmıştır. 7 Kasım Pazar günü 20 milyon 722 bin 602 seçmen sandık başına gidecektir. Sandıklarda 414 bin 565 memur görevlendirilmiştir. Ayrıca haberde her ilin seçmen Sayısı ve kurulacak sandık verilmiştir.⁸³ Yavuz Donat tarafından “Açıklık İhtiyacı” isimli köşe yazısı ele alınmıştır. Bu süreçte yasakların tam olarak açık olmadığı kimlerin anayasa hakkında konuşup konuşamayacağı üzerine bir tartışma olduğu yazılıyor. Ayrıca halk tarafında oylamaya katılımın 69-75 arasından beklendiği yazılmıştır.⁸⁴

Yeni Nesil Gazetesi'nin 30 Ekim 1982 tarihli “Anayasayı Tanıtma Broşürleri Valiler Kanalıyla Dağıtılıyor” başlıklı haberinde anayasanın halkoyuna sunulacağı 7 Kasım Pazar günü oylama sonucu televizyon aracılığıyla verilecektir. Valilikler kanalıyla yeni anayasanın tanıtımı için “anayasa kitapçığı” ve “açıklamalı broşür” dağıtımına başlanılmıştır. Bu kitapçık ve broşürlerin bütün kurumlara dağıtılmasına dair karar alınmıştır.⁸⁵ Yeni Devir Gazetesi'nin 30 Ekim 1982 tarihli “Referandum için 3 Milyar Harcandı” başlıklı haberinde oy kullanmayanlar 5 yıl süreyle seçme seçilme haklarının elinden alınacağı belirtilmiştir. Yüksek Seçim Kurulu Başkanı Orhan Aydın referandum için her şeyin hazır olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶ Hürriyet Gazetesi'nin 31 Ekim 1982 tarihli “Kadın Devlet Başkanı Neden Olmasın” başlığıyla verilen haberde Evren'in daha önce kadınlar siyasetle uğraşamazsa tarzında bir ifade üzerine Kayseri’de anayasayı tanıtma mitinginde halka seslenmiştir. Kadınlarında partilerde görev alıp aktif siyaset yapmaları gerektiğini belirtilmiştir.⁸⁷

Yeni Nesil Gazetesi'nin 1 Kasım 1982 tarihli “Evren Parti Liderleri Anayasaya Hayır Diyor” başlıklı haberinde Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Kenan Evren'in feshedilen partilerin anayasa için hayır kampanyası başlattığını bildirmiştir. 4 Kasım tarihine kadar anayasayı tanıtma gezilerine devam edeceği ifade edilmiştir. Ayrıca Yüksek Seçim Kurulu Başkanı Orhan Aydın seçim için hazırlanan zarfların seçmen hangi oy kullandığı belli olmayacak şekilde tasarladığını belirtmiştir. Bu anayasa referandumu seçiminde seçmenlere herhangi bir baskı yapılmadığını aktarmıştır. Oy sayımı sırasında halkın sonuçları takip etmesine izin verildiği belirtilmiştir.⁸⁸ Cumhuriyet ve Hürriyet gazetelerinin 2 Kasım 1982 tarihli haberlerinde “Bu Anayasa Varsa Biz Varız” başlığıyla okuyucuya sunmuşlardır. Devlet Başkanı Kenan Evren'in İzmir’de anayasayı tanıtmasını konu almıştır. Bu kapsamda “bu anayasa varsa, biz varız” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Cumhurbaşkanı makamının gelip geçici olduğunu olup olmamasının hiçbir önemi olmadığını belirtmiştir. Burada muhalifleri eleştirmiş “Atatürk’ün de gözleri maviydi” şeklinde açıklama yaparak Atatürk üzerinde bu anayasa referandumunu hayır verilmesin talep eden bir grubun olduğunu belirtmiştir.⁸⁹ Basında çıkan haberler, Anayasa referandumunun sadece hukuki bir süreç olmadığını, aynı zamanda güçlü bir ideolojik mücadeleyi de beraberinde getirdiğini göstermektedir. Evren'in yaptığı açıklamalar, siyasi iktidarın meşruiyetini pekiştirmeye yönelik stratejik bir dil kullanıldığını ortaya koymaktadır.

⁸³ Yeni Nesil Gazetesi, “7 Kasım’da 20 Milyon Kişi Sandığa Gidecek”, S. 4474, 29 Ekim 1982, s. 1-6.

⁸⁴ Yavuz Donat, “Açıklık İhtiyacı”, Tercüman Gazetesi, S. 7449, 30 Ekim 1982, s. 10.

⁸⁵ Yeni Nesil Gazetesi, “Anayasayı Tanıtma Broşürleri Valiler Kanalıyla Dağıtılıyor”, S. 4475, 30 Ekim 1982, s. 1.

⁸⁶ Yeni Devir Gazetesi, “Referandum için 3 Milyar Harcandı”, S. 1040, 30 Ekim 1982, s. 1.

⁸⁷ Hürriyet Gazetesi, “Kadın Devlet Başkanı Neden Olmasın”, S. 12412, 31 Ekim 1982, s. 1.

⁸⁸ Yeni Nesil Gazetesi, “Evren Parti Liderleri Anayasaya Hayır Diyor”, S. 4477, 1 Kasım 1982, s. 1.

⁸⁹ Cumhuriyet Gazetesi, “Bu Anayasa Varsa Biz Varız”, S. 20921, 2 Kasım 1982, s. 1; Hürriyet Gazetesi, “Bu Anayasa Varsa Biz Varız”, S. 12414, 2 Kasım 1982, s. 1.

Medya, bu süreci halka iletmekle kalmayıp, aynı zamanda dönemin siyasi yönelimlerini ve karşıt görüşlerin baskısını da yansıtmaktadır

Cumhuriyet Gazetesi 3 Kasım 1982 tarihli “*Evren: Bir Tek Can Borcumuz Var, Hiçbir Hırsımızı Yok*” başlığıyla verdiği haberde, ölüm tehditleri aldığını belirtmiştir. Anayasa kabul edilir Avrupa ülkeleri artık bizi eleştiremeyecektir. Eski siyasiler bir daha siyaset yapamayacakları için hayrı kampanyası içindeler şeklinde konuşmuştur.⁹⁰ Yeni Nesil Gazetesi’nin 3 Kasım 1982 tarihli “*Siyasi Partiler Meselesi de Referandum Sonuna Bırakıldı*” başlığıyla verilen haberde Danışma Meclisi tarafından siyasi partiler ve seçim kanunu ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmadığı belirtilmiştir. Bu konuyla ilgili yapılması planlanan çalışmasının referandum sonrasına bırakılma kararı alınmıştır.⁹¹ Hürriyet Gazetesi’nin 5 Kasım 1982 tarihli “*Burası Kızıl Meydan Olacaktı*” başlığıyla verilen haberinde Devlet Başkanı Kenan Evren’in Taksim’de anayasa mitingi yaptığı burada bulunan halka seslenerek biz olmasaydık burası Kızıl Meydan olacaktı şeklinde bir açıklama yaparak referandumda destek olmalarını istemiştir. Anayasayı tanıtmak için toplam 9 saat 10 dakika konulup 6637 kilometre yol kat ettiği son konuşmasını ise radyo-TV aracılığıyla yapıp anayasa tanıtp çalışmaların son vereceğini belirtmiştir.⁹² Haberler genel olarak, 1982 anayasasının kabulü sürecinin ve dönemin siyasi atmosferinin önemli bir özeti niteliğindedir. Evren’in söylemleri, siyasi kutuplaşmayı ve ideolojik baskıları gözler önüne sererken, medya organları da bu süreci kamuoyuna yansıtan önemli aktörler olarak yer almaktadır. Bu anlamda haberler hem tarihsel bir belgeleme hem de dönemin siyasi anlayışına dair kritik bir analiz sunması açısından kayda değerdir.

Yavuz Donat “*Yüzde 91’in Anatomisi*” başlıklı köşe yazısı, seçim sonrası Türkiye’de yaşanan gelişmeleri ve siyasi atmosferi ele almıştır. Yazıda, yakın gelecekte kabinede değişikliklerin olabileceği öngörmüştür. Ayrıca, referandum sürecinde bazı sağ görüşlü kişilerin hayır kampanyası için çalıştıkları, ancak sonucun olumlu olmasıyla birlikte beyaz kategoriye geçtikleri ifade edilmiştir. Anayasa oylamasına katılıp katılmadığı konusunda tartışmaların yaşandığı da yazıda belirtilmiştir. Bazı kişilerin oy kullanamadığı ve bu durumun beş yıl boyunca seçme ve seçilme haklarının ellerinden alınması gibi sonuçlar doğurduğu vurgulanmıştır.⁹³

Tercüman Gazetesi’nin 5 Kasım 1982 tarihli “*12 Eylül Olmasaydı, Taksim “Kızıl Meydan” olacaktı*” başlıklı haberinde Kenan Evren’in İstanbul ve Eskişehir’de “*Anayasa Tanıtma*” konuşmalarının kalabalığının alkışları ile kesildiği yazılmıştır. Evren sık sık konuşmasında basına özgürlük, dernekler ve öğretim hürriyeti üzerine konuşma yaptığı belirtmiştir. Bu meydana çok fazla olayın meydana geldiği artık o günlerin geride kaldığı belirtilmiştir.⁹⁴

Gündem Gazetesi 6 Kasım 1982 tarihli “*Milletin Geleceği İçin Anayasaya (EVET) Diyelim*” şeklinde verilen haberde Evren’in radyo ve televizyonda yaptığı konuşmalarda bu

⁹⁰ **Cumhuriyet Gazetesi**, “Evren: Bir Tek Can Borcumuz Var, Hiçbir Hırsımızı Yok”, S. 20922, 3 Kasım 1982, s. 1.

⁹¹ **Yeni Nesil Gazetesi**, “Siyasi Partiler Meselesi de Referandum Sonuna Bırakıldı”, S. 4479, 3 Kasım 1982, s. 1-7.

⁹² **Hürriyet Gazetesi**, “Burası Kızıl Meydan Olacaktı”, S. 12416, 5 Kasım 1982, s. 1.

⁹³ Yavuz Donat, “Yüzde 91’in Anatomisi”, **Tercüman Gazetesi**, S. 74589, 9 Kasım 1982, s. 10.

⁹⁴ **Tercüman Gazetesi**, “12 Eylül Olmasaydı, Taksim “Kızıl Meydan” Olacaktı” S. 7455, 5 Kasım 1982, s. 1.

anayasaya kefil olduğu her seferinde söylediği belirtilmiştir. 9 günde 11 il gezip anayasayı tanıtmaya çalışmalarını bitirmiştir.⁹⁵

Hürriyet Gazetesi'nin 7 Kasım 1982 tarihli “*Evet, Söz Milletin*” başlıklı haberinde demokrasiye doğru bir adım daha haber içeriği ile verilmiştir. Oy verme işlemi sırasında basın haber vermesin yasaklanacağı YSK ile ilgili haberlerin verileceği bildirilmiştir. Bugün 08.00-19.00 arasında oy verme işlemi olacağı belirtilmiştir. En fazla seçmenin İstanbul'da en az seçmenin ise Hakkâri'de olduğu yazılmıştır.⁹⁶ Yeni Devir Gazetesi 7 Kasım 1982 tarihli “*Son Söz Milletin*” başlığıyla verdiği haberde 20 milyondan fazla seçmenin anayasanın kaderini belirlemek için sandığa gittiği belirtmiştir. Anayasa kabul edildiği takdirde Org. Evren cumhurbaşkanı olacağı yazılmıştır. Anayasa referandumu için bütün hazırlıkların tamamlandığı belirtilmiştir. Beyaz ve mavi pusula dışında oy çıkması halinde iptal olacağı yazılmıştır.⁹⁷ Gündem Gazetesi 7 Kasım tarihli nüshasında “*Sandık Başına*” şeklinde verilmiştir. Yüksek Seçim Kurulu oy kullanmayan kişilerin bir ay içinde mazeret bildirmelerini istemiştir. 20 milyon seçmen anayasa için oy kullandığı belirtilmiştir.⁹⁸ Hürriyet Gazetesi ise “... *Evet, Söz Milletin*” şeklinde başlık atarak demokrasiye doğru bir adım daha diyerek sandığın önemini vurgulamıştır. Seçimin başlama ve bitiş saatleri vermiştir.⁹⁹

Yeni Anayasa tamamlanarak referanduma gidilmiş medya ve basın yoluyla referandum sonuçları kamuoyuna duyurulmuştur. Günaydın Gazetesi'nin 8 Kasım 1982 tarihinde “*Anayasa, Ezici Bir Çoğunlukla Kabul Edildi*” başlıklı haberinde yüzde 90'dan fazla kabul oyu çıktığı belirtilmiştir. Kesin olmayan sonuçlara 18 milyon 553 bin kabul 1 milyon 272 bin kişinin ret verdiği belirtilmiştir. Ayrıca aynı haberde verilen tabloda illerin isimleri evet ve ret oylarının ayları verilmiştir. 1982 anayasası ile ilk kez halk tarafından birinin cumhurbaşkanı seçildiği belirtilmiştir. Ayrıca dönemin önemli siyasilerin 10 yıl yasaklı hale geldiği belirtilmiştir.¹⁰⁰ Yeni Devir Gazetesi 8 Kasım tarihli “*Katılma Oranı Çok Yüksek*” başlıklı haberinde Evren, MGK Üyeleri, DM Başkanı, Başbakan ve kapatılan siyasi partilerin eski genel başkanlarından Prof. Erbakan, Demirel ve Ecevit'in oylarını Ankara'da kullandığını bildirmiştir. Sabah 08.00-19.00 saatleri arasında oy verme işleminin gerçekleştiği 20 milyon 722 bin 602 seçmen 82 bin 913 sandıkta oy kullandığı yazılmıştır. Sandıklarda 414 bin 556 kişinin görevli olduğu, Evren sivil elbise ile gelip oy kullandığı yazılmıştır.¹⁰¹

Cumhuriyet Gazetesi 9 Kasım 1982 tarihli “*Kabul Yüzde 91*” şeklinde verilen haberde ne yüksek kabul oyu Ağrı ve Hatay'da verildiği yazılmıştır. En düşük katılım oranı Kırşehir, en çok oy iptal edilen şehir Kocaeli olup yüzde 11,5 olmuştur. En fazla ret oyu veren il ise Bitlis olduğu yazılmıştır. Ayrıca sandıklar ve oy listesi hakkında bilgiler verilmiştir.¹⁰²

Hürriyet Gazetesi'nin 9 Kasım 1982 tarihli “*Evren'in Yüzü Gülüyor*” başlıklı haberinde Avrupa Konseyi Dış İlişkiler Komisyonu Üyesi Milletvekili Frederick Bennett, şeffaf bir ortamda oy verme işleminin gerçekleştiğini, ilk kez bu kadar dürüst bir halk oylaması gördüğünü söylemiştir. Evren, MGK Üyeleri ve Başbakan ile sonuçları Çankaya Köşkünde takip ettiği belirtilmiştir. 82 bin 11 sandıkta 17 milyon 174 bin 196 kişinin kabul ve 1 milyon

⁹⁵ **Günaydın Gazetesi**, “Milletin Geleceği İçin Anayasaya (EVET) Diyelim”, S. 5026, 6 Kasım 1982, s. 1.

⁹⁶ **Hürriyet Gazetesi**, “*Evet, Söz Milletin*”, S. 12418, 7 Kasım 1982, s. 1-11.

⁹⁷ **Yeni Devir Gazetesi**, “*Son Söz Milletin*”, S. 1048, 7 Kasım 1982, s. 1-5.

⁹⁸ **Günaydın Gazetesi**, “*Sandık Başına*”, S. 5027, 7 Kasım 1982, s. 1.

⁹⁹ **Hürriyet Gazetesi**, “... *Evet, Söz Milletin*”, S. 12418, 7 Kasım 1982, s. 1-9.

¹⁰⁰ **Günaydın Gazetesi**, S. 5028, 8 Kasım 1982, s. 1-3.

¹⁰¹ **Yeni Devir Gazetesi**, “*Katılma Oranı Çok Yüksek*”, S. 1049, 8 Kasım 1982, s. 1-5.

¹⁰² **Cumhuriyet Gazetesi**, “*Kabul Yüzde 91*”, S. 20928, 9 Kasım 1982, s. 1.

622 bin kişinin ise ret verdiği belirtilmiştir. Doğu’da olumsuz hava koşulların rağmen yüksek katılım olduğu belirtilmiştir.¹⁰³

Şehirler	Evet	Hayır	Şehirler	Evet	Hayır
Adana	90.6	9.4	İzmir	90.5	9.5
Adıyaman	95.5	4.5	Kars	97.1	2.9
Afyonkarahisar	93.3	6.7	Kastamonu	93.9	6.1
Ağrı	96.4	3.6	Kayseri	92.3	7.7
Amasya	93.5	6.5	Kırklareli	93.4	6.6
Ankara	88.1	11.9	Kırşehir	94.0	6.0
Antalya	92.4	7.6	Kocaeli	88.5	11.5
Artvin	94.7	5.3	Konya	88.9	11.1
Aydın	92.7	7.3	Kütahya	93.0	7.0
Balıkesir	92.1	7.9	Malatya	91.0	9.0
Bilecik	95.9	4.1	Manisa	93.4	6.6
Bingöl	76.5	23.5	Kahramanmaraş	93.2	6.8
Bitlis	87.3	12.7	Mardin	86.9	13.1
Bolu	93.5	6.5	Muğla	92.7	7.3
Burdur	92.9	7.1	Muş	85.1	14.9
Bursa	92.9	7.1	Nevşehir	90.4	9.6
Çanakkale	94.0	6.0	Niğde	91.2	8.8
Çankırı	94.0	6.0	Ordu	94.4	5.6
Çorum	91.1	8.9	Rize	91.4	8.6
Denizli	92.3	7.7	Sakarya	91.4	8.6
Diyarbakır	80.3	19.7	Samsun	94.6	5.4
Edirne	92.7	7.3	Siirt	88.0	12.0
Elazığ	85.3	14.7	Sinop	91.3	8.7
Erzincan	90.7	9.3	Sivas	91.8	8.2
Erzurum	94.3	5.7	Tekirdağ	94.1	5.9
Eskişehir	92.8	7.2	Tokat	94.9	5.1
Gaziantep	94.5	5.5	Trabzon	93.7	6.3
Giresun	94.6	5.4	Tunceli	82.6	17.4
Gümüşhane	91.4	8.6	Şanlıurfa	94.8	5.2
Hakkâri	82.8	17.2	Uşak	92.9	7.1
Hatay	94.4	5.6	Van	91.1	8.9
Isparta	91.8	8.2	Yozgat	94.0	6.0
Mersin(İçel)	90.9	9.1	Zonguldak	91.9	8.1
İstanbul	89.0	11.0			

Tablo 2: Evet Oyunun Fazla Çıktığı İller¹⁰⁴

¹⁰³ **Hürriyet Gazetesi**, “Evren’in Yüzü Gülüyor”, S. 12420, 9 Kasım 1982, s. 1-13.

¹⁰⁴ Türkiye İstatistik Kurumu, **Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961**, Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 2-8; **Günaydın Gazetesi**, S. 5028, 8 Kasım 1982, s. 1-3; **Cumhuriyet Gazetesi**, S. 20928, 9 Kasım 1982, s. 1.

Yukarıda yer alan tabloya bakıldığında 1982 Anayasa Referandumu için en düşük oy oranı %76 ile Bingöl'de en yüksek oy oranı ise %97 ile Kars ve %96 ile Ağrı olarak görülmüştür. Bu oy dağılımı, genel olarak evet oylarının hayır oylarından önemli ölçüde fazla olduğunu göstermektedir. Referandum sonucu %94'lük büyük çoğunlukla kabul edilmiştir. Bu yüksek onay oranı, halkın anayasa değişikliklerine geniş destek verdiğini ve bu değişikliklerin toplumsal kabul gördüğünü göstermektedir. Yeni anayasanın kabul edilmesiyle birlikte Türkiye'nin siyasi yapısı önemli ölçüde yenilenmiş ve bu süreçte yeni bir Cumhurbaşkanı olarak Kenan Evren seçilmiştir. 1982 Anayasa Referandumu, Türkiye'de o dönemdeki siyasi istikrarsızlık ve belirsizlik ortamında bir dönüm noktası olmuş ve ülkenin siyasi yapısını belirleyen önemli bir adım olarak kabul edilmiştir. Bu süreç, demokratik tartışmaları ve siyasi değişimleri tetiklemiş, Türkiye'nin siyasi ve hukuki altyapısında köklü dönüşümlere yol açmıştır.

SONUÇ

Demokrasinin temel yapılarından biri olan referandumlar, toplumun ortak karar alma noktasında en önemli araçlardan biridir. Ülkelerin vatandaşları ülke için önemli olan konularda söz sahibi olmak hakkını referandumlar aracılığıyla kullanırlar. Bu katılım şekli demokrasinin canlı ve dinamik olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

1982 Anayasası'nın referandum süreci, Türkiye'nin siyasi ve hukuki yapısını derinden etkileyen önemli bir dönemdir. Anayasa 1980 Askerî Darbesi sonrasında oluşturulan Milli Güvenlik Konseyi tarafından Anayasa Komisyonu tarafında hazırlanmış ve 7 Kasım 1982'de halk oylamasına sunulmuştur. Bu süreç Türkiye'nin demokrasi ve hukuk devleti ilkeleri açısından kritik bir sınavı olmuştur. 1982 Anayasası parlamenter sistem yerine yarı başkanlık sistemi benzeri bir modeli öngörmüştür. Bu sistemde başbakan ve cumhurbaşkanının yetki ve sorumlulukları yeniden düzenlenmiş, yürütme yetkileri cumhurbaşkanına geniş bir şekilde verilmiştir. Ancak bu durum bazı kesimler tarafından demokratik olmayan bir yapı olarak eleştirilmiştir. Anayasa aynı zamanda geçici maddelerle belirli düzenlemeleri geçici olarak yürürlüğe koymuş ve bu düzenlemelerin demokratik süreçlere zarar verebileceği endişeleri dile getirilmiştir.

Referandum sürecinde, ulusal basın ve medya organları üzerinden farklı görüşler ve yorumlar kamuoyuna yansımıştır. Bazıları, anayasanın güçlü bir yönetim yapısı sağlayarak ülkenin istikrarını artıracaklarını savunmuş; ancak diğerleri, anayasanın demokratik hak ve özgürlükleri kısıtlayabileceğini ve siyasi dengeyi bozabileceğini öne sürmüştür. Bu görüşler, dönemin siyasi karikatürleri, köşe yazıları ve haberler üzerinden toplumda derin tartışmalara yol açmıştır. 1982 Anayasa Referandumu sürecinde Türkiye'de medyanın rolü önemli bir etki alanı oluşturmuştur. Bu süreçte çeşitli gazetelerin tutumları ve yayın politikaları üzerine yapılan gözlemler, farklı yaklaşımları ortaya koymaktadır. Özellikle Tercüman, Yeni Devir ve Yeni Nesil gazeteleri, referandumla ilgili olumsuz haberleri ve eleştirileri daha fazla yer vererek dikkat çekmişlerdir. Tercüman Gazetesi köşe yazarları, zaman zaman anayasa taslağını sert bir şekilde eleştirmişlerdir, bu da yayının genel eğilimini yansıtmaktadır. Diğer yandan, Cumhuriyet ve Gündem Gazetesi gibi yayınlar ise referandum sürecinde daha olumlu bir tutum sergilemişler ve bu doğrultuda yayın politikalarını şekillendirmişlerdir. Bu gazeteler, anayasa değişiklikleriyle ilgili olarak destekleyici içerikler üretmiş ve halkı bilgilendirme misyonunu üstlenmişlerdir. Basının, referandum sürecinde halkı yönlendirmede önemli bir rol oynadığı açıktır. Medya organlarının haber seçimleri ve yorumları, kamuoyunun referandum konusundaki algısını etkilemiş ve tartışmaları şekillendirmiştir. Özellikle 25 Ekim ile 5 Kasım

tarihleri arasında Evren'in radyo konuşmaları ve düzenlediği geziler, medya tarafından önemli bir yer tutmuş ve referandum sürecindeki siyasi dinamiklere yön vermiştir. Bu süreçte dönemin önde gelen siyasetçileri de aktif bir şekilde medya üzerinden seslerini duyurmuşlardır. Özellikle anayasa taslağını eleştiren açıklamalarıyla eski siyasetçiler, kamuoyu üzerinde etkili olmuş ve tartışmalara katkı sağlamışlardır.

Yeni hazırlanan anayasa taslağına, eski siyasetçiler, Türk-İş sendikası ve Barolar Birliği gibi önemli kuruluşlar tarafından büyük tepki almıştır. Eski siyasetçiler, yeni hazırlanan anayasa taslağına yönelik tepkilerinde özellikle Cumhurbaşkanının geniş yetkilerle donatılmasını ve seçimlerde tek adayla yarışılmasını demokratik olmayan uygulamalar olarak nitelendirmişlerdir. Türk-İş sendikası ve Barolar Birliği gibi kuruluşlar, taslağın eksiklikleri ve özgürlükten uzak olduğunu belirterek eleştirilerini dile getirmişlerdir. Türk-İş sendikası, anayasa taslağında işçi hakları ve sendikal özgürlükler konusunda yetersizlikler olduğunu savunmuştur. Sendika, işçilerin haklarının güvence altına alınmadığını ve işçi sağlığı ile ilgili maddelerin yetersiz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, çalışma koşulları ve emekçilerin sosyal haklarına ilişkin düzenlemelerin eksikliği eleştirilmiştir. Barolar Birliği ise anayasa taslağında yer alan adalet ve hukuk devleti ilkesinin yeterince vurgulanmadığını, yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığına ilişkin düzenlemelerin eksik olduğunu ifade etmiştir.

1982 Anayasası'nın referandum sürecinde devlet televizyonu TRT tarafından düzenli olarak verilmesi ve Kenan Evran tarafından "Anayasa Evet" mitingleri, Türkiye'nin siyasi ve toplumsal dinamiklerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu mitingler, çeşitli kesimler tarafından devletin baskıcı ve manipülatif bir aracı olarak değerlendirilmiş ve bazı kesimler tarafından tepkilere yol açmıştır. Özellikle Kenan Evren'in liderliğinde düzenlenen bu mitingler, anayasanın kabul edilmesi için halkın ikna edilmesi amacıyla dokuz şehirde düzenlenmiştir. Mitingler, siyasi tartışmaları körüklemiş ve anayasa değişikliğine karşı olanların seslerini yükseltmelerine olanak tanımıştır. Bu bağlamda, "Anayasa Evet" mitingleri, Türkiye'nin demokratik geleceği üzerinde derin etkiler bırakan önemli bir gösterge olarak değerlendirilir.

Türkiye'nin ikinci referandum süreci, 1982 Anayasası'nın referandum aşaması, ülkenin siyasi ve toplumsal yapısında derin izler bırakmış ve uzun yıllar boyunca medya gündeminin önemli bir parçası olmuştur. Anayasa, yürürlüğe girdiği tarihten itibaren, Türkiye'nin siyasi ve hukuki gelişimini şekillendiren tartışmalı bir belge olarak kalmış; basının anayasa değişiklikleri sürecindeki rolü ve kamuoyu algısı, bu süreci önemli ölçüde etkilemiştir.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to analyze the referendum process of the 1982 Constitution and to reveal its effects on Türkiye's understanding of democracy and the rule of law. In particular, it aims to evaluate the referendum through its political, social and media dimensions. In this context, both the function of the referendum as a means of democratic participation and how it was shaped within the political environment of the period are analyzed.

The study covers the referendum process of the 1982 Constitution, which was prepared in the political environment that emerged after the 1980 military coup. In this process, the content of the constitutional text, the attitude of the media, the propaganda activities of the state, and the approaches of political actors and civil society organizations are discussed. In particular, the media coverage between October 25 and November 5, 1982 and Kenan Evren's rallies are evaluated in detail. The criticisms of social organizations such as trade unions and bar associations are also examined.

The 1982 Constitution narrowed the limits of the parliamentary system and granted the president broad powers, thus creating a semi-presidential form of government. This led to

serious criticism in terms of democratic standards. Türk-İş, the Bar Association and former politicians stated that the constitution was inadequate, especially in terms of fundamental rights, judicial independence and labor rights. The practice of a single candidate in presidential elections and the strengthening of the executive were found to be contrary to democratic principles. During the referendum process, a serious differentiation was observed among media organs. While Tercüman, Yeni Devir and Yeni Nesil newspapers were critical, Cumhuriyet and Gündem newspapers were in favor of the constitution. TRT, on the other hand, assumed a central role in disseminating the official state discourse.

The “Yes to the Constitution” rallies led by Kenan Evren were part of the state's strategy to influence the public, which was perceived as an oppressive practice in some circles. These rallies increased political polarization and led to the formation of anti-constitutional views in public opinion.

Academic studies on the 1982 Constitution and the referendum process reveal that this constitution is the product of an authoritarian period and contains many provisions contrary to democratic values. Studies on the media and propaganda support the view that the press was not free during this period, that media outlets were shaped under the pressure of the government and that the media was influential in shaping public opinion. In addition, criticisms of the draft constitution by trade unions and civil society organizations stand out as important sources pointing to the one-sidedness of the democratic process.

The 1982 Constitutional referendum process is a critical turning point in the history of democracy in Türkiye. This process shows that public participation in the constitution-making process was limited, the constitution was drafted under military tutelage and authoritarian tendencies were reinforced by empowering the executive. The editorial policies of media organs were decisive in directing public opinion, while the propaganda tools of the state had a direct impact on how the public would vote in the referendum. In conclusion, the 1982 Constitution has taken its place in history not only as a legal text but also as a controversial and deeply influential document that shaped the political and social structure of Türkiye.

KAYNAKÇA

Resmî Yayınlar

Resmî Gazete

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren’in Yeni Anayasayı Devlet Adına Resmen Tanıtma Programı Gereğince Yaptıkları Konuşmalar (24 Ekim-5 Kasım 1982), TBMM.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Halkoylaması Sonuçları 7.11.1982, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1983.

Gazeteler ve Köşe Yazıları

Cumhuriyet

Günaydın

Hürriyet

Son Havadis

Tercüman

Yeni Devir

Yeni Nesil

DONAT, Yavuz, “Açıklık İhtiyacı”, **Tercüman Gazetesi**, S. 7449, 30 Ekim 1982, s. 10.

DONAT, Yavuz, “İşte Zirve”, **Tercüman Gazetesi**, S. 7433, 14 Ekim 1982, s. 10.

- EREN, Nevzat, “Anayasa ve Halk Sağlığı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, S. 2089, 13 Ekim 1982, s. 2.
- GÖZE, Ergün, “Nihayet Anayasa”, **Tercüman Gazetesi**, S. 7441, 21 Ekim 1982, s. 10.
- ILICAK, Nazlı, “Cumhurbaşkanı'nın Seçimi” ,**Tercüman Gazetesi**, S. 7423, 4 Ekim 1982, s.1-11.
- MUHİTTİN Taylan, “Taslak Üzerine”, **Cumhuriyet Gazetesi**, S. 20902, 14 Ekim 1982, s. 3.
- PARLA, Taha, “Geçici Maddeler” , **Cumhuriyet Gazetesi**, S. 20908, 20 Ekim 1982, s. 3.
- YAVUZ Donat, “Yüzde 91’in Anatomisi”, **Tercüman Gazetesi**, S. 74589, 9 Kasım 1982, s. 10.
- Araştırma Eserler**
- ACAR, Mustafa, DEMİR, Ömer, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Adres Yayınları, Ankara 2005.
- AKAR, Fatma, **Türkiye’nin Demokrasi Serüveni ve Referandumlar**, Literatürk Academia, Konya, 2011.
- BECER, Fatih, **Weber, Habermas ve Rawls Bağlamında Devlet ve Demokrasi Tartışmaları**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale, 2018.
- ERDOĞAN, Mustafa, **Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset**, Liberte Yayınları, Ankara 1999.
- KILIÇ, Fethi, YALÇIN Atalay, Nurhan, “1982 Anayasasında 2010 Tarihine Kadar Yapılan Değişiklikler”, **Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi**, C.VI, S. 5, 2023, s. 691-700.
- KUBALI, Hüseyin Nail, **Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler)**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- TANÖR, Bülent, **İki Anayasa 1961-1982**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1994.
- TANÖR, Bülent, Yüzbaşıoğlu, Necmi, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku (2001 Anayasa Değişikliklerine Göre)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- TAŞDELEN, Esra, AYDOĞAN, Erdal, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Gerçekleştirilen İlk Referandum: 1961 Referandumunun Ulusal Basına Yansıması”, **Belgi**, S. 27, 2024, s. 153-177.
- TUNÇ, Bilal, ÇELİK, Erdal, “Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları”, **Karadeniz Araştırmaları**, S.71, 2021, s. 653-670.
- TUNÇ, Hasan, “Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 1-2, 2008, s. 1113-1132.
- TÜRK DİL KURUMU, **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- USLU, Ateş, “Demokrasi”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**, (Haz: Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin), Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 137-151.
- VERGİN, Nur, **Siyasetin Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, Bağlam Yayınları, Ankara 2003.

	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(ETA JOURNAL)**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION
AND HISTORY RESEARCH**

Yıl:7, Cilt: 7, Sayı: 13, Temmuz 2025, s. 138-154.

**XIX. YÜZYILIN SONLARINDA İRAN'DA ORTAYA ÇIKAN VEBİ SALGINI VE
BÖLGENİN SİYASAL VE SOSYAL YAPISINA ETKİLERİ ÜZERİNE BAZI
SAPTAMALAR**

138

Mustafa GÜNCÜ*

ÖZET

Bu makale XIX. yüzyılın sonlarında İran'da ortaya çıkan veba salgınının etkisini konu almaktadır. Salgınlar, ortaya çıktıkları toplumları etkiledikleri gibi küresel bir etki de göstermektedir. XIX. yüzyılda baş gösteren veba salgını da kısa zamanda küresel bir etki göstermiştir. Özellikle İran'da varlığını gösteren salgın bölgede yaşanan siyasal etkileşimi normal seyrinden çıkararak bir karantina süreci başlatmıştır. İran ile sınırdaş olsun veya olmasın ülkeler, bu salgın karşısında çeşitli karantina süreçleri başlatarak ve salgının olumsuz etkilerini en aza indirerek korunmaya çalışmışlardır. Veba salgınına benzer özellikler gösteren ve 2019 yılında ortaya çıkan Covit-19 salgını da ülkeler arasındaki ilişkileri olumsuz etkilediği gibi insan yaşamını da olumsuz etkilemiş ve politik anlamda dünyanın hemen her ülkesinde benzer özellikler göstermiştir. Örneğin; salgının ilk zamanlarında ülkeler arası etkileşimin durma noktasına geldiği hatırlanacaktır. Bu nedenle yaşanan bu salgının geçmişteki salgınlara, özellikle Veba salgınına benzer sonuçlar doğurduğu kabul edilebilir. İran'da ortaya çıkan veba salgını da politik anlamda ortaya çıkardığı sonuçlar bakımından siyasal, sosyal birtakım sorunları beraberinde getirmiştir. Salgınlar ve etkileri konusunda birçok araştırmacı çalışmalar yapmış, alana önemli katkılar sunmuştur.

* Dr., Bağımsız araştırmacı, İzmir/ Türkiye, E- posta: mguncu1990@gmail.com, <https://ORCID.org/0000-0003-4482-2957>.

* Bu makale Turnitin programı ile taranmıştır.

* Araştırma makalesi.

* Makale geliş: 18.02.2025- Makale kabul: 24.07.2025.

* Makale atıf bilgisi: Güncü, M. (2025). XIX. Yüzyılın Sonlarında İran'da Ortaya Çıkan Veba Salgını ve Bölgenin Siyasal ve Sosyal Yapısına Etkileri Üzerine Bazı Saptamalar. *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi (Etajournal)*. 7 (13), 138-154.

Fakat XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan veba salgınının özelde İran coğrafyasına etkileri konusunda yapılan çalışmalar yeterli görülmemiştir. Bu yüzden böyle bir araştırmanın yapılması gereği duyulmuştur. Söz konusu çalışma, 1878 yılında kaynağı tam olarak belli olmasa da İran'da ortaya çıkan veba salgının bölgede yaşanan siyasal ve sosyal yaşama olan bazı etkilerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çalışma, Başkanlık Osmanlı Arşivinden elde edilen belgeler, İranlı araştırmacıların yaptığı çalışmalar ile çeşitli tezlerden ve makalelerden elde edilen bilgilerden yola çıkılarak kaleme alınmıştır. Söz konusu veriler Avrupa'da yayımlanan bazı gazetelerden elde edilen haberler ile teyit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Veba, İran, Sömürgecilik, Osmanlı Devleti, Covit-19.

SOME DETERMINATIONS ABOUT THE PLAGUE EPIDEMIC THAT EMERGED IN IRAN IN THE LATE 19TH CENTURY AND ITS EFFECTS ON THE POLITICAL AND SOCIAL STRUCTURE OF THE REGION

This article examines the impact of the Plague epidemic that emerged in Iran at the end of the 19th century. Epidemics affect the societies in which they emerged, as well as having a global impact. The Plague epidemic that emerged in the 19th century also had a global impact in a short time. The epidemic, which was especially present in Iran, disrupted the political interaction in the region and initiated a quarantine and containment process. Countries, whether they border Iran or not, tried to protect themselves against this epidemic by initiating various quarantine processes and minimizing the negative effects of the epidemic. The plague epidemic shows similarities to the COVID-19 outbreak of 2019, particularly in the implementation of quarantine measures and its socio-political consequences. For example, during the initial phase of the COVID-19 outbreak, international interaction came to a standstill. Therefore, it should be accepted that this outbreak experienced today has similar results to past outbreaks, especially the Plague outbreak. These outbreaks that affect human life have shown similar characteristics in almost every country in the world in terms of politics. The plague outbreak that emerged in Iran also brought with it some political and social problems in terms of the political results it brought about. Many researchers have conducted studies on epidemics and their effects, and have made significant contributions to the field. However, studies on the effects of the plague epidemic that emerged at the end of the 19th century, particularly on the geography of Iran, have not been deemed sufficient. Therefore, it was felt necessary to conduct such a study. the study aims to reveal the effects of the plague epidemic that emerged in Iran in 1878, although its source is not fully known, on the political and social life in the region. The study was written based on documents obtained from the Presidency Ottoman Archives, studies conducted by Iranian Researchers, and information obtained from various theses and articles. An attempt was made to confirm the data in question with news obtained from some newspapers published in Europe.

Keywords: Plague, Iran, Colonialism, Ottoman Empire, Covit-19.

GİRİŞ

İnsanlık, tarih boyunca çeşitli doğal afetlerle karşı karşıya kalmıştır.¹ Bu doğal afetler, yaşanan birçok can kaybıyla birlikte insanların bulundukları yerlerden göç etmelerine de sebep olmuştur.² Çeşitli şekillerde ortaya çıkan salgın hastalıklar da bu doğal afetler arasında sayılmıştır. Farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda ortaya çıkan salgınların nasıl ve nereden yayıldığı konusu tam olarak çözülememiştir. Tarihin herhangi zamanlarında ortaya çıkarak insanlara çok büyük zararlar veren veba salgını, doğal afetler arasında en tehlikelisi olarak kabul

¹ Dünyada yaşanan salgın hastalıklar ve bu hastalıklarla birlikte yaşanan gelişmelerin siyasal ve sosyal etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Jared Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, (Çev. İlker İnce), Pegasus Yayınları, İstanbul 2021. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Andrew Nikiforuk, **Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, (Çev. Selahattin Erkanlı), İstanbul, 2018.

² Emrah İstek, "Veba Salgınlarına Karşı Osmanlı Toplumundaki Davranışlar ve Tepkiler (17 ve 18.yy.)", **Marifetname**, 10/2, Aralık 2023, s. 340.

edilebilir. Veba, yayılmaya başladığı zamandan itibaren insanlara verdiği zarar dolayısıyla farklı isimlerle anılmıştır.³ Bu çalışmada esas amaç veba salgınıyla birlikte insanlığın yaşadığı büyük kayıplar özelinde İran'daki emperyalist mücadeleye etkilerinin araştırılmasıdır.

Salgın hastalıkların, bireysel olarak olumsuz birçok etkisinin yanında⁴, siyasal ve toplumsal olarak da etkilerinin olduğu göz ardı edilmemesi gereken önemli bir husustur. Kamu sağlığını olumsuz etkileyen salgın hastalıklar, ülke siyasetlerinin üzerindeki olumsuz etkileriyle siyasal bir tıkanmaya sebep olmaktadır. Nitekim XIX. yüzyılın sonlarında İran'da ortaya çıkan veba salgını, Sanayi Devrimi ile birlikte yaşanan ham madde ve pazar arayışı dolayısıyla ülkelerin siyasal anlamda aktif oldukları bir döneme denk gelmiştir. Böyle bir ortamda sınırdaş olsun veya olmasın; ülkeler, Orta Doğu'ya hâkim olmak için askeri ve diplomatik çalışmalar içerisine girmişlerdir. Orta Doğu, bu tarihlerde yaşanan emperyalist mücadelenin sömürge sahası haline gelmiştir.⁵ Dönemin büyük güçleri olarak değerlendirilebilecek olan İngiltere ve Rusya hem bölgeye hâkim olmak hem de sömürgelerine giden yolları muhafaza etmek maksadıyla Orta Doğu ile ilgilenmişlerdir.

İran, yaşanan siyasal rekabet ortamında siyasal emperyalist güç odaklarının gövde gösterisine girdiği yarı bağımsız bir ülke konumuna düşmüştür. Osmanlı Devleti ile aralarında yaşanan sorunlarda⁶ İran'ın izlediği çıkarıcı siyaset, bölgeye müdahil olma gayreti içerisinde olan ülkelerin hedeflerine ulaşmaları için gerekli fırsatı vermiştir. Böyle bir ortamda veba salgınının ortaya çıkmasıyla birlikte bölgede siyasal anlamda bir gerileme yaşanmış; salgının ülkeden ülkeye veya bölgeden bölgeye yayılmasının engellenmesi için birtakım tedbirler alınmıştır. Böylece siyasal anlamda yaşanan gerginlik salgın dolayısıyla ülkelerin İran'dan ayrılmaya başlamalarına sebep olmuştur. Bu durum kısa sürelide olsa İran'ın emperyalizmin etkisinden kurtulmasını sağlamıştır.

Bu çalışmada, XIX. yüzyılda ortaya çıkan veba salgınının, İran coğrafyasına ve burada çeşitli sömürgeler kurarak etki etmeye çalışan ülkelerin (Rusya, İngiltere) siyasetlerine etkisi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. Vebanın Tarihsel Serüveni ve İran'da Ortaya Çıkışı

Salgınlar, insanların yaşamları üzerinde bıraktığı etkiler veya ortaya çıktıkları coğrafyalar dolayısıyla farklılık gösterdikleri için farklı isimlerle anılmışlardır. Bu yüzden veba salgını da farklı isimlerle anılmıştır. Develioğlu, Arapça bir kelime olduğunu ileri sürerek vebayı: insandan insana yayılan salgın bir hastalık olarak tanımlamıştır.⁷ XIX. yüzyılın sonlarında takriben 1878'de ve daha önceki zamanlarda belirsiz aralıklarla ortaya çıkan vebayı, “Kara Ölüm”⁸ olarak adlandıran araştırmacılarda olmuştur⁹. Çünkü yayılmaya başladığı yıllardan

³Aydanur Kocacıbaşı, “Çivi Yazılı Kehanet Metinlerinde Veba Örneği: Mütanu”, **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, Ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke, Gece Kitaplığı, Ankara, 2021, s. 11.

⁴ Sevdâ Ağır, **Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2020, s.11.

⁵ Bu durum İran'ın sömürge olması yolunda atılan ilk adımlar olsa da durumun tamamen İran'ın lehine olduğunu savunan yazarlar da vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Kesrevi, **Tarih-i Meşrute-i İran**, C. 1, Tahran 1362, s. 15.

⁶ Sıtkı Uluerler, “İran'da Kaçar Hanedanı'nın Yönetime Gelmesinden 1850 Yılına Kadar Osmanlı-İran Siyasi İlişkilerindeki Temel Sorun” **Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimine**, (Ed. Osman Karaca), Selenga Yayınları, İstanbul 2021, s. 17.

⁷ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara 2009, s. 1141.

⁸ Kezban Acar Kaplan, “Geç Orta Çağ'dan Modern Döneme Avrupa'da Veba (1340'lar-1800'ler)”, **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, (Ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke), Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 125.

itibaren birçok insanın ölmesine sebep olmuştur.¹⁰ Bu dönemde vebanın nereden ortaya çıktığı ve nasıl bulaştığı konusu tartışılmaya başlanmıştı.¹¹ Bu konuda yapılan araştırmalar yetersiz kaldığı için hastalığın sebepleri konusunda çeşitli yanlış bilgiler yayılmıştır. Hastalık konusunda çaresiz kalan Tıp bilimi, bu hastalığın sebebini dini birtakım söylemlerle açıklamaya çalışmıştır.¹² Bu açıklamaların yeterli olmaması ve istenilen sorulara karşılık gelmemesi sonucunda yapılan araştırmalar durma noktasına gelmiştir.¹³

Salgının verdiği zararlar arttıkça, bu konuda araştırmaların yoğunlaşmasının zaruri olduğu anlaşılmıştır. Salgın hakkındaki yanlış bilgiler ve veba salgınının yayılması konusundaki belirsizlik yapılan araştırmalar arttıkça çözülmeye başlamıştır. Araştırmalar sonucunda vebanın, mikropların barınma imkânı bulabildiği yerlerde¹⁴ hayvanlar aracılığıyla yayılabileceği kanaatine varılmıştır.¹⁵ Bu araştırmalar sonucunda vebanın birçok türünün olduğu da anlaşılmıştır. Araştırmacılar, vebanın insan kanına bulaşan mikroplardan ibaret olduğunu vurgulamış,¹⁶ ve bu mikropların hava aracılığıyla insanlar arasında yayıldığı sonucu da yine aynı veriler aracılığıyla anlaşılmıştır. Böylece dinsel birtakım nedenler ile bulaştığı düşünülen vebanın aslında bir salgın hastalık olduğu ve hayvanlar aracılığıyla yayılmaya başladığı görüşü kabul edilmiştir. Çünkü artık bu hastalıkla birlikte yaşanan kayıplar insanların dikkatini çekmeye başlamıştır.¹⁷ Bu kayıplar üzerinde yapılan araştırmalar, salgın hakkındaki fikirlerin biraz daha netleşmesini sağlamıştı. Vebanın neden ortaya çıktığı konusunda araştırma yapmak amacıyla önce Tunus'a giden Dr. Laval, bölgede yaptığı çalışmalar neticesinde çeşitli bilgilerin gün yüzüne çıkması noktasında önemli katkılarda bulunmuştur. Laval'a göre İran'da veba benzeri bir bulaşan kıtlıkların yaşandığı zamanlarda görülmüştür. Hayatını kaybeden birçok kişi üzerinde araştırma yapan Laval, ölenlerin bedenleri güçsüz ve gıda konusunda yetersiz olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹⁸ Bölgede araştırmalarda bulunurken kendisi de yakalandığı veba salgını dolayısıyla hayatını kaybetmiş, çalışmalarının sonucunda İran'da da Tunus'takine benzer hastalığın baş gösterdiğini belirtmiştir.¹⁹

Konuyla alakalı olarak Başkanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bir belgede, İran'a bağlı Civanro köyünde vebanın görüldüğü, buna bağlı olarak salgının diğer dokuz ayrı köye yayıldığı ifade edilmiştir. Vebaya yakalananlarda çeşitli belirtilerin olduğuna değinilmiş. Örneğin

⁹ Bk. Nükhet Varlık, **Plague And Empire In The Early Modern Mediterranean World The Ottoman Experience 1347-1600**, Cambridge University Press, New York, 2015.

¹⁰ Fatma Yıldız, **19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklar ile Mücadele Yöntemleri**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2014, s. 7,8,

¹¹ Emrah İstek, "Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyan Örneği)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 36, S. 62, 2017, s. 174.

¹² Salgın karşısında çaresiz kalan tıp bilimcileri, bu hastalığın tanrı tarafından, İsrail oğullarına ceza niyetiyle verildiğini iddia etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Seyfettin Kaya, "Orta Çağ İslam Dünyasında Veba Hastalığı Üzerine Bazı Tespitler", **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, (Ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke), Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 95.

¹³ İstek, **a.g.m.**, s. 27; Niccola Machiavelli, **Prens**, (Çev., Kemal Atakay), Can Yayınları, İstanbul 2017, s. 27.

¹⁴ Ağır, **a.g.t.**, s.17.

¹⁵ Özlem Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Orta çağ Avrupa'sına Etkileri", **Tarih Okulu Dergisi**, Mayıs-Ağustos 2011 S. X, s. 125.

¹⁶ **The San Francisco Call**, 20 ağustos 1898.

¹⁷ **San Francisco**, 29 Ekim 1898.

¹⁸ Sibel Orhankazi, "Osmanlı Kentlerinde Veba: Vebanın Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Etkileri (1500-1800)", **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, (Ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke), Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 193.

¹⁹ **Essex County Herald**, 2 Ocak 1875.

vücutlarında kızarıklıklar oluşması ve vücut ısılarının artması gibi. Bu belirtilerin akabinde salgına kapılanların üçüncü günde hayatlarını kaybettikleri de ifade edilmiştir. Salgının ciddiyetinin anlaşılması üzerine karantina uygulamasına geçilmesinin elzem olduğu ve gerekli önlemlerin alınması gerektiği öngörüsü yayılmıştır.²⁰ Veba salgınıyla birlikte, insanların doğa karşısındaki çaresizliği de gözler önüne serildi.²¹ Zira insanlar, öncesinde kendileri dışındaki diğer türlere hükmedercesine yaşadıkları²² doğada ortaya çıkan ve kaynağı tam olarak belli olmayan bir mikropla karşı karşıya kalmışlardı.

Salgının etkisi ve devletlerin sömürge politikaları gereği yaşanan savaşların da tesiriyle ölenlerin sayısını belirten araştırmacı, çok fazla ölüm olduğunu belirterek hastalık dolayısıyla yaşanan kayıpların fazlalığı konusunda yorum yapmayı kolaylaştırmak açısından önemli bir değerlendirmede bulunmaktadır.²³ Veba salgınıyla beraber Batı'da yaşanan kayıplar çok fazla olduğu için²⁴ devletler, kendi güçleri ölçüsünde çeşitli tedbirler alma yolunda faaliyetler içerisine girmişlerdir. Osmanlı Devleti de salgın dolayısıyla tedbirler alma yolunda girişimlerde bulunmuştur. Çünkü İran ve Osmanlı Devleti, sınırdaş iki ülkedir ve aralarında ticari anlamda çok fazla geçişler yaşanmaktadır. Musul vilayetine gönderilen belgede İran'ın Civanro köyünde veba salgınının görüldüğü haberi salgının engellenmesi için olağanüstü bir çabanın gösterilmesi gerektiği fikrini uyandırmıştır. Bunun üzerine İran ile daha yakın olan Mardin, Cizre, Nusaybin ve Derik dolaylarında mümkün olduğunca temizliğe dikkat edilmesi, herhangi bir olumsuzlukta hemen tedavi işlemlerinin başlaması yönünde karar alınmıştır.²⁵ Civanro köyünden gelen salgın haberinden sonra İran'ın diğer köylerinde de çeşitli salgın vakaları görülmüş ve bu salgında da ölümler yaşandığı duyulmuştur. Sare kazasında görülen salgın dolayısıyla İdlib Belediyesince gönderilen doktorlar, hastalığın tedavisi ve türü konusunda araştırma yapmak için görevlendirilmişlerdir.²⁶ Yapılan çalışmalar sonucunda birçok ölümü beraberinde getiren salgının, Hindistan tarafından İran coğrafyasına, oradan da dünyaya yayıldığı anlaşılmıştır.²⁷

Salgının araştırılması için toplanan kurul imzaladıkları uluslararası bir anlaşma sonucunda bir araştırma heyeti oluşturulmasına karar vermişlerdir. İran'a gelen bu araştırma heyeti, veba dolayısıyla hastalananların tedavisiyle uğraşırken salgının, yayılma hızı artmıştır. Nitekim İran'ın birçok köyünde salgın görülmeye başlanmış ve buna bağlı olarak ölenlerin sayısı da her geçen gün artmıştır. Bu olumsuz sonuçlar karşısında İran'ın kendi sınırları içerisinde çeşitli tedbirler alması gerektiği anlaşılmıştır.²⁸ İran hükümeti, Şiraz dışında ülkenin hemen her tarafına yayılmış olan salgının, önlemler alınmadığı için yayıldığı kanaatine vararak

²⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubu Kalemi Belgeleri, Mühimmeyi Mektûme Defteri. (A_MKT_MHM.) 555/39.

²¹ Meral Erdoğan, **18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2017, s. 2.

²² Yuval Noah Harari, **Sapiens A Brief History of Humankind**, Vintage Books, London, 2011.

²³ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ortaya çıkan veba salgınının etkisi ve Birinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle yaşanan kayıplar için bkz. Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümlere 1914-1918**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

²⁴ İstek, **a.g.m.**, s. 177.

²⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Haremeyn Mukataası Kalemi Belgeleri. (DH_MKT), 2328/133.

²⁶ BOA. DH_MKT, 701/36.

²⁷ Eralp Yaşar Azap, "1820-1823 Osmanlı-İran Savaşında Ortaya Çıkan Salgın ve Bu Salgının Savaşa Etkisi", **Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.2 2020, s.86.; Meral Erdoğan, salgının ilk olarak Mısır dolaylarında ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Konu ile alakalı iki çalışmada da net bilgi verilememektedir. Bk. Erdoğan, **a.g.t.**, s. 2.

²⁸ BOA. DH_MKT, 701/36. 2031/22.

bir an önce gerekli çalışmaların yapılması konusunda adımlar atmıştır.²⁹ Yaşanan salgın dolayısıyla Bahreyn adalarına kadar ölümlerin artması üzerine tedavisi devam etmekte olan hastaların beş gün süre ile karantinada tutulması ve böylece hastalığın yayılmasını önleme yolunda tedbirler alınmasına karar verilmiştir.³⁰ Karantina uygulamaları yapılarak salgının toplumsal anlamda vereceği hasar azaltılmaya çalışılmıştır.³¹ Hatta İran Şah'ı Nasreddin Şah (1848-1896) dahi bu hastalığa yakalanarak tedavi görmüştür. Uzun bir tedavi sonucunda iyileşen Şah, kutsal yerleri gezmek istemişse de karantina sürecinin devam etmesi ve ziyaret etmek istediği yerlerin Osmanlı Devleti'ne bağlı olmasından dolayı bu isteği önce reddedilme noktasına kadar getirilmiş, sonra kabul edilmiştir.³² Söz konusu ifadelerden ve salgının etkisini azaltmak amacıyla alınan tedbirlerden de anlaşıldığı üzere kısa sürede dünya siyasetini etkileyen küresel bir salgın haline gelmiştir.

Salgının, İran'da hızla yayılması ve birçok kayba sebep olmasından dolayı bölgeye bir uzmanın gönderilmesi yapılan toplantıda kararlaştırılmıştı. Çünkü İran'da hemen her şehre yayılan veba illeti, komşu ülkelerin sınırlarından içeri girmeye başlamıştı. Küresel bir salgın niteliği kazanan vebanın yerinde araştırılması için Bağdat Karantina Enspektörü Doktor Kolarini İran ve Osmanlı Devleti arasında toplanan kurul tarafından görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme ile hastalığın yayılmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştı.³³ Bu esnada, salgının Rusya'ya yayılma ihtimaline karşı bölgede bulunan Rus doktorlardan da karantina uygulanması yönünde tavsiyeler gelmiştir. Bunun üzerine bölgede tedbirler almakla görevli olan Kolarini'ye çeşitli girişimlerde bulunması gerektiği belirtilmiştir.³⁴ Kolarini'ye verilen bu görevden sonra kendisine yardımcı olması için Müslümanlardan iki uzmanın görevlendirilmesine karar verilmiştir.³⁵ Zira salgın, etkisini giderek artırmıştır. Kolarini ve yanına verilen iki uzman ile birlikte yapılan işlemin daha hızlı sonuçlanması hedeflenmiştir. Görevlendirilen heyet kısa sürede yaptıkları çalışmalardan oluşan bir rapor hazırlamıştır. Verilen raporlar ile birlikte çeşitli bölgelerde salgının yayılma eğilimi gösterdiği belirtilmiştir. Bundan dolayı bölgelerde bulunan askeri hastanelerin de faaliyete geçirilerek salgının yayılmasının engellenmesi amacıyla çalışmalara destek vermeleri amaçlanmıştır. Bölgeye daha çok hekim gönderilmesini uygun gören Kolarini'ye göre; veba salgını ancak bu yöntemlerle durdurulabilirdi.³⁶ Salgının yayılmasını önlemek amacıyla görevlendirilmiş olan bu komisyon, hastalığın İran'dan çevreye yayılmasına engel olmaya çalıştığı gibi İran'da da bitmesi için çalışmalar yapmıştır. Örneğin; Şiilerce kutsal sayılan ve yılın belli zamanlarında ziyaret edilen Kerbela'da, salgından dolayı bazı İranlıların hayatlarını kaybetmeleri üzerine, buradan İran'a gelenlerin on beş gün kadar İran sınırında kurulan karantina alanlarında tutulmaları kararlaştırılmıştır.³⁷ Diğer taraftan, bölgede yapılan ticaret ile başka bölgelere develeriyle geçmek zorunda kalan insanların izin alarak bu

²⁹BOA.A_MKT_MHM. 555/39.

³⁰BOA.A_MKT_MHM. 556/28.

³¹Bu noktada, bilim insanları ve tıp doktorları ellerinden gelen gayreti göstererek salgının insanlar üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaya çalışmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yaron Ayalon, **Natural Disasters In The Ottoman Empire Plague, Famine, And Other Misfortunes**, Cambridge University Press, New York 2015.

³² Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 91.

³³BOA.A_MKT_MHM. 578/28

³⁴BOA.A_MKT_MHM.578/28

³⁵BOA.A_MKT_MHM. 578/28

³⁶BOA.A_MKT_MHM. 578/28

³⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babı Ali Evrak Odası (BEO), 3268/245055.

seyahatlerini tamamlamaları kararı alınmıştır.³⁸ Salgının her geçen gün daha geniş alanlara sirayet etmesi üzerine toplanan tıp heyeti, konunun araştırılması ve yayılmanın engellenmesi amacıyla fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Bu toplantıda söz alan Kolarini, yaptığı araştırmalar sonucunda veba salgınından *Taun* olarak bahsetmiştir.³⁹ Taun; sözlükte veba ile ilgili, Veba ile bağlantılı anlamına gelmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla bu tanımlama, Nükhet Varlık'ın tanımlamasını doğrular niteliktedir. Zira yazarın belirttiğine göre; salgın niteliğinde olan tüm veba türleri taun olarak kabul edilebilir; fakat her taun, Veba olarak kabul edilemez.⁴¹ Kolarini, önceki araştırmalardan da yola çıkarak bu salgının, İran'da bulunan Ruslar ve tüm Avrupa için tehlike arz edeceği yönünde açıklamalarda bulunmuştur.⁴² Rusya, bölgede yaşanan salgın hadisesi konusunda araştırma yapması için Doktor Blakos'u görevlendirmiştir.⁴³ Kolarini'nin yaptığı açıklamalardan sonra bölgede İngiltere ile birlikte sömürge amacıyla bulunan Rusya'nın kendi doktorlarını ve tıp heyetini bölgeye sevk etmesi, yaşanan hadisenin önemini göstermektedir. Bölgeye hâkim olma noktasında faaliyetler içerisinde bulunan ülkeler, bir anda bu politikalarını unutarak salgından korunma yollarını aramaya başlamışlardır. Salgının tüm Avrupa için kötü sonuçlar doğuracağı tezi, kısa süre sonra gazetelerde çıkan haberlerden de anlaşılmıştır. Nitekim Alpena Weekly Argus gazetesinde çıkan bir haberde, salgın ile birlikte birçok kayıp yaşandığı ve çeşitli kısıtlamalar yoluyla tedbir alınmaya çalışıldığı belirtilmiştir.⁴⁴ Söz konusu gazete haberine benzer şekilde, diğer birçok gazete haberi de aynı konuyu ele almıştır. Bu haberlerde, salgının İran'dan çıktığı doğrulanmış⁴⁵, aynı zamanda İran'da yaşanan kayıplar konusunda bilgiler verilmiştir.⁴⁶

Yunanistan'da yayımlanan yerel bir gazetede, veba dolayısıyla İran'da yaşanan can kaybı 3 milyon olarak gösterilmiştir.⁴⁷ Salgın konusunda tıp biliminin yetersiz ve çaresiz kalması ile kayıp sayılarının giderek artması, durumun ciddiyetini tekrar tekrar gözler önüne sermişti. Zira hastalığın engellenmesi mümkün görülmemiştir. Salgının tüm Avrupa için tehlikeli olduğunun dile getirilmesi, bölgede bulunan ülkelerin çeşitli tedbirler almalarına veya alınan tedbirlere yenilerini eklemelerine sebep olmuştur. Nitekim Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgede; İran'da yaşanan veba salgınından dolayı İngiltere'nin çeşitli tedbirler almaya başladığı hatta bu konuda bir komisyon kurduğu belirtilmiştir.⁴⁸

İran ile sınır komşusu olan Osmanlı Devleti de sınırların korunması noktasındaki hassasiyetini ciddi şekilde savunmuş; İran'dan Türkiye'ye gelmek isteyen kişilerin, güvenlik kordonunu geçmelerini engellemek amacıyla önemli yaptırımlar uygulamıştır. Hatta sınırdan geçmeye çalıştıklarında Osmanlı askerlerinin kurallara uymayanlara ateş dahi ettiği, bazılarının

³⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul Murahhaslığı. (HR_İM), 166/46.

³⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Mektub-ı Kalemi Belgeleri. (HR_MKT), 719/57.

⁴⁰ Devellioğlu, **Osmanlıca...**, s.1040.

⁴¹ Nükhet Varlık, "Taun", **İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taun> (E. Tarihi: 02.03.2022); Murat Keçiş - Sare Bodur, "Orta Çağ'da Kara Veba: Bir Son mu, Yeni Bir Başlangıç mı?", **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, (Ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke), Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 25.

⁴² BOA.HR_MKT, 719/57.

⁴³ BOA.HR_MKT, 767/55.

⁴⁴ Alpena Weekly Argus, 27 Mart 1878.

⁴⁵ The Republican, 18 Eylül 1872.

⁴⁶ The Daily State Register, 25 Eylül 1872.

⁴⁷ Forestry Morning Journal Frostburg, 21 Eylül 1872.

⁴⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tercüme Odası Belgeleri, (HR_TO), 246/91.

da vurularak öldürüldüğü anlaşılmaktadır.⁴⁹ Diğer bir belgede ise Osmanlı askerlerinin ateş etme sebebi sınır kordonu olarak belirlenen noktalardan geçmek isteyenlerin kendilerine verilen ihtarı dinlemeyip ihtarı verenlere ateş açması olarak açıklanmaktadır.⁵⁰

2.Veba Salgınının Bölge Siyasetine Tesiri

Veba salgını toplumda birtakım huzursuzluklara sebep olmuştur. Ortaya çıktığı andan itibaren toplumsal manada çok büyük etkilerinin olduğu anlaşılan veba, bu etkilerin toplumda bulduğu karşılıktan dolayı romanlara dahi konu olmuştur.⁵¹ Salgın yayıldığı sırada söz konusu ülkeler, İran'da çeşitli siyasal girişimler içerisindeydi. Bu noktada kendilerine oluşturmak istedikleri sömürge alanları ve bu sömürgeleri muhafaza etmek için kurdukları koridorlar, onların ekonomik ve siyasal anlamda varlık sebepleri olarak görülmektedir. İran'da yaşanan siyasal ve ekonomik mücadeleler, bölgede vebanın ortaya çıkmasıyla ayrı bir boyut kazanmıştır. Veba salgını, yaşanan siyasal iklime büyük etkide bulunmuş, karantina uygulamalarını zorunlu kılmıştır. Çünkü gelen haberler, İran'da yaşanan salgın dolayısıyla ciddi kayıplar yaşandığını göstermektedir. Dolayısıyla veba salgını, Doğulu toplumların yaşam kalitesini olumsuz etkilemiştir.

Veba salgını, İran'ın dış politikasını da etkilemiştir. Dışişleri Bakanlığı'ndan verilen bir rapora göre; Arabistan ve İran dolaylarında görülen veba salgınının, Rusya'ya yayılmasının engellenmesi için Rusya'dan, İran'a veya Arabistan'a gidecek olan Müslümanlara pasaport verilmemesi kararı alınmıştır.⁵² Rusya, daha öncede bölgede varlığını devam ettirmekle birlikte 1907'de yaptıkları anlaşma ile bölgedeki varlığını güçlendirmiştir. Anlaşmaya göre İran'ın kuzey bölgelerine hâkimdi; fakat veba salgınıyla bölgedeki varlığı tehlikeye girmiş görünmekteydi. Bununla birlikte veba salgınının ortaya çıktığı zamanlarda İran'da meşrutiyet isteyenler ile meşrutiyete karşı olanlar arasında büyük bir savaş vardı. İngiltere, meşrutiyet taraftarlarıyla birlikte hareket ederken Rusya, Muhammed Ali Şah ile birlikte meşrutiyete ve taraftarlarına karşı mücadele vermektedir.⁵³ Şah, bölgede iktidarı sağlamak maksadıyla Rusya'dan yardım istemiş ve Rus Kazak askerleri İran'a girmişti.⁵⁴ Askerlerin Rusya'ya dönmeleri esnasında buraya hastalığı taşımaları mümkün görülmüş, bu yüzden Rusya ilerleyen sayfalarda görüleceği gibi hastalığın yayılmasını engellemek maksadıyla gayret sarf etmiştir.

Avrupa ülkeleri ise bölgede salgının yayılması üzerine iki yıl boyunca dışarıdan geliş ve gidişlerin yasaklanmasını kararı alınmıştır.⁵⁵ Anlaşıldığı üzere: bölgede salgının başlaması ve hızla yayılması sadece İran veya Orta Doğu'ya değil; Avrupa ülkelerinin siyasetlerine de büyük etki yapmış, bölgedeki siyasî gelişmelerin önünü tıkamıştır. Ülkeler, emperyalist politikalarını bir yana bırakarak vebanın kendi sınırlarından içeri girmesini engellemek maksadıyla çalışmalara başlamışlardır.

3. Vebanın Toplumsal Etkileri ve Engellenmesi Noktasında Çalışmalar

Salgınla birlikte insanların ölüm haberlerini almaları, ölüm korkusunun oluşmaya başladığını göstermiştir. Bu durum, ruhsal birçok sorunun yanında, ekonomik ve sosyal

⁴⁹ BOA. BEO,1595/119562.

⁵⁰ BOA.BEO, 1595/119562.

⁵¹ Bk. Orhan Pamuk, **Veba Geceleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021.

⁵² BOA.HR_TO, 343/84.

⁵³ Bölgede meşrutiyet dönemleri sırasında yaşanan yoğun mücadele için bk. Mustafa Güncü, **İran'da Meşrutiyet Dönemleri Sırasında Nüfuz Mücadelesi (1906-1911)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış doktora tezi, İzmir 2021.

⁵⁴ Abdulreza Hoşeng Mehduvi, **Tarihi Revabıtı Harici İran Ez İptidai Devranı Safeviye Ta Payanı Çengi Dovvom Cihani 1500-1945**, 21. Basım, M Tehran 1396, s. 316.

⁵⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Sadaret Hususi Maruzat Evrakı. (Y_A_HUS), 232/38.

meselerleri de beraberinde getirmiştir. Söz konusu salgından dolayı, insanların tümüyle canlarını sakınma gayreti içerisinde girdikleri, elde edilen verilerden anlaşılmaktadır. Bu gayretin toplumda üretimi azalttığı, insanların çeşitli yerlerden borçlanarak geçimlerini sağlamaya çalıştıkları ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti, salgın sebebiyle ülkede yoksulluğun arttığını görmüştür. Öncelikle halkın sağlığını gözetmek gerektiğini düşünen devlet ricali, salgından etkilenen yerlerdeki yoksul halktan aldığı vergilerde affa giderek salgının açtığı yaraları sarmaya çalışmıştır. Bununla birlikte İran'da hastalık dolayısıyla vefat edenlerin sayısı giderek artınca İran hükümeti de dışarıdan gelenlere ve sınır dışına çıkacaklara karşı tedbir amaçlı karantina uygulamasına geçmiştir. Bunlar halkın sağlığını korumaya ve kamusal düzeni sağlamaya yönelik adımlardır. Toplum sağlığının korunması gayretiyle atılan bu adımlar, her ne kadar erken atılmış olsa da yetersiz kalmış, bu konuda daha işlevsel adımların atılması gerektiği tüm dünya devletleri tarafından anlaşılmıştır. Bu yüzden daha somut adımların atılması için gerekli görüşmeler yapılmış ve bu görüşmeler ışığında yeni düzenlemeler yapılması için kararlar alınmıştır.

Veba salgınının giderek yayılmasının önüne geçmeye çalışmak, artık tüm ülkeler için elzem bir durum olarak görülmüştür. Bu noktada, hastalığın giderek yayılmasının önüne geçilmesi gerekmektedir. Bunun için ülkeler, yeni çareler üretmek üzere seferber olmuşlardır. Zira kaynağı tam olarak belli olmasa da hastalığın büyük oranda İran'da görüldüğü ve oradan diğer ülkelere sirayet ettiği anlaşılmıştır. Avrupa ülkelerinin bazıları, kendilerine sömürge kurmak maksadıyla İran coğrafyasıyla ilgilenmeye başlamışlardır. Fakat artan salgın vakaları karşısında insanların giderek endişeye kapıldığı görülmüştür. Bu endişeleri ortadan kaldırmak ve yaşanan salgından en az seviyede etkilenmek maksadıyla yeni bir komisyon oluşturulmaya başlanmıştır. Bu komisyon, uluslararası ölçekte geçerli olacak birtakım kararlar alarak bu kararların uygulanmasını sağlayacaktı.⁵⁶ Komisyona başkanlık edecek olan Bartolom Efendi'nin alacağı kararlar, tüm dünyada uygulanabilir nitelikte olacaktı. Daha önce bu görevle Tahran'a giden Mösyö Fetalidi'ye ait raporlar, Bartolom Efendi'ye yol gösterecek; alınan kararlar bu raporlar ışığında düzenlenecekti. Yapılan toplantı ve araştırmalar sonucunda, bu salgına İran'dan engel olunmaya çalışıldığı fakat tümüyle engellenmeye muktedir olunamadığı belirtilmiştir. Raporların görüldüğü sırada, aynı komisyon içerisinde Osmanlı Devleti'ne mensup bir kısım doktorlar da bulunmaktaydı. Salgının hemen durdurulmamasının başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer birçok devleti etkileyeceği konusunda yapılan açıklamalardan sonra, bu bilinçle bir an önce harekete geçilmesi gerektiği ifade edilmiş, çeşitli karantina uygulamalarının hayata geçirilmesi planlanmıştır. Toplantıda alınan kararlar ve alınan raporlar diğer ülkelerin konsoloslarına iletilmiştir.⁵⁷

Vakaların giderek artması üzerine İran'da bulunan Hangın hududu dolaylarına bir miktar askeri personel gönderilmesi kararı alınmıştır. Bu kararla birlikte bölgede bir hudut koridoru oluşturulmak istenmiştir. Böylece salgınla mücadelede buradan müdahalenin kolaylaşacağı düşünülmüştür.⁵⁸ Rusya'nın Tebriz Konsolosu, İran'ın Bane kazasıyla Süleymaniye köylerinde vebanın giderek yayıldığı haberini vermiştir. Bunun üzerine alana hastalığın nedenini araştırmak maksadıyla gönderilen Doktor Telfat, bölgeye geldiği sırada bazı araştırmalarda bulunabilmiş fakat karantina uygulamasından ötürü Osmanlı sınırından içeri girememiştir. Buradan yaptığı araştırmalar ile bölgede vebanın yayılma seyri hakkında bilgi vermiştir.⁵⁹ Verilen bilgiler,

⁵⁶ BOA.HR_TO, 166/25.

⁵⁷ BOA. HR_MKT, 735/48.

⁵⁸ BOA. DH_MKT, 2340/127.

⁵⁹ BOA.HR_MKT, 767/55.

İran'dan gelen yolcuların Osmanlı sınırında oluşturulacak karantina alanlarından birinde bir süre tutulmaları şeklindedir. Bu kararın uygulanmasıyla birlikte sınırda salgının önlenmesi sağlanacak, dolayısıyla hastalığın Osmanlı Devleti'nden diğer Avrupa devletlerine geçmesi engellenecekti. Oluşturulan komisyonda, Avrupalı ülkelerin birçok tedbir alarak hastalığın yayılmasını engellemeye çalışmalarına benzer tedbirler Osmanlı Devleti'nde de görülmüştür. Osmanlı Devleti, salgının yayılması konusunda tehlikeli görülebilecek bir konumdaydı. Civanro köyünde, salgının yayılmaya başladığı ilk zamandan itibaren Osmanlı Devleti, kendi gücü ölçüsünde çeşitli tedbirler almıştı. Hatta herhangi sebeple hayatını kaybedenler dahi çeşitli yollarla araştırılarak hayatlarını veba dolayısıyla kaybedip kaybetmedikleri anlaşılmaya çalışılmıştır.

İran'dan, Osmanlı topraklarına geçmeye çalışanlar, çeşitli şekilde araştırılmış; karantina uygulamalarıyla kontrol altında tutulmuşlardır. Aynı zamanda hastalık hakkında net bilgi alabilmek amacıyla Taşçıyan Efendi, Civanro köyüne gönderilmiştir. Doktor Kolarini ise Süleymaniye'ye gönderilerek salgın hakkında yeterli bilgi toplanması amacıyla çalıştırılmıştır. Taşçıyan Efendi, İran'a vardığı zaman hastalığın yayıldığı tüm köyleri ziyaret etmek istemişti. Bu maksatla Osmanlı Devleti'ne yazdığı mektupta, İran'a ait söz konusu köylerde araştırma yaparken İran'dan kendisine izin verilmesini talep etmiştir. Bu istek Meclis'i Sıhhiyeyi İraniye'ye bildirilmiştir. Verilen izinden sonra Taşçıyan Efendi, kendisinin İran'a vardığı tarihten yaklaşık yirmi yıl önce, aynı bölgede benzer bir hastalığın daha meydana geldiğini belirtmiş, bu hastalık hakkında bilgiler elde etmek için arşiv kaynaklarından yararlanmak istemiştir. Bu araştırmaları yaparken yanında İranlı bir doktorun olmasını istemiştir.⁶⁰ Fakat bu isteğinin yerine getirilmesi ancak yapılacak genel meclis toplantısıyla mümkün olacaktır.⁶¹ Meclis toplantısında alınan karar sonucunda Taşçıyan, gerekli araştırmayı yaptıktan sonra hasta olanlara karşı alınabilecek tedbirler hakkında yapılacak uygulamalara karar vermiştir.⁶² Bu kararlar ışığında bölgeye gelenlerin belli bir süre karantinada tutulmaları Osmanlı Devleti tarafından kararlaştırılmıştır. Fakat hastalığın ciddiyeti ölçüsünde uygulanacak karantina sürecinin uzatılması veya kısaltılması söz konusu edilmiştir. Yani başlarda 15 gün olan karantina süreci, 20 güne çıkarılmış; hastanın karantina süreci bittikten sonra gittiği yerde de 5 gün tekrar karantinada tutulması kararı alınmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti, İran'da yaşanan salgın sürecinde İran'ın yeterince tedbir almadığını düşünmektedir. Bu yüzden sahiller dâhil olmak üzere İran'dan, Osmanlı sınırına geçmek isteyenlerin engellenmesi için sınıra yakın yerlerde asker bulundurulması kararı alınmıştır.

Alınan tedbirlerin giderek artırılması üzerine daha önce Süleymaniye'ye gönderilen Kolarini Efendi, Basra'ya tekrar yollanmıştır. Kolarini, burada yaptığı araştırmalarda, Tahran Sıhhiye doktoru olan Doktor Vom'dan yardım almıştır. Hastalığın sadece Osmanlı Devleti'ne değil; Rusya'ya da sirayet edeceği mecliste bulunan senatörler aracılığıyla bildirilmiştir. Kolarini, salgının giderek yayılacağının anlaşılması üzerine bölgede bulunan tüm tabiplerle birlikte hareket etme noktasında yeni bir çalışma başlatma kararı almıştır.⁶³ Bu amaçla tüm tabiplerin verecekleri raporlar dikkate alınmış; Kolarini'nin tedbir amaçlı ifade ettiği karantina ve diğer politikaların aynen uygulanması söz konusu edilmiştir. Kolarini'nin belirttiği tedbirlerin benzerlerini, yine Bağdat Karantina Enspektörü olan Doktor Boviçek, Bombay dolaylarında

⁶⁰ BOA.A.MKT_MHM, 555/39.

⁶¹ BOA.Y.A.HUS,404/1.

⁶² BOA.A. MKT_MHM, 555/39.

⁶³ BOA.A_ MKT_MHM, 578/28.

uygulamıştır.⁶⁴ Bu uygulama sonucunda geçici de olsa bir kısım ilerlemenin görüldüğü anlaşılmıştır. Bu yüzden tabiplerin birlikte hareket etmeleri gerektiği görüşü kabul görmüş ve İran ile hemhudut bulunan diğer bölgelerde de aynı tedbirlerin uygulanması uygun görülmüştür.

Yapılan incelemeler sonucunda hastalığın taşıyıcısı olarak görülen hayvanlar hakkında da karar alınmıştır. Bu maksatla İran'dan diğer bölge ülkelerine gönderilecek olan hayvanların huduttan geçmelerinin engellenmesine karar verilmiştir. Alınan tedbirler ve uygun görülen tedavi türlerinin çeşitliliğinden de anlaşılacağı üzere veba salgını, ülkeler arasında geniş bir yayılma alanı bulmuş ve ülkeleri zor duruma düşürmüştür. İran'da ortaya çıkan veba salgınının etkisi gittikçe artıyorken diğer bölgelerdeki etkisi de incelenmeye ve eğer başarılırsa önlenmeye çalışılmıştır. Bu noktada, İran'da bulunan Kerbela ve Necef civarında da salgın kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu maksatla Kerbela'ya hac yapmak amacıyla gelen kişilerin, buraya salgını taşıma ve buradan hastalığı kapma ihtimalinden dolayı adı geçen yerlere girmeleri engellenmiştir.⁶⁵ Kuralların uygulanmasının akabinde bölgede bir sınır kordonunun oluşturulmaya başlaması, var olan hastalığın yayılması noktasında alınan bir diğer önemli tedbirdir. Nitekim Hicaz bölgesinden gelen hacıların vebayı taşıdıklarına şahit olunmuştur.⁶⁶ Kerbela ve Necef'te hastaların olduğu ve bu hastalar arasında hayatlarını kaybedenlerin olduğu anlaşılmıştır. Hayatını kaybedenlerin, veba salgınına yakalandıkları anlaşılınca cenazelerinin alınması hususunda bazı sorunlar baş göstermiştir. Bunun üzerine Mehmet Hasan El Haberi ile Mehmet Batı ve arkadaşları tarafından gönderilen telgrafta bu konu netliğe kavuşturulmuştur. Telgraflarda belirtildiğine göre bölgede hayatlarını henüz kaybedenlerin cenazeleri, salgının farklı alanlarda yayılmasının önlenmesi amacıyla ait oldukları ülkelere verilmemiştir. Fakat definden itibaren üç yıl geçen cenazeler, hazırlanan özel sandıklarda ülkelere gönderilmiştir.⁶⁷ Söz konusu telgraftan anlaşıldığı üzere ülkeler, salgın karşısında iç politikalarında önemli adımlar atarak tedbir aldıkları gibi dışarıdan hastalığın yayılmasını önlemek konusunda da benzer hassas politikayı izlemişlerdir.

SONUÇ

Tarih boyunca aniden ortaya çıkan salgın hastalıklar, insanlar üzerinde çok büyük olumsuz etkilere neden olmuşlardır. Bu olumsuz etkiler kısa sürede ülkeleri de etkisi altına almıştır. Siyasal ve sosyal birçok tıkanmaya sebep olan salgın hastalıklar küresel olumsuz bazı problemlerin yaşanmasına ve dolayısıyla ilişkilerin durma noktasına gelmesine yol açmışlardır.

Uygulanan karantina süreçleri seyahatlerin durmasına ve dolayısıyla tüm dünyanın bir karantina süreci başlatmasına sebep olmuştur. Bunun gibi Veba salgını, ortaya çıktığı andan itibaren İran'da yaşanan hararetli siyasal iklimi ılımlaştırma noktasında etkili olmuştur. Zira ülkeler, herhangi bir olumsuzluk karşısında bölgeye askeri müdahaleden uzak durmuşlardır.

Salgın her ne kadar kötü olsa da İran için kısa süreli de olsa bir rahatlama dönemi yaratmıştır. Fakat içeride salgının önlenmesi için verdiği mücadele maalesef yeteri kadar etkili olamamış, birçok kayıp vermenin önüne geçememiştir. Bu durum bölgede olan diğer ülkeler içinde aynı sonuçları vermiştir. Nitekim elde edilen veriler tüm ülkelerde birçok kayıpların olduğu anlaşılmış, ekonomik ve siyasal anlamda bir gerileme dönemi yaşanmasına yol açmıştır.

⁶⁴ BOA. DH_MKT, 2079/42.

⁶⁵ BOA.HR_MKT, 577/31.

⁶⁶ BOA.HR_MKT, 577/31.

⁶⁷ BOA.Y.A.HUS, 493/119.; BOA. BOA. Y.A.HUS. 493/119.

EXTENDED ABSTRACT

Plague is a serious epidemic that has occurred at various times throughout history and in various geographies. The date of its first appearance and the source of its spread have been debated. The plague has been referred to by various names based on the regions it affected and the severity of its impact. This article attempts to make some determinations about the effects of the plague epidemic, which emerged in Iran in the late 19th century, on the political and social structure of the region.

The epidemic's spread to the region coincided with a period when, under the influence of the industrial revolution, imperialist powers entered into political competition with each other and divided Iran among themselves through regional agreements. Britain and Russia were striving to protect the colonial territories they had established in the region. The policies they pursued at this point transformed the region into a political battleground. Research revealed that the plague, whose origin was understood to be India, originated in the village of Civanro in Iran. Consequently, various regional quarantine processes were initiated. During this period, the Ottoman Empire, Russia, and Britain also attempted to play a role, as the Ottoman Empire bordered Iran. These two other powers were also striving to dominate the region. They had divided the region among themselves through an agreement signed in 1907. As a result of this agreement, the policy they pursued in Iran became harsher and aimed at preserving their own existence. However, the outbreak of plague reversed this imperialist policy, albeit briefly. Countries intervening in the region were helpless in the face of this epidemic of unknown origin. The gradual spread of the disease further increased their helplessness. Consequently, they reluctantly ceased their activities in the region and entered into cooperation.

These countries, through research commissions they established and experts they sent to the region, conducted research on the course of the epidemic and how to halt it. They strived to end it as quickly as possible and, if not, to prevent its spread. However, the primary step was to understand how and where the disease was spreading. After these studies were completed, countries with military presence in the region quickly withdrew their troops or quarantined them, attempting to prevent the spread of the epidemic.

The Ottoman Empire attempted to prevent the spread of the disease by establishing security corridors along the border. In this regard, they implemented strict measures. People in the region were prevented from traveling, and if they did, their travels were completed by undergoing specific quarantine procedures. The epidemic altered the political dynamics in Iran and led to a temporary de-escalation of tensions. Instead of engaging with Iran or any other country, countries focused on their own domestic policies and sought to maintain their regional presence. Consequently, the political imperialist struggle in the region has come to a halt due to the plague epidemic. Similar to the COVID-19 pandemic, which emerged in China in 2019 but quickly affected the entire world, this pandemic has brought life worldwide to a standstill, and political and social life has come to a complete standstill. This stagnation has also brought about a number of individual problems.

Iran has attempted to implement some measures in response to the plague outbreak in the region. It has also sought assistance from foreign countries. The research center established in Baghdad, employing its own researchers, has attempted to mitigate the impact of the outbreak.

After it was understood that the epidemic was transmitted through rats and animals, It was decided that animals exported from Iran should be subject to quarantine. This was an attempt to minimize the social and political impact of this global epidemic.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (**BOA**) Sadaret Mektubu Kalemî Belgeleri, Mühimmeyi Mektûme Defteri (**A_MKT_MHM**)

1. **BOA. A_MKT_MHM, 555/39.**
2. **BOA. A_MKT_MHM, 556/28.**
3. **BOA. A_MKT_MHM, 578/28.**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (**BOA.**) Osmanlı Arşivi, Babı Ali Evrak Odası (**BEO**)

1. **BOA. BEO, 3268/245055.**
2. **BOA. BEO, 1595/119562.**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (**BOA**), Haremeyn Mukataası Kalemî Belgeleri. (**DH_MKT.**)

1. **BOA.DH_MKT, 2328/133.**
2. **BOA.DH_MKT,701/36.**
3. **BOA.DH_MKT,2079/42.**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (**BOA**) Osmanlı Arşivi, Hattı Hümayun Tasnifi. (**HAT_**)

1. **BOA.HAT, 392/20794.**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (**BOA**), İstanbul Murahhaslığı (**HR_İM_**)

1. **BOA.HR_İM, 166/46.**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (**BOA**), Mektub-ı Kalemî Belgeleri. (**HR_MKT.**)

1. **BOA.HR_MKT, 719/57.**
2. **BOA.HR_MKT, 767/55.**
3. **BOA.HR_MKT,735/48.**
4. **BOA.HR_MKT, 2031/22.**
5. **BOA.HR_MKT, 2340/127.**
6. **BOA.HR_MKT, 577/31.**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (**BOA**) Tercüme Odası Belgeleri(**HR_TO_**)

1. **BOA.HR_TO, 246/91.**
2. **BOA.HR_TO, 343/84.**
3. **BOA.HR_TO,166/ 25.**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (**BOA**) Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (**Y_A_HUS**)

1. **BOA.Y_A_HUS, 232/38.**
2. **BOA.Y_A_HUS,404/1.**
3. **BOA.Y_A_HUS,493/119.**

2. Süreli yayınlar

Alpena Weekly Argus, 27 Mart 1878.

Essex County Herald, 2 Ocak 1875.

Forestry Morning Journal Frostburg, 21 Eylül 1872.

The Daily State Register, 25 Eylül 1872.
The Evening Star, 30 Aralık 1831.
San Francisco, 29 Ekim 1898.
The Republican, 18 Eylül 1872.
The San Francisco Call, 20 August 1898.

3.Kitaplar

AYALON, Yaron, **Natural Disasters In The Ottoman Empire Plague, Femine, And Other Misfortunes**, Cambridge University Press, New York, 2015.
DIAMOND, Jared, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, Çev. İlker İnce, Pegasus Yayınları, İstanbul 2021.
DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara 2009.
HARARİ, Yuval Noah, **Sapiens Abrief History of Humankind**, Vintage Books, London, 2011.
KESREVİ, Ahmed, **Tarih-i Meşrute-i İran**, C.1, Tahran 1362.
MACHIAVELLİ, Niccola, **Prens**, (Çev. Kemal Atakay), Can Yayınları, İstanbul 2017.
MEHDUVİ, Abdulreza Hoşeng, **Tarihi Revabıtı Harici İran Ez İptidai Devramı Safeviye Ta Payanı Çengi Dovvom Cihani 1500-1945**, 21. Basım, M Tehran 1396.
NİKİFORUK, Andrew, **Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, (Çev. Selahattin Erkanlı), İstanbul 2018.
ÖZDEMİR, Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölümlere 1914-1918**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
PAMUK, Orhan, **Veba Geceleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021.
SARAY, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
VARLIK, Nükhet, **Plague And Empire In The Early Modern Mediterranean World The Ottoman Experience 1347-1600**, Cambridge University Press, New York, 2015.

4. Makaleler

AZAP, Eralp Yaşar, “1820-1823 Osmanlı-İran Savaşında Ortaya Çıkan Salgın ve Bu Salgının Savaşa Etkisi” **Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S.2 2020, s. 81-94.
ULUERLER, Sıtkı, “İran'da Kaçar Hanedanı'nın Yönetime Gelmesinden 1850 Yılına Kadar Osmanlı-İran Siyasi İlişkilerindeki Temel Sorun”, **Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimine**, (Ed. Osman Karaca), Selenga Yayınları, İstanbul 2021.
GENÇ, Özlem, “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını Ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri”, **Tarih Okulu Dergisi**, Mayıs- Ağustos S. X. 2011. s. 124-150.
İSTEK, Emrah, “Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 36, S. 62,2017. s. 174- 204.
İSTEK, Emrah, “Veba Salgınlarına Karşı Osmanlı Toplumundaki Davranışlar ve Tepkiler (17 ve 18. yy.)”, **Marifetname**, 10/2, Aralık 2023, s. 333-364.
KAPLAN, Kezban Acar, “Geç Orta Çağ'dan Modern Döneme Avrupa'da Veba (1340'lar - 1800'ler)”, **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, Ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke, Gece Kitaplığı, Ankara 2021.
KARDAŞ, Abdülaziz, “Cumhuriyet Döneminde Veba Salgınları ve Alınan Önlemler (1923-1947)”, **Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi**, C.7, S.4 2020. s. 2055-2079.

- KAYA, Seyfettin, “Orta Çağ İslam Dünyasında Veba Hastalığı Üzerine Bazı Tespitler”, **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, (Ed. Eren Akçipek), Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke, Gece Kitaplığı, Ankara 2021.
- KEÇİŞ, Murat - BODUR, Sare, “Orta Çağ'da Kara Veba: Bir Son mu, Yeni Bir Başlangıç mı?”, **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, (Ed. Eren Akçipek, Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke), Gece Kitaplığı, Ankara 2021.
- KOCABIÇAK, Aydanur, “Çivi Yazılı Kehanet Metinlerinde Veba Örneği: Mütanu”, **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, (Ed. Eren Akçipek, Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke), Gece Kitaplığı, Ankara 2021.
- ORHANKAZI, Sibel, “Osmanlı Kentlerinde Veba: Veba'nın Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Etkileri (1500-1800)”, **Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba**, (Ed. Eren Akçipek, Fevzi Çakmak, Şükran Köze, Ahmet Çağrı Büke), Gece Kitaplığı, Ankara 2021.
- VARLIK, Nühket, “Taun”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 40, İstanbul 2011, s. 175-177. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taun> (E. Tarihi: 02.03.2025).

5. Tezler

- AĞIR, Sevdâ, **Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2020.
- ERDOĞAN, Meral, **18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2017.
- GÜNCÜ, Mustafa, **İran'da Meşrutiyet Dönemleri Sırasında Nüfuz Mücadelesi (1906-1911)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2021.
- YILDIZ, Fatma, **19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklar ile Mücadele Yöntemleri**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2014.

EK.1

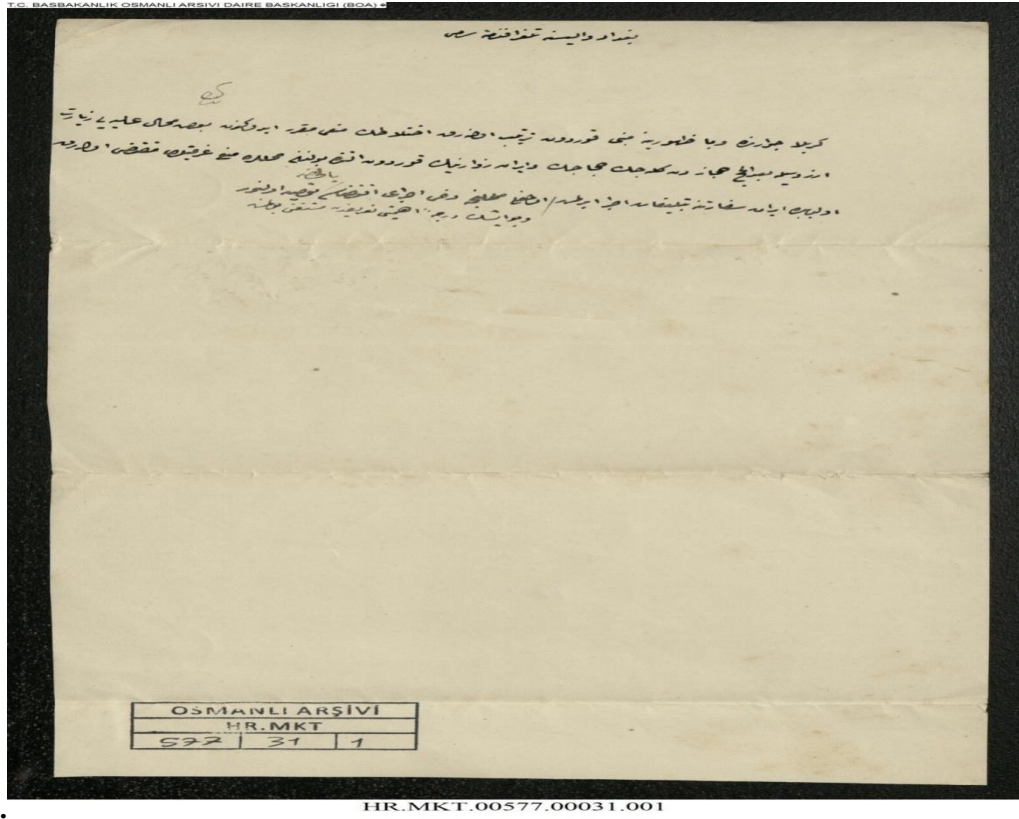
Osmanlı Devleti'nde karantina uygulaması için hazırlanan özel hastane hakkında belge. Cumhurbaşkanlığı devlet arşivleri başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (BOA), DR. MB.HPS.M. 5/65.

Diğer levhada gösterilen tefrit barakaları.

1. Yüzden ziyade nüfuz istiğayına kafi tahaffuzhane
2. Zükura (erkeklerle) mahsus hastane
3. İhtiyat için tefrit barakası
4. Ennasa (kadınlara) mahsus hastane
5. Mutbah ve çamaşırhane
6. Tabip ve icra hane dairesi

EK.1'de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, veba salgınına yakalanmış olan vatandaşların, karantinada kalacakları süre boyunca günlerini geçirecekleri hastaneyi tam teşekküllü bir şekilde oluşturarak hastaların daha hızlı iyileşmesi ve salgının yayılmasının engellenmesi noktasında önemli adımlar atmıştır.

EK.2.

154

Kerbela ve Necef dolaylarında oluşturulan güvenlik kordonu hakkındaki belge. Cumhurbaşkanlığı devlet arşivleri başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (BOA),HR. MKT. 577/21.

eta journal	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

**ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(ETA JOURNAL)**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION
AND HISTORY RESEARCH**

Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, Temmuz 2025, s. 155-174.

Mehran BESHARAT GHAZANİ*

EMİR İSMÂİL ŞENB-İ GÂZÂNÎ: HAYATI, ESERİ VE AİLESİ

155

ÖZET

Seyyid İsmâil Hüseyinî-yi Şenb-i Gâzânî, XV. ve XVI. yüzyıllarda, Tebrîz'in Şenb-i Gâzân bölgesinde doğmuş ve hem Akkoyunlu hem de Safevî dönemlerinin önemli âlimlerinden biri olmuştur. İlim maksadıyla memleketinden ayrılan İsmâil, dönemin meşhur müderrislerden ders almış ve eğitimini tamamladıktan sonra Tebrîz'e dönmüştür. Eğitim sürecinde, özellikle felsefe ve kelâm alanlarında derinlemesine bilgi edinmiş, hususen İshrâkî hikmet geleneğini temsil eden önemli bir müfessir ve âlim olmuştur. Tebrîz'de pek çok öğrenci yetiştiren Emîr İsmâil, müderrisliği ile tanınmış ve ilim dünyasında saygı görmüştür. Siyasî ortamlardan genellikle uzak durmuş ve sarayla ilişkilerini sınırlı tutmuştur, ancak bu, onun şahsiyetinin ve ilmî kariyerinin kısıtlı olmasına neden olmamış, önüne geçmemiştir. Şâh İsmâil'in dikkatini çeken İsmâil, zamanla önemli bir müderris ve düşünür olarak adından söz ettirmiştir. Emîr İsmâil'in ailesi de Tebrîz'in köklü ve saygın ailelerinden biri olarak, dönemin diğer ünlü Tebrîzli aileleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Çocukları ve torunları, bu mirası devam ettirerek Tebrîz toplumu içinde saygı görmüşlerdir. Emîr İsmâil'in önemli eseri, Fârâbî'nin *Fusûsü'l-hikem* adlı eserine yazdığı şerhidir. Bu şerh, eser üzerine yapılmış en değerli ve kapsamlı tefsirlerden biri olarak kabul edilir. Ancak, zamanla belgelerin kaybolması ve düzenlenmemesi, Emîr İsmâil'in hayatına dair bazı bilgilerin belirsizleşmesine neden olmuştur.

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, mehran.bghazani@gmail.com, ORCID: 0009-0001-3542-7851.

* Bu makale Turnitin programı ile taranmıştır.

* Araştırma makalesi.

* Makale geliş: 23.11.2024- Makale kabul: 15.05.2025.

* Makale atıf bilgisi: Besharat Ghazani, M. (2025). Emîr İsmâil Şenb-İ Gâzânî: Hayatı, Eseri ve Ailesi, *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi (Etajournal)*. 7 (13), 155-174.

Bu makalede, devrin kaynaklarının ışığında ve açıklayıcı bir yöntemle ele alınması yoluyla Emîr İsmâil'in hayatı, düşünceleri, ailesinin durumu ve eserine dair bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emîr İsmâil Şenb-i Gâzânî, Tebrîz, Akkoyunlu, Safevî, *Fusûsü'l-hikem*.

AMİR ISMÂİL SHANB-İ GHÂZÂNÎ: HIS LIFE, WORKS, AND FAMILY

Seyyid İsmâil Hosseini-i Shanb-i Ghâzânî was born in the Shanb-i Ghâzân district of Tabriz during the 15th and 16th centuries and became one of the prominent scholars of both the Aq Qoyunlu and Safavid periods. Leaving his homeland for the purpose of seeking knowledge, Ismail studied under renowned teachers of his time and, after completing his education, returned to Tabriz. During his academic journey, he acquired profound knowledge, particularly in the fields of philosophy and theology, and emerged as a distinguished interpreter and scholar representing the tradition of Illuminationist wisdom. In Tabriz, Amîr İsmâil trained numerous students, earning recognition as a respected teacher in the academic community. He generally distanced himself from political authorities and maintained limited relations with the royal court, a stance that did not hinder his scholarly prominence or personal integrity. Notably, Shah Ismail took an interest in him, and over time, Ismail gained renown as an eminent teacher and thinker. Amîr İsmâil's family was one of the prominent and esteemed families of Tabriz, fostering close ties with other notable Tabrizi families of the era. His children and grandchildren continued this legacy, earning respect within Tabrizi society. Amîr İsmâil's most significant work is his commentary on Fârâbi's *Fusûş al-Hikam*. This commentary is regarded as one of the most valuable and comprehensive interpretations of the text. However, the loss and disorganization of historical documents over time have led to ambiguities regarding certain aspects of Amîr İsmâil's life.

This article provides an evaluation of Amîr İsmâil's life, intellectual contributions, family background, and his work through an explanatory approach, drawing upon the sources of the era.

Keywords: Amîr İsmâil Shanb-i Ghâzânî, Tabriz, Aq Qoyunlu, Safavid, *Fusûş al-Hikam*.

GİRİŞ

Tebrîz'in İlhanlı egemenliğinin ardından Türkmen hanedanları döneminde başkent olarak seçilmesi ve burada bilimsel, kültürel ve dinî merkezlerin kurulması, şehri âlimlerin yanı sıra seyyid aileleri gibi soylu ailelerin de buluşma noktası hâline getirmiştir. Şenb-i Gâzân¹ Dârü's-Siyâdesi² ve diğer dinî yapıların inşasıyla birlikte, zamanla bu ailelerden bazıları sadece Tebrîz'in köklü ailelerini oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda bilimsel ve kültürel alanlarda tanınmış kişiler de yetiştirmiştir. Bu süreç, Safevî dönemine kadar da devam ederek Safevîlerin ilk yıllarında dahi Tebrîz'in kültürel sahnesinde bu şahsiyetlerin izlerine rastlamak mümkün olmuştur.

Bu şahsiyetlerden biri, Tebrîz'in Şenb-i Gâzân bölgesinde doğmuş, bilinen adıyla Emîr³ İsmâil Şenb-i Gâzânî olan Seyyid İsmâil Hüseyinî-yi Şenb-i Gâzânî'dir. XV. ve XVI. yüzyılların tanınmış şârihlerinden, hocalarından ve filozoflarından biri olarak anılan Emîr İsmâil, günümüzde hakkında yeterli ve sistematik bir biyografi bulunmaması nedeniyle ismi ve ünü belirsizliklerle örtülmüş durumdadır. Dönemine ait eserler dışında, yakın çağlarda tarih

¹ Şenb-i Gâzân, Şâm-ı Gâzân veya Gâzâniyye, XIV. yüzyılda İlhanlı sultanı Gâzân Han tarafından Tebrîz'in batısında, eskiden Şâm, Şam veya Şenb olarak bilinen bölgede inşa edilen bir külliye ve küçük bir şehir olarak kurulmuştur. Günümüzde ise bu bölge, Tebrîz'in batısında bir mahalle olarak varlığını sürdürmektedir. Bu mahallenin tarihi ile ilgili bilgi edinmek için bk. Osman G. Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebrîz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 37, 2002, s. 253-290.

² Şenb-i Gâzân Külliyesi'nde bulunan binalardan ve Gâzân Han'ın seyyidler için özellikle inşa ettiği ikamet ve refah konutudur; Külliye vakfiyesine göre Tebrîz nakîbinin bu ikametgâhta yaşaması gerekiyordu (bk. Reşîdüddin, **Câmiu't-tevârih**, (neşr. Muhammed Rûşen, Mustafa Müsevî), C. 2, Tahran, Mîrâs-ı Mektûb, 1373/1994, s. 1378).

³ Genel şekilde hükümdar veya belli bir toplum başında olan şahsa kullanılan Emîr ismi, araştırma konusunda olan Emîr İsmâil isminde, âlimler veya seyyidlerin başı olarak kullanılmıştır, kısaltma şekli mîr olarak da kullanılmaktadır (bk. Ali Ekber Dihhudâ, **Lugatnâme-yi Dihhudâ**, C. 3,4, 2. Basım, Tahran, Dânişgâh-ı Tahran, 1377/1998, s. 3/3391, 4/21965).

yazımında bu âlim neredeyse unutulmuş ve ancak sınırlı sayıda eserde kendisine yer verilmiştir. Emîr İsmâil'in hayatına dair en ayrıntılı ancak yine de kısa bilgileri, Hafız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî (öl. 997/1588) *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cinân* adlı eserinde sunmuştur⁴.

Bu araştırmanın temel konusu, Emîr İsmâil'in yaşamına, eğitime, tanınmasına ve özellikle felsefe alanındaki yazılı eserine derinlemesine bir bakış sunmaktır. Araştırma, açıklayıcı ve betimleyici yöntemler kullanılarak bu etkili şahsiyetin hayatını, ailesini ve yazılı eserlerini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Yunan filozoflarına benzetilen ve tarihte eşine nadiren rastlanan⁵ bu büyük şahsiyetin yaşamı, ailesi ve eseri üzerine yeni bir araştırma ve değerlendirme yapılması gerekmektedir.

1. HAYATI

1-1. Doğumu ve Doğum Yeri

Emîr İsmâil'in doğum yılını, vefat ettiğinde 69 yaşında olduğu dikkate alındığında, 850/1446 olarak söyleyebiliriz⁶. Tebrîz'in Şenb-i Gâzân veya Şâm-ı Gâzân bölgesinde dünyaya gelmiş⁷ ve bu sebeple “Şenbî”, “Gâzânî”, “Şenb-i Gâzânî” veya “Şâm-ı Gâzânî” nisbeleri ile tanınmıştır⁸.

Şenb-i Gâzân ismi, İlhanlı hükümdarları Gâzân Han (1295-1304)'dan gelmektedir. Gâzân Han, hükümdarlığı döneminde Tebrîz'in Şenb bölgesini geliştirmiş, bu bölgede Gâzânîyye Külliyesi ve kendi türbesini inşa ettirmiştir. Müslüman olduktan sonra Ehl-i Beyt'e, seyyidlere büyük bir bağlılık göstermiş ve Tebrîz'de seyyidlere özel olarak ayrılmış ilk konut ve sosyal tesis olan Dârü's-siyâde'yi inşa ettirmiştir⁹. Bu yapı, seyyidlerin Tebrîz'e göçüne ve bu bölgeye yerleşmesine olanak sağlamıştır.

Emîr İsmâil de böyle bir bölgede dünyaya gelmiştir. Ailesi ve çocukluk dönemine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır; ancak, “Hüseyinî” nisbesi onun İmam Hüseyin soyuna mensup olduğunu açıkça göstermektedir.

1-2. Gençliği ve Eğitimi

Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cinân'ın müellifine göre Emîr İsmâil, gençlik yıllarında İslâmî ilimlerde derinleşmek amacıyla Herât'a gitmiş ve burada dönemin önemli âlimlerinden

⁴ Bk. Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cinân*, (neşr. Câfer Sultânü'l-Kurrâ'î), C.1, Tebrîz, Sütûde, 1383/2004, s. 434-435. s. 434-435.

⁵ “An bî bedel ve bî nazîr mânend-i hekîmân-ı Yûnânî”, bu ifadeyi Hafız Hüseyin Emîr İsmâil'e kullanmıştır (bk. Kerbelâ'î Tebrîzî, *a.g.e.*, s. 434).

⁶ XVI. yüzyıl Safevî tarihçilerinden Münşî-yi Kumî (öl. 990/1582), Seyyid İsmâil'in vefatını H. 919 yazarak onun vefatındaki yaşını 69 kaydeder (bk. Ahmed b. Münşî-i Kumî, *Hulâsatü't-tevârîh*, (neşr. İhsân İsrâkî), C.1, Tahran, Dânişgâh-ı Tahran, 1383/2004, s. 128).

⁷ Muhammed Kâzım b. Muhammed Esrâr-ı Tebrîzî, *Manzarü'l-evliyâ: der Mezârât-ı Tebrîz ve Hûme*, (neşr. Mîr Hâşim Müheddis), Tahran, Kitâbhâne, Müze ve Merkez-i Esnând-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, 1388/2009, s. 79.

⁸ Emîr İsmâil eserinin hâtimesinde ismini “İsmâil el-Hüseyinî el-Gâzânî” şeklinde ifade eder ancak bu isim icâzetinde “İsmail el-Hüseyinî el-Tebrîzî el-Şenbî” olarak, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cinân* kitabına “Emîr Seyyid İsmail Şenb-i Gâzânî”, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*'da “Emîr İsmâil” şeklinde, *Dânişmendân-ı Azerbâyçân* kitabında “Emîr Seyyid İsmail Şâm-ı Gâzânî” şeklinde geçmiştir (bk. Seyyid İsmâil Şenb-i Gâzânî, *Fusûsü'l-hikme ve Şerhihû*, (neşr. Ali Evcebî, Mehdi Muhakkik), 1. Basım, Tahran, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1381/2002, giriş/s. 43, 239; Kerbelâ'î Tebrîzî, *a.g.e.*, s. 434; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (neşr. Ekmeleddin İhsanoğlu-Beşşar Avvâd Ma'rûf), London, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, 1443/2021, s. 229; Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Azerbâyçân*, 2. Basım, Tahran, Bünyâd-ı Kitâbhâne-yi Firdevsî-yi Tebrîz, 1355/1976, s. 39).

⁹ Dârü's-siyâdet'te bir hizmetçi, bir aşçı ve diğer işçiler bulunmakta olup, seyyidlerin ve Dârü's-siyâdet'in masraflarının karşılanması ve işlerinin yürütülmesi için özel olarak da bir kişi görevlendirilmiştir. Ayrıca, bu tesiste ikamet eden seyyidlere maaş da tahsis edilmişti (bk. Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 1378).

ders almıştır¹⁰. Kelâm âlimi Molla Ali Kuşçu (öl. 879/1474)¹¹ ile mantıkçı ve İsrâkî hikmetin önde gelen temsilcilerinden Şeyh Hüseyin Meybûdî (öl. 910/1504)¹²’den ders alarak eğitimini sürdürmüştür. Kelâm ilmî ve İslâmî çalışmalar alanında birikim kazandıktan sonra, Molla Ali Kuşçu’nun Osmanlı ülkesine doğru yola çıkmasıyla Emîr İsmâil de Tebrîz’e dönmeye karar vermiştir. Ancak yolculuğu sırasında Şîrâz’a gitme arzusuyla rotasını değiştirmiş ve bu şehirde dönemin önde gelen âlimlerinden biri olan Celâlüddin ed-Devvânî (öl. 908/1502) ile tanışmıştır¹³.

ed-Devvânî, Şâfiî mezhebine mensup olmakla birlikte Şîlik eğilimli bir mutasavvıf ve filozoftu¹⁴. Emîr İsmâil, ed-Devvânî’nin ilmî ve tasavvufî meclislerini kendi beklentilerine uygun bularak bir süre onun yanında eğitimine devam etmiştir¹⁵. Bu dönemde ed-Devvânî, Emîr İsmâil’i oldukça takdir etmiş ve onun hakkında şu sözleri sarf etmiştir:

“Bu Tebrîzli seyyid, bizim tabiatımızın ağacından olgun meyveleri toplayıp götürdü; ancak o Esterâbâdlı seyyid – yani Mir Cemâlüddin¹⁶ – olgun ve ham meyvelerimizi bir arada götürdü.”

Celâlüddin ed-Devvânî, Emîr İsmâil’in eğitimini tamamlamasının ardından kendisine bir icâzetnâme yazmıştır. Bu belge hem Emîr İsmâil’in ilmî liyâkatini hem de ed-Devvânî’nin ona olan takdirini ifade eden övgü dolu cümleler içermektedir. *Ravzâtu’l-cinân ve cennâtu’l-cinân* adlı eserin müellifi Hafız Hüseyin, bu icâzetnâmenin giriş kısmını eserinde şu şekilde nakletmiştir:

“Fazilet ve kemalin önderi, bilgi ve yüceliklerin şeref sahibi, seçkin anlayış ve keskin zekâ sahibi, dingin bir zihne ve sağlam bir karaktere sahip, tüm erdemlerin ve

¹⁰ Kerbelâ’î Tebrîzî, **a.g.e.**, s. 434.

¹¹ Molla Ali Kuşçu hayatı konusunda bk. Cengiz Aydın, “Ali Kuşçu”, **DİA**, C. 2, s. 408-410.

¹² Hüseyin Meybûdî hayatı ve fikrî yapısı için bk. Ali Rıza Civanmerdî Edîb, Maksûd Muhammedî, “Kadî Kemâlüddîn Hüseyin bin Muînüddîn Meybûdî: Zindegî, Şahsiyet, Didgâhâ”, **Târîh-i Felsefe Dergisi**, S.4, 1396/2017, s. 145-184.

¹³ Muhtemelen ilk olarak Kerbelâ’î Tebrîzî tarafından aktarılan bu rivayet, eleştirel bir değerlendirme yapılmaksızın, daha sonra *Dânişmendân-ı Azerbâyçân* ve Şenb-i Gâzânî’nin eserlerini yayımlayan çağdaş araştırmacılar tarafından da kaydedilmiştir. Ancak, eleştirel bir inceleme yaptığımızda, Ali Kuşçu’nun Timurlu Uluğ Bey’in ölümünden sonra (1449) başlayan taht kavgaları sonrasında Herât’ı terk ederek Tebrîz’e gittiği anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde İsmâil’in henüz 2-3 yaşında olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Herât’a giderek Ali Kuşçu’dan ders alması mümkün görünmemektedir. Bunun yanı sıra, *Hulâsatü’t-tevârîh* ve *Manzarü’l-evliyâ*’da bu konuda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. *Hulâsatü’t-tevârîh*’te yalnızca Seyyid İsmâil’in Şîrâz’a gittiği zamanın, Ali Kuşçu’nun Anadolu’ya geçtiği döneme denk geldiği kaydedilmektedir. Ayrıca, Şeyh Hüseyin Meybûdî’nin eğitim faaliyetlerini Herât’ta değil, Şîrâz’da sürdürdüğünü gösteren bilgiler ışığında, Seyyid İsmâil’in Herât’a gitmediği sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda, Seyyid İsmâil’in muhtemelen Tebrîz’de Ali Kuşçu’dan ders aldığı ve ardından Şîrâz’da ed-Devvânî ile birlikte Meybûdî’den eğitim gördüğü kanaati oldukça güçlü bir ihtimaldir bkz. (bk. Aydın, **a.g.m.**, s. 408; Civanmerdî Edîb, Muhammedî, **a.g.m.**, s. 155; Terbiyet, **a.g.e.**, s. 39; Münşî-i Kumî, **a.g.e.**, s. 128).

¹⁴ Ali Devvânî, **Şerh-i Zindegânî-yi Celâlüddin Devvânî: Fîlsûf-ı Şehîr-i Sede-yi Nühüm-ı Hicrî**, 1. Basım, Kum, Çâphâne-yi Hikmet, 1334/1955, s. 173-175.

¹⁵ *Hulâsatü’t-tevârîh*’e atfen, Seyyid İsmâil’in Şîrâz’a gidiş tarihini Ali Kuşçu’nun Osmanlı ülkesine gitme tarihiyle eşleştirdiğimizde, bu olayın yaklaşık olarak 1473 yılında gerçekleştiği ve bu dönemde Seyyid İsmâil’in yaklaşık 27 yaşında olduğu sonucuna varabiliriz. (bk. Ahmed b. Münşî-i Kumî, **a.g.e.**, s. 128; Aydın, **a.g.m.**, s. 408).

¹⁶ Devvânî’nin “Esterâbâdlı seyyid” olarak bahsettiği kişi, daha sonra Şâh İsmâil Safevî ve Şâh Tahmâsb dönemlerinde (1524-1576) vezirlik görevinde bulunan Emîr Cemâlüddin Muhammed Şîrengî Esterâbâdî (öl. 931 H.) olmalıdır (bk. Muhammed Takî Dânişpejûh, “Yek Perde ez Zindegânî-yi Şâh Tahmâsb-ı Safevî” **Mecelle-yi dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-ı İnsânî-yi Meşhed**, S. 28, 1350/1971, s. 927).

mükemmeliyetlerin doruğunda olan, Tebrîzli Emîr İsmâil Hüseyinî-yi Şenbî'ye... Allah onun fazilet ve yüceliklerini artırıp günlerini ve gecelerini güzelliklerle doldursun"¹⁷.

1-3. Tebrîz'e Dönüşü ve Eğitim Faaliyetlerine Devam Etmesi

Manzarü'l-evliyâ müellifinin Emîr İsmâil'in Tebrîz'de on iki yıl boyunca ders verdiğine dair ifadesi göz önüne alındığında¹⁸, onun Tebrîz'e dönüş yılı yaklaşık 907/1501 olarak belirlenebilir¹⁹. Bu tarih, Şâh İsmâil (1501-1524)'in Tebrîz'i Safevî Devleti'nin başkenti ilân ettiği döneme denk gelmektedir. Emîr İsmâil'in şehre gelişiyle birlikte Şâh İsmâil, ona Tebrîz şehrinin nakîbi²⁰ olma görevini teklif etmiş, ancak Emîr İsmâil bu teklifi kabul etmemiştir²¹. Bu durum, Safevî Devleti'nde resmî görevlerin yeni yeni düzenlenmeye başladığını ve Emîr İsmâil'in 907/1501 tarihinde Tebrîz'e dönüşünün gerçek bir tespit olduğunu göstermektedir.

Şâh İsmâil'in teklifini reddeden Emîr İsmâil, Tebrîz'de öğretim faaliyetlerine devam etmiş²² ve yalnızca Tebrîz'den değil, çeşitli bölgelerden gelen talebeleri kabul etmiştir²³. Ancak, tarihi kaynaklarda onun hangi bilim dallarını öğrettiğine ve nerede ders verdiğine dair kesin bir bilgi yer almamaktadır. Buna rağmen, onun temel ders konularının felsefe ve kelâm olduğu söylenebilir; zirâ bu alanlarda derin bir birikime sahipti. Ayrıca, doğduğu ve yaşadığı yer olan Şenb-i Gâzân'da bulunan, felsefe ve hikmet eğitime uygun olan Hikemiyye²⁴ gibi medreseler, derslerini gerçekleştirmek için uygun bir zemin sağlamış olabilir.

Emîr İsmâil'in pek çok öğrencisi olduğu ifade edilmesine rağmen, kayıtlarda tespit edebildiğimiz yegâne isim Seyyid Bedrüddin Ahmed Lâleî'nin oğlu Seyyid Şehâbüddin Abdullah'tır²⁵. Bu öğrenci, daha sonra Şâh İsmâil Safevî döneminde bir süre devletin sadâret görevini üstlenmiştir.

1-4. Mezhep, Düşünce ve Davranışları

¹⁷ İcâzetin orijinal Arapça metni şöyle geçmiştir: السيداليد الفاضل، المفاضل الكامل، البارع الفائق، جامع الحقائق و الدقائق، ذالحدس الصائب، والفهم الثاقب، والذهن الرزين، والطبع الرصين، حاوى أطراف الفضائل و الكمالات، جامع فنون المآثر و المكرمات، السيد مجدالملة و الفضيلة و المعالى و السيادة و الدين، اسمعيل الحسينى التبريزى الشنبى، اسبغ الله تعالى فضائله و معاليه و قرن بالانتظام أيامه و لياليه. (Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî, a.g.e, s. 434).

¹⁸ Esrâr-ı Tebrîzî, a.g.e, s. 79.

¹⁹ Bu tarihte Emîr İsmâil'in yaklaşık 55 yaşında olup Şîrâz'da yaklaşık 28 sene zaman geçirdiği anlaşılmaktadır.

²⁰ Seyyidlerin meseleleriyle ilgilenmek üzere tayin edilen devlet memurlarına verilen ünvandır (bk. Gülgün Uyar, "Nakib", *DİA*, C. 32, s. 321).

²¹ Uyar, a.g.e, s. 321.

²² Emîr İsmâil'in Tebrîz'e gelmeden önce eğitim faaliyetlerine başladığına dair herhangi bir tarihî kanıt bulunmamasına rağmen, Tebrîz'e dönüş zamanında yaklaşık 55 yaşında olduğu göz önünde bulundurulduğunda, eğitim faaliyetlerine daha önce başlamış olması ve Tebrîz'de bu faaliyetleri sadece ciddi bir şekilde sürdürmüş olması muhtemel görünmektedir.

²³ Kerbelâ'î Tebrîzî, a.g.e, s. 434.

²⁴ Reşîdüddin, Şenb-i Gâzân külliyesinin yapıları arasında böyle bir binanın varlığından hiç bahsetmezken, Vassâf külliyesinin binalarını tek tek anlattığında, açık bir şekilde Hikemiyye'nin varlığından ve orada filozofların çalışmalarına dair bilgiler aktarmaktadır (bk. Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr: Târih-i Vassâf*, (yay. Muhammed Mehdî Erbâb-ı İsfahânî), C. 3, Bombay, H.1269/1853, s. 382).

²⁵ Aslen Derbendli olan Seyyid Ahmed, Tebrîz'e gelerek Lâle köyüne yerleşmiştir. Kısa sürede kendisine şöhret kazandıran bu yerleşim, onun ve ailesinin tarihsel kayıtlarda "Lâleî" nisbesiyle ve toplumda "Sâdât-ı Lâle" olarak anılmasına vesile olmuştur; Sâdât-ı Lâle için daha ayrıntılı bilgi edinmek için bk. Muhammed Takî Meşkûriyân, Ali Ekber Caferî, "Sâdât-ı Lâle-yi Tebrîz der Guzâr be Asr-ı Safevî", *Feslnâme-yi İlmî Pejûheşi-yi Târih-i İslâm ve İrân Dânişgâh-ı el-Zehrâ*, S. 28, 1394/2015, s. 247-272.

Emîr İsmâil'in XV. yüzyıldaki doğumu, İran coğrafyasında tasavvuf ile Şîlik arasındaki bağlantının güçlendiği ve Sünniliğin Şîliğe yöneliminin arttığı bir döneme denk gelmektedir²⁶. Emîr İsmâil'in inanç yapısını da böyle bir ortamda oluşan düşünce sistemine dayandırmak mümkündür.

Bu tür bir dinî eğilimin temelleri, Emîr İsmâil'in doğum yeri olan Şenb-i Gâzân'da Hanefî ve Şâfî okullarının yanı sıra tasavvufî bir merkez olan Hankah ve Sâdât'a ait Dârü's-siyâde gibi kurumların varlığıyla bağlantılıdır²⁷. Bu mekânların kurucusu olan Gâzân Han, bizzat bu tür bir mezhebî anlayışı benimsemiştir²⁸.

Emîr İsmâil'in bu düşünce yapısının etkileri kendi eserinde de görülmektedir. Kitabının giriş kısmında Peygamberin Ehl-i Beyt'ini kıyamet günü için şefaatçi olarak tanımlamış, bu konuda Şîî inançlarına benzer bir yaklaşımı sergilemiştir²⁹. Ancak eserinde, Sıddık ünvanıyla Hz. Ebubekir'den ve ayrıca Hz. Âişe'den hadisler nakletmiştir³⁰. Kitabın sonunda ise Peygamber'e salât ve selâm gönderdikten sonra "alâ âlihî ve ashâbihî" ifadesini eklemiştir³¹.

Emîr İsmâil'in düşünsel eğilimi, ailevî bağlarında da kendini göstermiştir. Emîr İsmâil'in kızı, Sünnî mezhebiyle tanınan Seyyid Ahmed Lâleî'nin oğlu Müctebâ ile evlenmiştir³². Bu durum, Emîr İsmâil'in Şîî eğilimi olsa bile Sünnî mezhebine karşıt bir duruşunun olmadığını bir başka göstergesidir.

Onun şariat kurallarına bağlılığı, özellikle gece ibâdetlerini nadiren aksatmasıyla örneklendirilmiştir³³. Ancak tasavvuf ve tarikatlar konusundaki yaklaşımı, farklı bir değerlendirmeyi gerektirir. Emîr İsmâil'de tasavvufun etkilerini özellikle şerh ettiği kitapta açıkça görmek mümkündür. Bununla birlikte, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cinân* kitabında yer alan bir rivayet, onun zamanındaki sûfilerin durumundan hoşnutsuz olduğunu ve onların aşırılıklarına eleştirel bir gözle baktığını ortaya koymaktadır³⁴.

Emîr İsmâil, gösterişli toplantılara ilgi duymadığı gibi, Akkoyunlu Sultan Yakûb (1478-1490)'a sunduğu *Fusûsü'l-hikem* şerhi dışında saraylardan ve hükümdarlara yakınlıktan da uzak durdu. Derslerinde yoğun bir gayret sarf ederdi. Derslerini verdiği sırada gözlerini yere doğru sabitlemesi onun dikkat çekici özelliklerinden biriydi. Bir öğrencisi, eğitim süresince Emîr İsmâil'in gözlerinin göremediğini ifade etmiştir³⁵.

²⁶ Bu fikrî yaklaşımı, çeşitli eserlerde üç halifenin yanı sıra on iki imamın da övülmesi ve iki mezhepten fikirlerin hoşgörülü bir şekilde aynı çerçevede aktarılmasıyla tespit etmek mümkündür. Bazı İranlı araştırmacılar, bu yaklaşımı İslam tarihinde "On İki İmamlı Sünnilik" olarak gayri resmi bir mezhep şeklinde değerlendirmişlerdir (bk. Ali Emînîzâde, Muhammed Ali Rencber, "Tesennün-i Devâzdeh İmâmî-yi Horâsân der Sedeâ-yı Heştüm ve Nühüm-ı Hicrî: Zemînehâ ve İlâl", **Feslnâme-yi İlmî Pejûheşî-yi Şie-şünâsî**, 1396/2017, S. 57, s. 65-94).

²⁷ Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 1378.

²⁸ Reşîdüddin'e göre Gâzân Han, sahâbeye derin bir sevgi beslediğini ve inkâr etmediğini ifade etmekte, bunun yanı sıra Ehl-i Beyt'e de samimi bir bağlılık gösterdiğini vurgulamaktaydı. Bu bağlılığının sebebini ise, Hz. Peygamber ile birlikte Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i iki kez rüyasında gördüğünü ve Hz. Peygamber tarafından onlarla kendisine kardeşlik ahdinin verildiğini beyan ederek açıklamaktaydı (Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 1359).

²⁹ Şenb-i Gâzânî, **a.g.e.**, giriş/s. 3.

³⁰ Şenb-i Gâzânî, **a.g.e.**, s. 96.

³¹ Şenb-i Gâzânî, **a.g.e.**, s. 195.

³² Hafız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e.**, s. 57, 74.

³³ Hafız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e.**, C. 1, s. 435.

³⁴ Bu rivayette, Tebrîz'de bir mecliste Emîr İsmâil ile Pîr Yakûb adında bir sûfinin yan yana oturduğu, Pîr Yakûb'un cezbe hâline kapılarak alışılmadık davranışlar sergilediği ve Emîr İsmâil'in bu davranışlara olumsuz ve eleştirel bir tepki verdiği aktarılmaktadır. Ayrıca, bu olay sırasında aralarında yaşanan tartışmaya da değinilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e.**, C. 2, s. 70.

³⁵ Münşî-i Kumî, **a.g.e.**, s. 128.

Esrâr-ı Tebrîzî, *Manzarü'l-evliyâ* adlı eserinde Çaldıran Savaşı (920/1514) sonrasında Sultan I. Selim (1512-1520)'in Tebrîz'e girmesi ardından, Emîr İsmâil'i İstanbul'a davet ettiğine dair bir hikâyeye nakletmektedir. Bu hikâyede, sultanın daveti karşısında Emîr İsmâil'in hasta olduğunu ileri sürerek bu bahaneyle İstanbul'a gitmediği anlatılmaktadır³⁶.

1-5. Vefatı ve Mezar Yeri

Esrâr-ı Tebrîzî'nin Emîr İsmâil'in ölümünü 928/1521 yılına dayandıran ifadesi bir yana bırakılırsa, diğer kaynaklar onun 69 yaşında iken 919/1513 yılında vefat ettiğini belirtmektedir. Kerbelâ'î Tebrîzî de ölüm tarihini 18 Muharrem 919/5 Nisan 1513 olarak kaydetmiştir. Mezar yeriyle ilgili olarak, Esrâr-ı Tebrîzî, farklı bir kaynağa dayanarak “Şenb-i Gâzân Mahallesi” olarak belirtmiş olsa da muhtemelen, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cinân* müellifi tarafından verilen bilgi doğruluk göstermektedir; bu kaynağa göre Emîr İsmâil'in mezarı, Gecîl Mezarlığı'nda³⁷ Hürevşâh³⁸ yolu üzerinde yer almaktadır ve bu yer net bir şekilde müellif tarafından belirtilmektedir.

Emîr İsmâil'in ölümünden sonra, adı ve ünü uzun süre devam etmiştir. Halk arasında dolaşan bir rivayet, onun ölümünden sonra bir kişinin Emîr İsmâil'i rüyasında gördüğünü ve ona öteki dünyadaki durumunu sorduğunda, onun şu cevabı verdiği söylenir: “İlim ve ibadetlerimin bana pek faydası olmadı; ama bir gün Şenb-i Gâzân'dan şehre giderken bir fakir gördüm, yanımda birkaç tane armut vardı, onlardan birazını ona verdim. O, ahirette bana çok yardım etti”.³⁹

2. ESERİ

Emîr İsmâil, eser yazmaya pek istekli olmayan bir âlim olarak tanınmış ve yalnızca ısrarlar üzerine *Fusûsü'l-hikem* isimli kitabın şerhini kaleme almıştır⁴⁰. Bu durum, onun öğretimi faaliyetlerinin 907/1501 yılında Tebrîz'e dönmesinden önce de başladığını göstermektedir.

*Fusûsü'l-hikem*⁴¹, tasavvufî bir derinlik taşıyan felsefî bir eser olup Arapça yazılmıştır. Bu eserin Fârâbî (öl. 339/950)'ye mi yoksa İbn Sînâ (öl. 428/1037)'ya mı ait olduğu konusunda uzun zamandır bir tartışma vardır⁴².

³⁶ Bu hikâyeye açık bir hata içermektedir çünkü Çaldıran Savaşı 920/1414 tarihinde gerçekleşmiş olup, bu olaydan bir yıl önce, Emîr İsmâil'in vefat ettiği tahmin edilmektedir. Ayrıca, yazar, eserinin diğer bir yerinde, Emîr İsmâil'in ölümünü 928/1521 olarak belirttiği ve bunu, Şâh İsmâil'in ölümünden bir yıl önce olduğunu ifade ettiği görülmektedir; oysa Şâh İsmâil, 930/1524'te vefat etmiştir ve bu durum da yazara ait birden fazla hata olduğunu ve önceki hikâyesine de güvenilmediğini düşündürmektedir (bk. Esrâr-ı Tebrîzî, **a.g.e.**, s. 79).

³⁷ Tebrîz'in eski ve ünlü Gecîl mahallesinde yer alan mezarlıklardan biri, “Ârifler Mezarı” anlamına gelen *Makberetu'l-Urefâ* adıyla da tanınmaktadır. Ancak günümüzde bu mezarlıktan hiçbir iz kalmamış olup, önemli bir kısmı üzerine “Gülüstan Bağı” isimli bir şehir parkı inşa edilmiştir.

³⁸ Tebrîz'in güney batısında bir şehirdir.

³⁹ Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e.**, s. 435.

⁴⁰ Emîr İsmâil'in ısrar üzerine bu eseri kaleme aldığı yazan Hafız Hüseyin, bu ısrarın kim tarafından olduğunu açıklamamıştır (bk. Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e.**, s. 434).

⁴¹ Hikmetin özleri anlamına gelen *Fusûsü'l-hikem*, bir risale olarak bu isimle daha çok tanınmakla birlikte, aynı zamanda, *Fusûsü'l-hikme*, *el-Fusûs fi'l-hikme*, *Fusûsü'l-hikem*, *el-Fusûs*, *Fusûs*, *Nusûs fi'l-hikme*, *Fusûlü'l-hikme*, *el-Fusûl fi'l-hikme* ve *el-Firdevs* adlarıyla da bilinmektedir (bk. Şenb-i Gâzânî, **a.g.e.**, giriş/s. 40-42).

⁴² Emîr İsmâil'in şerhini yayınlayan İranlı araştırmacı ve felsefeci Ali Evcebî, *Fusûsü'l-hikme*'nin Fârâbî'ye mi İbn Sînâ'ya mı aitliği konusunda çeşitli tartışmaları açıklayarak kendi bakışı ile bu eserin Fârâbî'ye ait olabileceğini savunur, bu tartışmalar yanı sıra Arap felsefeci Halil Cerr ise bunun Fârâbî okuluna mensup bilinmeyen birisine ait olabileceği ancak Fârâbî'nin eseri olmadığını vurgulamaktadır. Osmanlı müellifi Katib Çelebi ise bu eserin Fârâbî'ye ait olduğundan bahsetmektedir. (bk. Şenb-i Gâzânî, **a.g.e.**, giriş/s. 29-40; Halil Cerr, “Farabî Fusus'ül Hikemin Yazarı Mıdır”, (çev. Kifayet Özyayın), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 1-4, s. 153-162; Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, s. 229).

Eser, özellikle ilahiyat konularını ele almakta ve “varlık ve mâhiyet” tartışmalarında ilk kez “mümkün varlık” kavramını detaylandırmaktadır. Ayrıca, Burhan-ı Sıddîkî gibi teolojik ispat yöntemlerine yer verilmektedir. Bunun yanı sıra, Allah’ın küllî bilgisi ve tafdîlî keşfi, ilmü’n-nefs⁴³ ve hikmet ile şeriat arasındaki uyum gibi konular da ele alınmıştır⁴⁴.

Bu esere, asırlar boyunca birçok âlim tarafından şerh yazılmıştır⁴⁵. Ancak tarihî kaynaklara göre değerlendirdiğimizde Emîr İsmâil Şenb-i Gâzânî’nin kaleme aldığı şerhi *Fusûsü’l-hikem* üzerine yazılan en önemli şerh olarak kabul etmek mümkündür⁴⁶. Emîr İsmâil, eserini tasavvufî ve İşrâkî⁴⁷ bir bakış açısıyla Arapça olarak yorumlamış ve bu çalışması dönemin âlimleri tarafından büyük bir takdirle karşılanmıştır⁴⁸.

Emîr İsmâil, eserini Akkoyunlu Sultan Yakûb’un hükümdarlığı döneminde yazmaya başlamıştır. Kitabın girişinde Allah’a hamd, Peygamber’e övgü ve Fârâbî’nin faziletleri dile getirildikten sonra eserin Sultan Yakûb’a takdim edilmek üzere yazıldığı belirtilmektedir⁴⁹. Ancak kitabın yazıldığı yer tam olarak bilinmemektedir ve onun Tebrîz’e yerleşmesinden önce kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Eserin yazımı 15 Rebîülâhîr 896/6 Mart 1491’de, yani Sultan Yakûb’un vefatından sonra tamamlanmıştır⁵⁰. Emîr İsmâil, kitabını şu ifadelerle sonlandırmıştır:

“Elhamdülillah ki bu kitabın tamamlanmasında muvaffakiyet lütfetti; hatadan, sapmadan ve tereddüden korudu. Hikmet ve fasîh söz ile donatılmış en hayırlı kişiye, onun ailesine ve sahabesine salât olsun; kitabın yazarı, Allah’ın fakir kullarından biri olan İsmâil el-Hüseynî el-Gâzânî tarafından, 25 Rebîülâhîr 896 Cuma günü tamamlanmıştır”⁵¹.

Eserin farklı kütüphanelerde muhtelif nüshaları bulunmaktadır. Tespite ettiğimiz nüshalar ve neşirler aşağıdaki tablolarda listelenmiştir:

Sayı	Nüshadaki / Katalogdaki	Nüshadaki / Katalogdaki	Müstensih İsmi	Bulunduğu Kütüphane /	Kayıt Numarası	Tarih
------	----------------------------	----------------------------	-------------------	--------------------------	-------------------	-------

⁴³ İlm-i nefis ya da modern anlamıyla psikoloji olarak adlandırılan ilimdir. İlm-i nefis, ruhun mahiyetini, dış ve iç duyuları, hayal ve akıl gibi zihinsel melekeleri konu alır (bk. İlhan Kutluer, “İlmü’n-nefs”, *DİA*, C. 22, s. 148).

⁴⁴ Hümayun Himmeti, “Kitâb-ı Fusûsü’l-hikme”, <https://tahoor.com/> (E. Tarihi 15.02.2021).

⁴⁵ Örneğin Mahmud b. Muhammed Şîrâzî (öl. 710/1310), Mîr Cemâl Esterâbâdî (öl. 931/1524), Muhammed Takî Esterâbâdî (öl. 1058/1648) gibi kişiler tarafından diğer şerhler kaleme alınmıştır, ayrıca Bağdat valisi Dâvud Paşa için de yazıla bir şerh ve XX. yüzyıl İran filozoflarından Mîrzâ Mehdi Âştiyânî (öl. 1952) ve Mehdi İlâhî Kumşî’î (öl. 1973) şerhleri de bunların içerisinde yer almaktadır (bk. Şenb-i Gâzânî, *a.g.e.*, giriş/s. 42-43).

⁴⁶ Hafız Hüseyin, kendi eserinde Emîr İsmâil tarafından yazılan şerh kitabını kendi çağdaş alimler tarafından kullanıldığını ve övüldüğünü kaydemektedir. Fârâbî’nin eserini *Fusûs fi’l-hikme* ismi ile tanıtan Kâtib Çelebi de bu kitabın şârihi olarak sadece Emîr İsmâil’in ismini vermektedir. *Dânişmendân-ı Âzerbâyçân* yazarı Muhammed Ali Terbiyet (öl. 1940) ise bu şerhin kendi döneminde beğenildiğini ve âlimler tarafından övüldüğünden bahsetmektedir (bk. Kerbelâ’î Tebrîzî, *a.g.e.*, s. 435; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, s. 229; Terbiyet, *a.g.e.*, s. 39).

⁴⁷ İşrâkî düşünce, Şehâbeddin es-Sühreverdî’nin (öl. 587/1191) geliştirdiği mistik ve teosofik bir felsefedir. Kelime, "güneşin doğuşu sırasındaki aydınlanma ve parlama" anlamına gelirken, terimsel olarak hem epistemolojik hem de ontolojik bir anlam taşır (bk. Mahmut Kaya, “İşrâkiyye”, *DİA*, C. 23, s. 438).

⁴⁸ Kerbelâ’î Tebrîzî, *a.g.e.*, s. 435.

⁴⁹ Şenb-i Gâzânî, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁰ Bu durum eserin bittiğinde Sultan Yakûb’un öldüğüne rağmen dîbâce kısmından onun isminin silinmemesini göstermektedir.

⁵¹ الحمد لله الذي وفق لإتمام هذا الكتاب؛ وعصم من الزلل والغواية والاضطراب؛ والصلوة على خير من أتى الحكمه وفصل الخطاب، وعلى آله واصحابه الذين هم أولو الأيدي الأبواب على يد مؤلفه أفقر عباد الله، إسماعيل الحسيني الغازاني ضحوه يوم الجمعة خامس و عشرين شهر ربيع الآخر سنة ست وتسعين و ثمانمائة الهجريه. Şenb-i Gâzânî, *a.g.e.*, s. 238-239.

	Eser İsmi	Yazar İsmi		Koleksiyon / Şehir		
1 ⁵²	<i>al-Fuşûş fî'l-Hikma</i>	İsmâ'îl al-Fârânî	-	Leiden / Hollanda	Or. 1050	890/1485
2 ⁵³	<i>Şerhu'l-Fusûs</i>	İsmail el-Hüseynî el-Gâzânî	Muhammed Abdulhâlik Kücecî	Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-Esnâd-ı Dânişgâh-ı Tahran	4510	920/1514
3 ⁵⁴	<i>Şerh-i Fusûs</i>	Şenbî, Şam-ı Gâzânî-yi Tebrîzî	Pîr Paşa b. Muhammed Yesârî	Kitâbhâne-yi Merkezî ve Merkez-Esnâd-ı Dânişgâh-ı Tahran / Seyyid Muhammed Mişkât Koleksiyonu	300	986/1578
4 ⁵⁵	<i>Şerhu Fusûsü'l-hikem</i>	Emîr İsmâil Şam-ı Gâzânî (Şenb-i Gâzânî)	Mahmud b. Muhammed Kâsım Şerîf Sîstânî	Kitâbhâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî / Tahran	3975/1	1088/1677
5 ⁵⁶	<i>Şerhu Fusûsü'l-Hikem</i>	-	Hamza b. Muhammed Han el-Herendî el-İsfahânî	Kitâbhâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı	5138/24	1030/1620

⁵² Ali Evcebî, Emîr İsmâil'in kendi hattıyla yazılmış bir nüshanın Hollanda'daki Leiden Kütüphanesi'nde muhafaza edildiğini duyduğunu söylemektedir. Nüshaya ulaşma ve tarama imkânımız olmasa da, Leiden Kütüphanesi'nde aynı kitabın bitiş tarihi ile eşleşen 1491 tarihli bir el yazma nüshasını katalogdan belirlemek mümkündür, büyük ihtimalle bu eser Ali Evcebî'nin bahsettiği ve Emîr İsmâil'in kendi hattıyla yazılan eserdir. Katalogda yanlış şekilde el-Gâzânî kelimesinin al-Farani şeklinde geçtiği ve H. 896 senesinin de 890 olarak yazıldığını tespit ettik (bk. Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, “ al-Fuşûş fî'l-Hikma - commentary , Or. 1050”, <https://catalogue.leidenuniv.nl/> (E. Tarihi 15.03.2021)).

⁵³ Muhammed Takî Dânişpejûh, **Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezî-yi Dânişgâh-ı Tahran**, C. 13, Tahran, Dânişgâh-ı Tahran, 1340/1961, s. 3461-3462.

⁵⁴ Muhammed Takî Dânişpejûh, **Fihrist-i Kitâbhâne-yi İhdâ'i-yi Akâ-yı Seyyid Muhammed Meşkûr be Kitâbhâne-yi Dânişgâh-ı Tahran**, C. 3, Tahran, Dânişgâh-ı Tahran, 1332/1953, s. 281.

⁵⁵ Ketabpedia, “شرح فصوص الحكم(امير اسماعيل شام غازاني (شنب غازاني))” <https://ketabpedia.com/> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁵⁶ Ketabpedia, “شرح فصوص الحكم” <https://ketabpedia.com/> (E. Tarihi 05.12.2024).

				İslâmî / Tahran		
6 ⁵⁷	<i>Şerhu Fusûsü 'l-Hikem</i>	Emîr İsmâil Şenb-i Gâzânî-yi Tebrîzî	-	Kitâbhâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî / Tahran	14473/28	XII/XVIII. Yüzyıl
7 ⁵⁸	<i>Şerhu 'l-Fusûs fi 'l-Hikme</i>	Seyyid İsmâil Hüseyinî-yi Tebîzî-yi Şam-ı Gâzânî	-	Kitâbhâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî / Tahran	1152	XI/XVII. Yüzyıl
8 ⁵⁹	<i>Şerh-i Fusûs-ı Fârâbî</i>	İsmâil Şenb-i Gâzânî	-	Kitâbhâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî / Tahran	1219/16	1046/1636
9 ⁶⁰	<i>Şerhu 'l-Fusûs</i>	Emîr İsmâil Hüseyinî-yi Fârâbî	-	Kitâbhâne Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî / Tahran	10665/2	-
10 ⁶¹	<i>Şerhu 'l-Fusûs</i>	el-Emîr el-Hüseyinî el-Fârâbî	-	Medrese-yi Sadr / Seyyid Ali Necefâbâdî	537	-

⁵⁷ Ketabpedia, “شرح فصوص الحكم؛ أمير اسماعيل شنب غازاني تبريزي” <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁵⁸ Ketabpedia, “شرح الفصوص في الحكمه (شارح: سيد اسماعيل حسيني تبريزي شام غازاني)” <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁵⁹ Ketabpedia, “شرح فصوص فارابي (از: شنب غازاني، اسماعيل (919-856ق.))” <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁶⁰ Ketabpedia, “شرح الفصوص (از: امير اسماعيل حسيني فارابي (894ق.))” <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁶¹ Ketabpedia, “شرح الفصوص” <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

				Koleksiyonu / İsfahân		
11 ⁶²	<i>Şerhu Fusûsü'l-Hikem</i>	Emîr İsmâil	-	Sâzmân-ı Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Âstân-ı Kuds-i Rezevî	730	-
12 ⁶³	<i>Şerh-i Fusûsü'l-Hikem</i>	İsmâil Şam-ı Gâzânî-yi Tebrîzî	Muhammed Bâkır el-Lâhîcî	Sâzmân-ı Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Âstân-ı Kuds-i Rezevî	731	1077/1666
13 ⁶⁴	<i>Şerhu'l-Fusûs fi'l-Hikme li'l-Fârâbî</i>	Emîr İsmâil el-Hüseynî Fârâbî	-	Süleymaniye Kütüphanesi / Şehid Ali Paşa Koleksiyonu / İstanbul	329998	1093/1682
14 ⁶⁵	<i>Şerhu Fusûsi'l-Hikem</i>	Emîr İsmâ'il el-Hüseynî el-Fârânî, Şenb-i Gâzânî	-	Süleymaniye Kütüphanesi / Şehid Ali Paşa Koleksiyonu / İstanbul	329371	-
15 ⁶⁶	<i>Şerhu Fusûsi'l-Hikem</i>	Emîr İsmâ'il el-Hüseynî el-Fârânî, Şenb-i Gâzânî	-	Süleymaniye Kütüphanesi / Hamidiye Koleksiyonu / İstanbul	266390	1164/1750
16 ⁶⁷	<i>Şerhu Fusûsi'l-Hikem</i>	İsmail el-Hüseynî el-	-	Köprülü Kütüphanesi	360661	1078 / 1667

⁶² Kitabpedia, “شرح فصوص الحكمه” <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁶³ Kitabpedia, “شرح فصوص الحكمه-2” <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁶⁴ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Şerhu'l-Fusûs fi'l-Hikme li'l-Fârâbî, شرح الفصوص في الحكمة للفارابي”, <https://portal.yek.gov.tr//>, (E. Tarihi 05.12.2024).

⁶⁵ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Şerhu Fusûsi'l-Hikem., شرح فصوص الحكم”, <https://portal.yek.gov.tr//>, (E. Tarihi 05.12.2024).

⁶⁶ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Şerhu Fusûsi'l-Hikem., شرح فصوص الحكم”, <https://portal.yek.gov.tr//>, (E. Tarihi 05.12.2024).

⁶⁷ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Şerhu Fusûsi'l-Hikem, شرح فصوص الحكم”, <https://portal.yek.gov.tr//>, (E. Tarihi 05.12.2024).

	<i>Hikem</i>	Gâzânî / Emîr İsmâ'îl el-Hüseynî el-Fârânî, Şenb-i Gâzânî		/ Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu / İstanbul		
17 ⁶⁸	<i>Şerhu'r- Risâle fi'l- Hikmeti'n- Nazariyye</i>	İsmâ'îl el- Hüseynî el- Gâzânî	-	Süleymaniye Kütüphanesi / Carullah Koleksiyonu / İstanbul	228720	1026/1617
18 ⁶⁹	<i>Şerhu Fusûs fi'l-Hikme</i>	Emîr İsmâ'îl el-Hüseynî, el-Fârâbî	-	Beyazıt Kütüphanesi / Beyazıt Koleksiyonu / İstanbul	567978	925/1519
19 ⁷⁰	<i>Şerhu Fusûsi'l- Hikem li'Ebî Nasr el- Fârâbî</i>	İsmâil el- Hüseynî el- Fârâbî	Abdî	Ragıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi / İstanbul	1469-15	-
20 ⁷¹	<i>Şerhu Fusûsi'l- Hikem li'Ebî Nasr el- Fârâbî</i>	İsmâil el- Hüseynî el- Fârâbî	-	Ragıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi / İstanbul	834-2	-
21 ⁷²	<i>Şerhu Fusûsi'l- Hikem li'Ebî Nasr el- Fârâbî</i>	Emîr İsmâil el-Tebrîzî	Osman el- 'alâmî	Mecmaü'l- Melik Abdülaziz li'l- Mektebatî'l- Vakfiyye / Medine	260/45	1014/1605

Tablo 1. *Fusûsü'l-hikem* şerhinin yazma nüshaları⁷³.

⁶⁸ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Şerhu'r-Risâle fi'l-Hikmeti'n-Nazariyye, شرح الرسالة في الحكمة النظرية”, <https://portal.yek.gov.tr//>, (E. Tarihi 05.12.2024).

⁶⁹ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Şerhu Fusûs fi'l-Hikme, شرح فصوص في الحكمة”, <https://portal.yek.gov.tr//>, (E. Tarihi 05.12.2024).

⁷⁰ Ketabpedia, “مخطوطة – شرح فصوص الحكم لأبي نصر الفارابي-2”, <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁷¹ Ketabpedia, “مخطوطة – شرح فصوص الحكم لأبي نصر الفارابي”, <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁷² Mecmaü'l-Melik Abdülaziz li'l-Mektebatî'l-Vakfiyye, “شرح فصوص الحكم لأبي نصر الفارابي”, <https://kacwl-old.dar.medad.com//>, (E. Tarihi 06.12.2024).

⁷³ Bu tabloya ek olarak Ali Evcebî neşir eserinin girişinde yazma nüshalar arasında İran Meclis Kütüphanesi'nde bulunan 1865 numaralı, 901/1495 tarihli bir nüshadan daha bahsetmektedir; ancak incelediğimiz sırada bu nüshaya ulaşmamız mümkün olmamıştır (bk. Şenb-i Gâzânî, **a.g.e.**, giriş/s. 47).

Sayı	Kitap İsmi	Nâşir	Yayın yeri / Şehir	Yayın Tarihi
1 ⁷⁴	<i>Şerhu Fusûsü'l-Hikem li'Ebî Nasr el-Fârâbî</i>	-	Matbaa-i Âmire / İstanbul	1291/1874
2 ⁷⁵	<i>Şerhu Fusûsi'l-Hikem li'Ebî Nasr el-Fârâbî</i>	-	Tahran	1318/1939
3 ⁷⁶	<i>Şerhu li'l-Emîr el-Seyyid İsmail el-Tebrîzî, el-Fusûs</i>	-	Encümenü'l-İhvâni's-Sefâ / Haydarâbâd	-
4 ⁷⁷	<i>Fusûsü'l-Hikme ve Şerhihû</i>	Ali Evcebî	Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî / Tahran	1381/2002
5 ⁷⁸	<i>Fusûsü'l-Hikme ve Şerhihû</i>	Ali Evcebî	Hikmet / Tahran	1389/2010
6 ⁷⁹	<i>Fusûsü'l-Hikme be Hemrâh-ı Şurûh</i>	Haydar Şecâ'î	Mevlâ / Tahran	1393/2014

Tablo 2. *Fusûsü'l-hikem* şerhinin neşirleri.

3. AİLESİ

Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cinân'da Emîr İsmâil'in dört çocuğunun bulunduğu belirtilmektedir. Oğlu Ali Rızâ, Kerbelâ'î Tebrîzî tarafından “seyyid-i fâzıl, âlim, emîr gâzî ve emîr-i kebîr” gibi ünvanlarıyla anılmaktadır. Ali Rızâ'nın ölüm tarihi, 28 Cemâziyelevvel 988/ 21 Temmuz 1580'dir⁸⁰. Diğer bir oğlu Seyyid Ebülfazl ise “ilm-i ‘alem” adıyla anılmış⁸¹ ve onun ölümüne dair bir şiir yazılmıştır⁸². Seyyid Ebülfazl'ın da Emîr Halîlullah adında bir oğlu olduğu bilinmektedir⁸³. Emîr İsmâil'in üçüncü oğlu, Tebrîz'in nakîbliğini bir süre elinde tutan Seyyid Mûsâ ise, Osmanlıların 993/1585 yılında Tebrîz'e hâkim olduğu ve şehirde yapılan katliam neticesinde hayatını kaybetmiştir⁸⁴.

⁷⁴ Tespit ettiğimiz kadarıyla, ilk kez bu kaynakta Emîr İsmâil'in el-Gâzânî nisbesi yanlışlıkla el-Fârâbî şeklinde kaydedilerek aynı yanlışlık *Hediyetü'l-ârifîn* eserinde de tekrar olunmuştur. Üstelik Emîr İsmâil'in vefat tarihi de yanlışlıkla 894/1488-89 verilmiştir ve bu şekilde pek çok kütüphane kataloğunda ve kitapta bu yanlış bilgiler tekrar olunmuştur (bk. İsmail el-Hüseynî el-Fârâbî, *Şerhu Fusûsü'l-Hikem li'Ebî Nasr el-Fârâbî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1291/1874, s. 1; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, C.1, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 1951, s. 217).

⁷⁵ Ketabpedia, “شرح الفصوص للمعلم الثاني أبي نصر فارابي”, <https://ketabpedia.com//> (E. Tarihi 05.12.2024).

⁷⁶ QuranicThought, “شرح التبريزي على فصوص الفارابي”, <https://www.quranicthought.com//>, (E. Tarihi 06.12.2024).

⁷⁷ Şenb-i Gâzânî, **a.g.e**, giriş/s. 47.

⁷⁸ Seyyid İsmâil Şenb-i Gâzânî, **Fusûsü'l-Hikme ve Şerhihû**, (neşr, Ali Evcebî), Tahran, Hikmet, 1389/2010.

⁷⁹ Seyyid İsmâil Şenb-i Gâzânî, **Fusûsü'l-Hikme be Hemrâh-ı Şurûh**, (neşr. Haydar Şecâ'î), Tahran, Mevlâ, 1393/2014.

⁸⁰ Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e**, s. 588.

⁸¹ Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e**, s. 588.

⁸² Mîr Ebülfazl anki çün pedereş / İlm-i alem bûd der heme cây / Şod serâyeş beheşt-i aden v'ez-an / Geşt târîh-i û beheşt-sarây (Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e**, s. 588.).

⁸³ Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e**, s. 588.

⁸⁴ Kerbelâ'î Tebrîzî, **a.g.e**, s. 589. *Târîh-i Peçevî*'de “şehir-i Tebrîz'in Katliamı ve Sebebi Zikrindedir” adlı başlık altında Özdemiroğlu Osman Paşa komutasında 993/1585 tarihli Tebrîz kuşatmasının ardından, bazı ahali tarafından Osmanlı askerlerinin öldürülmesi ve esir alınması neticesinde Osman Paşa

Emîr İsmâil'in kızı, Tacem Aka⁸⁵, Seyyid Bedrüddin Ahmed Lâleî'nin oğullarından Seyyid Safiyüddin Şâh Müctebâ ile evlenmiştir⁸⁶. Emîr İsmâil'in ailesi ile Emîr Ahmed Lâleî ailesinin bağlantısı, Tacem Aka ile Seyyid Safiyüddin'in evlenmesinden önceye dayanmaktadır, zirâ Bedrüddin Ahmed'in büyük oğlu Emîr Şehâbüddin, Emîr İsmâil'in öğrencisi ve müridi olmuştur. Tacem Aka ve Seyyid Safiyüddin'in evliliğinden Emîr Halîlullah ve Emîr Kutbüddin Muhammed isimlerinde iki oğulları olmuştur⁸⁷.

Seyyid Safiyüddin Şâh Müctebâ, babası Seyyid Ahmed'in yolunu takip ederek, Sünnîliğe sadık kalmıştır. Bunun üzerine, I. Şâh Tahmâsb (1524-1576), bu ailenin Osmanlılarla mezhebî benzerlikler ve olası iş birlikleri nedeniyle endişelenerek onları İsfahân'a sürgün etmiştir⁸⁸. Emîr Halîlullah ve annesi Tacem Aka, aynı yıl içinde İsfahân'da vefat etmiş ve sonrasında Osmanlı-Safevî çatışmaları yatıştığında aileden kalanlar Tebrîz'e dönmüşlerdir. Sonunda Seyyid Safiyüddin Şâh Müctebâ, 985/1577 yılında Tebrîz'de vefat etmiştir⁸⁹.

Bu aileye mensup bireylerin, bu tarihlerden sonra kayıtlarda izlerine rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, Emîr İsmâil'in çocuklarının, Seyyid Ahmed'in soyundan gelenlere kıyasla Safevî Devleti için ciddi bir tehdit oluşturmadığı da belirtilmelidir, örneğin ailenin XVI. yüzyılda bilinen son üyesi Emîr Seyyid Mûsâ, Tebrîz'de nakîblik görevini yürütürken Osmanlı güçleri tarafından öldürülmüştür. Ancak her iki aile de zamanla tarih sahnesinden silinmiş ve sonraki yüzyıllarda isimleri zikredilmemiştir⁹⁰. Bu durumu, Seyyid Ahmed'in ailesinin, Sünnîlik eğilimlerinin Safevî yönetimi tarafından hoş karşılanmamasına ya da sebebini tespit edemediğimiz başka etkenlere bağlayabiliriz.

SONUÇ

Emîr İsmâil Hüseyinî-yi Şenb-i Gâzânî, XV-XVI. yüzyılın önemli âlimlerinden ve dinî şahsiyetlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Genç yaşta memleketini terk ederek Şîrâz gibi dönemin önde gelen ilim merkezlerinde eğitim alması, onun kelâm ve felsefe sahasındaki yetkinliğini ortaya koymuş, bu süreçte aldığı icâzetlerle sadece bir öğrenci değil, aynı zamanda bir müderris olarak da öne çıkmıştır. Fârâbî'nin *Fusûsü'l-hikem* adlı eserine yazdığı şerh, farklı kütüphanelerde pek çok nüshasının bulunması göz önüne alındığında Emîr İsmâil ve eserinin kendi dönemi ve sonrasında önemini ortaya koymaktadır.

Tebrîz'e döndükten sonra, ilmî çalışmalarına ve öğrenci yetiştirmeye yoğunlaşan Emîr İsmâil, ders halkalarıyla şehirde bir ilim merkezi kurmuş, farklı bölgelerden gelen pek çok öğrenciyi kabul etmiştir. Buna rağmen, siyasî ve sosyal meselelerden uzak durmayı tercih etmesi, onun ilmî kimliğini ön planda tutma çabasının bir göstergesidir. Saray çevresinden ve siyasî akımlardan bilinçli bir şekilde uzak durarak, öğretime odaklanmış ve hem dönemin hükümdarlarının hem de halkın teveccühünü kazanmıştır.

Bunun yanı sıra, Emîr İsmâil'in aile bireylerinin de kendisinden sonra ilmî faaliyetlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Hatta oğullarından Emîr Mûsâ'nın Tebrîz'de nakîblik görevinde

Tebrîzliler için katliam fermanı vermiştir. Üç gün süren katliam neticesinde çoğu sâdât, eşrâf ve esnaf katledilmiştir (bk. İbrâhim Peçevî, *Târîh-i Peçevî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1283/1866, s. 98-99).

⁸⁵ Farsçada “تاجم آقا” şeklinde geçen bu isim, Aka'dan önceki kelimenin tam ne şekilde okuması konusunda belirsizlik yüzünden “Tacem Aka” şeklinde Türkçe literatüre aktarıldı, ancak “Taçam Aka” şeklinde de okunması muhtemeldir.

⁸⁶ Kerbelâ'î Tebrîzî, *a.g.e.*, giriş/s. 74.

⁸⁷ Kerbelâ'î Tebrîzî, *a.g.e.*, giriş/s. 74.

⁸⁸ Meşkûriyân, Caferî, *a.g.m.*, s. 266.

⁸⁹ Hafız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî, *a.g.e.*, giriş/s. 74.

bulunduğu görülmektedir. Ancak, Safevîlerin bölgede giderek artan hâkimiyeti ve siyasî değişim, bu ailenin zamanla tarih sahnesinden silinmesine neden olmuştur.

Bu araştırmada *Fusûsü'l-hikem* şerhinin müellifi Emîr İsmâil tanıtılarak eserin çeşitli nüshalarda var olan müellif ismi ve vefat tarihi ile ilgili yanlışlıklar tespit edilmiştir, muhtelif kütüphanelerde bulunan bu nüshalardaki tespit edilen yanlışlıkların giderilmesi için görüş ve öneriler metin içerisinde verilmiştir. İslam felsefe tarihinin mühim eserlerinden biri olan *Fusûsü'l-hikem*'in en önemli şerhlerinden biri olması sebebiyle, araştırmacıların zikredilen eserden daha rahat istifade edebilmesi amacıyla hem müellif hem de eserin tanıtım ve değerlendirilmesi yapıp çalışma bu şekilde tamamlanmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Seyyid İsmâil Hosseini-i Shanb-i Ghâzânî was one of the most prominent scholars of the 15th and 16th centuries, recognized for his contributions to Islamic philosophy, particularly through his commentary on the *Fusûş al-Hikam* by al-Fârâbî. His academic journey took him from his birthplace to Shiraz, a leading center of learning at the time, where he mastered theology and philosophy. As both a student and a teacher, Amîr İsmâil's impact on intellectual circles in the Aq Qoyunlu and Safavid region, especially in Tabriz, is undeniable. This study explores his life, his academic contributions, and the familial legacy that continued to shape the intellectual landscape after his death. Through examining historical records, the study aims to shed light on the significance of Amîr İsmâil's works and his family's role in Safavid intellectual life.

The main issue addressed in this study is the limited scholarship on Amîr İsmâil's life and works, particularly in relation to his commentary on the *Fusûş al-Hikam*. While his influence is acknowledged in various sources, there has been little comprehensive analysis of his contributions and the wider context in which he operated. This research fills this gap by offering a detailed study of his intellectual legacy and the historical circumstances surrounding his life and work. The extended abstract also introduces his family's role, particularly his children, who carried forward his scholarly tradition.

Existing literature on Amîr İsmâil Hosseini-i Shanb-i Ghâzânî is sparse and often focuses on brief mentions in the context of the Aq Qoyunlu and the Safavid intellectual tradition. Scholars have noted his affiliation with notable philosophers such as al-Fârâbî and his importance in Safavid intellectual life. However, much of this literature has not fully examined the extent of his influence or the specifics of his commentary on *Fusûş al-Hikam*. Moreover, the role of his family, particularly his children, in continuing his intellectual legacy has not been explored in depth.

The most significant work on Amîr İsmâil has been his *Fusûş al-Hikam* commentary, which has been preserved in numerous manuscript copies across different libraries. These texts have been cited in a few studies, but the discrepancies in authorship and death dates have not been addressed systematically. This study contributes to the existing body of research by offering a clearer understanding of his intellectual contributions and by presenting a more accurate account of the manuscripts attributed to him.

Methodology

The methodology used in this study involves a combination of historical analysis and textual criticism. Primary sources, including manuscripts of Amîr İsmâil's *Fusûş al-Hikam* commentary, were examined in detail to correct inaccuracies regarding authorship and death dates. The study also draws upon secondary literature concerning Aq Qoyunlu and Safavid

intellectual history, focusing on both philosophical texts and historical records. By cross-referencing various sources, the study aims to build a comprehensive picture of Amîr İsmâil's intellectual journey and the socio-political conditions that influenced his life and work.

Additionally, an important aspect of the methodology is the genealogical analysis of Amîr İsmâil's family. The roles of his children, particularly Ali Rıza and Seyyid Abulfazl, in carrying forward his intellectual heritage are explored by examining historical texts and records of their lives. The study also uses comparative analysis to evaluate Amîr İsmâil's contributions within the broader context of Safavid philosophy and theology.

Results and Conclusion

The study reveals several key findings about Amîr İsmâil Hosseini-i Shanb-i Ghâzânî's life and work. First, his commentary on *Fusûş al-Hikam* is shown to have played a significant role in the intellectual life of the Aq Qoyunlu and the Safavid period. The manuscript copies of this work, preserved in various libraries, demonstrate the widespread influence of his thought. However, discrepancies in the attribution of authorship and death dates in these manuscripts were identified and corrected, providing a clearer understanding of Amîr İsmâil's legacy.

The study also highlights the important role of Amîr İsmâil's family in perpetuating his intellectual contributions. His son Ali Rıza, recognized for his scholarly achievements, and his other children, including Seyyid Abulfazl, are shown to have been active participants in Safavid intellectual and religious life. Their contributions, however, were overshadowed by the political shifts within the Safavid state, particularly the increasing consolidation of power by the Safavid monarchy, which led to the eventual marginalization of these intellectual figures.

Another important finding concerns the relationship between Amîr İsmâil's family and the broader intellectual environment of the time. Amîr İsmâil's retreat from political life and his focus on teaching and scholarship reflect a conscious decision to avoid political entanglements, which allowed him to maintain his intellectual independence. This approach contrasted with the often politically charged intellectual environment of the Safavid court.

The study also discusses the political and religious challenges faced by Amîr İsmâil's family, particularly the exile of Seyyid Safiyuddin Shah Muţtaba to Isfahan due to concerns over his Sunni affiliations. This political tension highlights the complex interplay between religious affiliations, intellectual freedom, and political power in the Safavid period.

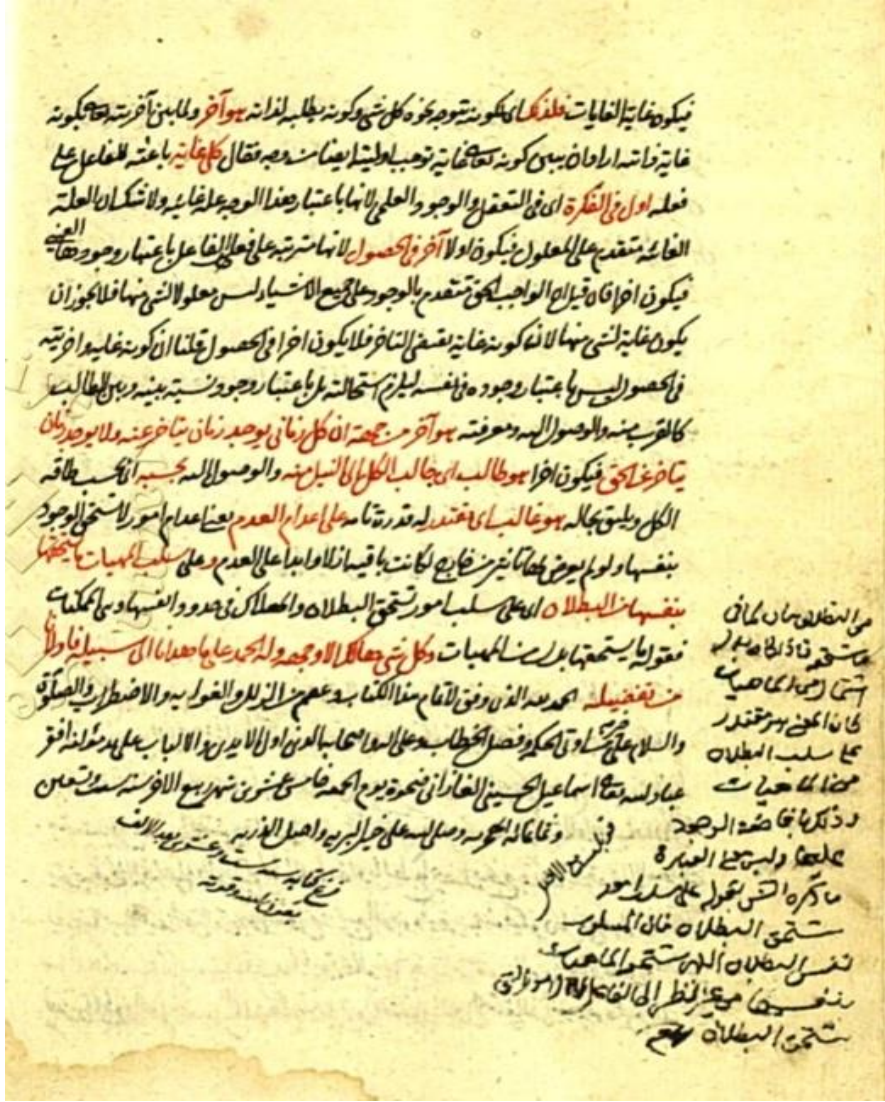
In conclusion, Amîr İsmâil Hosseini-i Shanb-i Ghâzânî's life and works represent an important chapter in the intellectual history of the Aq Qoyunlu and the Safavid period. His contributions to Islamic philosophy, particularly through his commentary on *Fusûş al-Hikam*, had a lasting impact on the development of Aq Qoyunlu and Safavid thought. Furthermore, the study of his family's intellectual legacy demonstrates how the transmission of knowledge within a family network played a key role in the preservation and continuation of philosophical traditions. Despite the political challenges faced by his family, Amîr İsmâil's intellectual contributions remain a significant part of the Safavid scholarly tradition.

This research contributes to a more nuanced understanding of Amîr İsmâil's place in the intellectual history of the Aq Qoyunlu and the Safavid period, correcting historical inaccuracies and offering new insights into the role of his family in sustaining his intellectual legacy. Future research could explore further the impact of his works on subsequent generations of Aq Qoyunlu and Safavid scholars and the ways in which his teachings were integrated into the broader Islamic philosophical tradition.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Münşî-i Kumî, **Hulâsatü't-tevârîh**, (neşr. İhsân İşrâkî), C. 1, Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1383/2004.
- Ali Devvânî, **Şerh-i Zindegânî-yi Celâlüddn Devvânî: Fîlsûf-ı Şehîr-i Sede-yi Nühüm-ı Hicrî**, 1.Basım, Çâphâne-yi Hikmet, Kum, 1334/1955.
- Ali Ekber Dihhudâ, **Lugatnâme-yi Dihhudâ**, C. 3-4, 2.Basım, Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1377/1998.
- Ali Emînîzâde, Muhammed Ali Rencber, “Tesennün-i Devâzdeh İmâmî-yi Horâsân der Sede-hâ-yı Heştüm ve Nühüm-ı Hicrî: Zemînehâ ve İlel”, **Feslnâme-yi İlmî Pejûheşî-yi Şeşünâsî**, S. 57, 1396/2017, s. 65-94.
- Ali Rıza Civanmerdî Edîb, Maksûd Muhammedî, “Kadı Kemâlüddîn Hüseyin bin Muînüddîn Meybûdî: Zindegî, Şahsiyet, Dîdgâhhâ”, **Târîh-i Felsefe Dergisi**, S. 4, 1396/2017, s. 145-184.
- AYDIN, Cengiz, “Ali Kuşçu”, **DİA**, C. 2, s. 408-410.
- Emîr İsmâil Şenb-i Gâzânî, **Fusûsü'l-hikme ve Şerhihî**, (neşr. Ali Evcebî, Mehdi Muhakkik), 1.Basım, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran, 1381/2002.
- Hâfız Hüseyin Kerbelâ'î Tebrîzî, **Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cinân**, (neşr. Câfer Sultânü'l-Kurrâ'î), C.1, Sütûde, Tebrîz, 1383/2004.
- Halil Cerr, “Farabî Fûsus'ül Hikemin Yazarı Mıdır”, (çev. Kifayet Özaydın), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 18, S. 1-4, 1970, s. 153-162.
- İsmail el-Hüseyinî el-Fârâbî, **Şerhu Fusûsü'l-Hikem li'Ebî Nasr el-Fârâbî**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1291/1874.
- İsmâil Paşa el-Bağdâdî, **Hedîyyetü'l-ârifin: Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin**, C. 1, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1951.
- Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, (neşr. Ekmeleddin İhsanoğlu-Beşşar Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'l-Furkan li't-Türasî'l-İslâmî, London, 1443/2021.
- KAYA, Mahmut, “İşrâkiyye”, **DİA**, C. 23, s. 438-439.
- KUTLUER, İlhan, “İlmü'n-nefs”, **DİA**, C. 22, s. 148-151.
- Mehdî Fermâniyân, **Mecmua Makâlât-ı Firek-i Tesennün**, 3. Basım, Edyân, Kum, 1388/2009.
- Muhammed Ali Terbiyet, **Dânişmendân-ı Azerbâyecân**, 2. Basım, Bünyâd-ı Kitâbhâne-yi Firdevsî-yi Tebrîz, Tahran, 1355/1976.
- Muhammed Kâzım b. Muhammed Esrâr-ı Tebrîzî, **Manzarü'l-evliyâ: der Mezârât-ı Tebrîz ve Hûme**, (neşr. Mîr Hâşim Müheddis), Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnând-ı Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, Tahran, 1388/2009.
- Muhammed Takî Dânişpejûh, “Yek Perde ez Zindegânî-yi Şâh Tahmâsb-ı Safevî” **Mecelle-yi dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-ı İnsânî-yi Meşhed**, S. 28, 1350/1971, s. 915-997.
- Muhammed Takî Dânişpejûh, **Fihrist-i Kitâbhâne-yi İhdâ'i-yi Akâ-yı Seyyid Muhammed Meşkûr be Kitâbhâne-yi Dânişgâh-ı Tahran**, C. 3, Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1332/1953.

- Muhammed Takî Dânişpejûh, **Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezî-yi Dânişgâh-ı Tahran**, C. 13, Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1340/1961.
- Muhammed Takî Meşkûriyân, Ali Ekber Caferî, “Sâdât-ı Lâle-yi Tebrîz der Guzâr be Asr-ı Safevî” **Feslnâme-yi İlmî Pejûheşî-yi Târîh-i İslâm ve Îrân Dânişgâh-ı el-Zehrâ**, S. 28, 1394/2015, s. 247-272.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G. “XIV. Yüzyılda Tebrîz’de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 37, 2002, s. 253-290.
- Reşîdüddin, **Câmiu’t-tevârih**, (neşr. Muhammed Rûşen, Mustafa Mûsevî), C. 2, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 1373/1994.
- Seyyid İsmâil Şenb-i Gâzânî, **Fusûsü’l-Hikme be Hemrâh-ı Şurûh**, (neşr. Haydar Şecâ’î), Mevlâ, Tahran, 1393/2014.
- Seyyid İsmâil Şenb-i Gâzânî, **Fusûsü’l-Hikme ve Şerhihû**, (neşr. Ali Evcebî), Hikmet, Tahran, 1389/2010.
- UYAR, Gülgün, “Nakîb”, **DİA**, C. 32, s. 321-322.
- Vassâf, **Tecziyetu’l-emsâr ve tezciyetu’l-a’sâr: Târîh-i Vassâf**, (yay. Muhammed Mehdî Erbâb-ı İsfahânî), C. 3, Bombay, ?, H.1269/1853.
- <https://tahoor.com/> (E. Tarihi 15.02.2021).
- <https://catalogue.leidenuniv.nl/> (E. Tarihi 15.03.2021).
- <https://ketabpedia.com/> (E. Tarihi 05.12.2024).
- <https://portal.yek.gov.tr/> (E. Tarihi 05.12.2024).
- <https://www.quranicthought.com/> (E. Tarihi 06.12.2024).
- <https://kacwl-old.dar.medad.com/> (E. Tarihi 06.12.2024).

Ek. 1026/1617 tarihli Şerhu'r-Risâle fi'l-Hikmeti'n-Nazariyye ismi ile geçen *Fusûsü'l-hikem* yazma nüshasının hatime sayfası ve müellifin İsmâil el-Hüseynî el-Gâzânî şeklinde isminin kaydedilmesi (Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Koleksiyonu nr. 228720).

	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(ETA JOURNAL)**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION
AND HISTORY RESEARCH**

Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, Temmuz 2025, s. 175-191.

Seyfullah TÜZMEK*

İBN BÎBÎ VE *EL-EVÂMİRÜ'L-‘ALÂ'İYYE FÎ'L-UMÛRÎ'L-ÂLÂ'İYYE* ADLI ESERİ

ÖZET

Türklerin XI. yüzyılın başlarından itibaren sürekli ivme kazanan göçleri ve 1071 yılındaki Malazgirt zaferi, Anadolu'da geri dönülmez bir fetih sürecini başlatmış, ardından Türkiye Selçuklu devleti kurulmuştur. Anadolu'da Türk hâkimiyeti içindeki tarih yazıcılığı ve Türkiye Selçuklu devletinin tarihi hakkındaki kaynaklar da XII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. İbn Bîbî tarafından kaleme alınan *el-Evâmiru'l-‘Alâ'îyye fî'l-umûri'l-‘Alâ'îyye*, bu kaynakların içerisindeki en mühim eserlerin başında gelmektedir. Eser bu devre ait tarihî kaynakların içerisinde hem muhtevası hem de hacmi dolayısıyla özel bir yere sahiptir. İçeriğinde yer alan siyasî, idarî, askerî, iktisadî, sosyal pek çok konuda dönemine ait aydınlatıcı bilgiler bulunduran eser, Türkiye Selçuklu tarihi çalışmalarının ilk başvurulacak kaynaklarından. XIII. yüzyıldaki Moğol istilâsı neticesinde Anadolu'ya gelip Türkiye Selçuklu devleti hizmetine giren bir ailenin mensubu olan İbn Bîbî'nin annesi müneccim olarak Türkiye Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubâd'ın ilgisini kazanmıştır. Babası da üst düzey bir bürokrat olarak Selçuklu divânında vazife almıştır. İbn Bîbî, eserini İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi Atâ Melik Cuveynî'den aldığı talimatla yazmaya başlamıştır. Türkiye Selçuklularının kuruluşu ve ilk dönemi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını ifade ederek eserini Sultan II. Kılıç Arslan'ın saltanatının sonlarında oğlu I. Gıyâseddin Keyhusrev'i veliaht tayin etmesiyle başlatır ve II. Gıyâseddin Mes'ûd'un Anadolu'ya gelmesi ve İlhanlı hükümdarı Abaka'nın Anadolu'da bazı yerleri ona iktâ etmesiyle sona erdirir. Bugün elimizde tek bir nüshası bulunan eser yoğun ve sanatlı bir anlatıma sahip olup çok ağır bir üslupla kaleme alınmıştır. Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev'in kütüphanesi için yazılan bir istinsah olan bu metin Türkiye Selçukluları hakkında vermiş olduğu pek çok kıymetli bilginin yanında birçok da hata ve karışıklık

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, seyfullahtuzmek@outlook.com, ORCID ID: 0000-0001-6031-1810.

* Bu makale Turnitin programı ile taranmıştır.

* Araştırma makalesi.

* Makale geliş: 26.11.2024- Makale kabul: 15.05.2025.

* Makale atıf bilgisi: Tüzmeç, S. (2025). İbn Bîbî Ve El-Evâmiru'l-‘Alâ'îyye Fî'l-Umûri'l-Âlâ'îyye Adlı Eseri, *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi (Etajournal)*. 7 (13), 175-191.

içermektedir. Çalışmada bu hususlara dikkat çekilecektir. Oldukça hacimli mufassal metnin yanında bir de bu metin üzerinden çıkarılan bir muhtasar metin de mevcuttur. Bu metin de çalışmada farklı yönleriyle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'îyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'îyye*, *Selçuk-nâme*, Türkiye Selçukluları.

IBN BİBÎ AND HIS WORK *AL-AWÂMİR AL-'ALÂ'İYYA FÎ'L-UMÛR AL-'ALÂ'İYYA*

The migrations of the Turks, which gained momentum from the beginning of the XIth century onwards, and the Malazgirt victory in 1071 initiated an irreversible process of conquest in Anatolia, after which the Seljuk state of Anatolia was established. Historiography during the Turk rule in Anatolia and sources on the history of the Anatolian Seljuk state began to emerge from the XIIth century onwards. Ibn Bîbî's *al-Awâmir al-'Alâ'îyya fî'l-umûr al-'Alâ'îyya* is one of the most important works among these sources. The work has a special place among the historical sources of this period due to its content and volume. The work, which contains enlightening information on many political, administrative, military, economic and social issues of the period, is one of the first sources to be consulted in the study of the Seljuk history of Turkey. Ibn Bîbî, a member of a family that came to Anatolia as a result of the Mongol invasion in the XIIIth century and entered the service of the Anatolian Seljuk state, had a mother who, as an astrologer, gained the attention and favor of Sultan 'Alâ' al-Dîn Kaiqubâd I. His father also served in the Seljuk dîvân as a high-ranking bureaucrat. Ibn Bibi started to write his work with the instructions he received from the Ilkhanid statesman and historian Atâ Malik Juveynî. Stating that he does not have enough information about the foundation and early period of the Seljuks of Anatolia, he begins his work with the appointment of his son Ghiyâth al-Dîn Kaykhusraw I as the heir apparent at the end of the reign of Sultan Qilij Arslan II and ends with the arrival of Ghiyâth al-Dîn Mas'ûd II from Crimea to Anatolia and the granting of some places in Anatolia to him by the Ilkhanid ruler Abaka. The work, of which we have only one copy today, has a dense and artistic narrative and is written in a very heavy style. This text, which was written for the treasury of Sultan Ghiyâth al-Dîn Kaykhusraw III, contains many valuable information about the Seljuks of Anatolia as well as many errors and confusions. This study will draw attention to these issues. In addition to the voluminous mufassal text, there is also a concise text extracted from this text. This text will also be analysed in different aspects.

Keywords: Ibn Bîbî, *al-Awâmir al-'Alâ'îyya fî'l-umûr al-'Alâ'îyya*, *Selçuk-nâme*, Anatolian Seljuks.

GİRİŞ

Anadolu, Türklerin XI. yüzyılın başlarından itibaren sürekli ivme kazanan göçleri ve 1071 yılındaki Malazgirt zaferi ile geri dönülmez bir fetih sürecine sahne olmuş, ardından Türkiye Selçuklu devleti kurulmuştur¹. Anadolu'da Türk hâkimiyeti içindeki tarih yazıcılığı ve Türkiye Selçuklu devletinin tarihi hakkındaki kaynaklar da XII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır². İbn Bîbî tarafından kaleme alınan

¹ Bkz. Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi**, İstanbul Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1944; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016; Cl. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, (Çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000; Vladimir A. Gordlevski, **Anadolu Selçuklu Devleti**, (Çev. Azer Yaran), Onur Yayınları, Ankara 1988; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)**, TTK, Ankara 1988; Ali Sevim, **Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah**, TTK, Ankara 1990; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, TTK, Ankara 1995, s. 419-494; Erkan Göksu, **Türkiye Selçukluları (1075-1308)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2024.

² Anadolu sahasında yazılıp Türkiye Selçukluları hakkında bilgi veren başlıca kaynaklar hakkında burada kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. İran coğrafyasında yazılıp Türkiye Selçuklu sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev (1192-1196, 1205-1211)'e sunulan Ebû Bekr Necmuddîn Muhammed b. 'Alî er-Râvendî'nin *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr* (Râvendî, **Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr**, Türkçe terc. Ahmed Ateş, **Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)**, C. I-II, TTK, Ankara 2020) isimli eserinin dışında Anadolu'da yazılan İslâm tarih yazıcılığının ilk örneği Kâdî Burhâneddîn Ebû Nasr b. Mes'ûd-i Ânevî tarafından yazılan Farsça *Enîsu'l-kulûb* adındaki eserdir (Osman G.

el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'îyye, bu kaynakların içerisindeki en mühim eserlerin başında gelmektedir. Eser bu devre ait tarihî kaynakların içerisinde hem muhtevası hem de hacmi dolayısıyla müstesna bir yere sahiptir. *el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'îyye* siyasî, idarî, askerî, iktisadî, sosyal pek çok konuda dönemine ait aydınlatıcı mâlûmatlar aktarmaktadır. Bazı hususlarda ise elimizdeki tek kaynak olma özelliği bulunmaktadır³. Bu çalışmada zikredilen eserin müellifi ve eserin detaylı bir tetkiki yapılacaktır.

Özgüdenli, **Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)**, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 98). Manzûm olarak kaleme alınan eserin ayrı bir Selçuklu tarihi bölümü bulunmamakla birlikte Abbâsî halifeleri bahsinde Selçuklular da zikredilmiştir (Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 99. Ayrıca bkz. Dâvud İbrâhimî, "Enîsu'l-kulûb", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 242-243). İkinci eser, Emîr Bahâeddin Ahmed b. Mahmûd Kân'î-yi Tûsî'nin yazmış olduğu manzûm *Selçuk-nâme*'dir. 300 bin beyitten oluştuğu söylenen eser günümüze ulaşmamıştır. Kendisi zikretmemekle birlikte İbn Bîbî'nin kendinden önceki dönemleri hakkındaki kaynağı olduğu ifade edilmektedir. Manzûm kaynakların bir örneği de Hâce Dehhânî tarafından yazılan Farsça *Selçuk-nâme*'dir. XIV. yy'ın ortalarında da Hâce Selmân tarafından Anadolu sahasında yazılan ilk Türkçe vekâyinâmenin de varlığı görülmektedir. Bu eserlerle birlikte Anadolu yazılan İbn Bîbî'nin eserinin kıymeti derecesinde değerlendirilebilecek Kerimuddin Mahmûd b. Muhammed-i Aksarâyî'nin *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr* adlı eseri en önemli kaynaklardandır (Aksarâyî, **Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr**, (Neşr. Osman Turan), TTK, Ankara 1944 [Aksarâyî/Turan]; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, **Müsâmeretü'l-ahbâr**, TTK, Ankara 2000 [Aksarâyî/Öztürk]; Türkçe terc. M. Nuri Gencosman, **Selçukî Devletleri Tarihi**, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1943). Dört kısımdan oluşan eserin ilk kısmı İslâm dünyasında kullanılan takvimler, ikinci kısmı Hz. Peygamber'den başlayıp Moğolların Bağdâd işgaline kadar İslâm tarihi, üçüncü kısmı Büyük Selçuklu ve Anadolu'nun fethinden Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in saltanatının sonuna kadarki dönemi ve son kısmı da 723/1323 yılına kadar meydana gelmiş olan Anadolu'daki hadiseleri içermektedir (Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 107). Aksarâyî'nin hayatı hakkında bkz. İsmail Aka, "Kerimuddin Aksarâyî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 293. Müellifi bilinmeyen Farsça olarak kaleme alınan *Selçuk-nâme (Târîh-i Âl-i Selçuk)* de Türkiye Selçukluları hakkında bilgi veren mühim kaynaklardandır (Tıpkıbasım ve Türkçe terc. Feridun Nafiz Uzluk, **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi (Târîh-i Âl-i Selçuk der-Anâtoli)**, III, Örnek Matbaası, Ankara 1952 [= Anonim]; **Târîh-i Âl-i Selçuk der-Anâtoli**, (Neşr. Nâdire Celâli), Âyine-yi Mirâs, Tahran 1377/1999; Türkçe terc. Halil İbrahim Gök – Fahrettin Coşguner, **Târîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)**, Atıf Yayınları, Ankara 2014). Bir diğer kaynak, Kâdı Ahmed-i Nikîdî'nin *el-Veledü's-şefîk ve'l-hâfidu'l-halîk* adlı hacimli eseridir (Ali Ertuğrul, **Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-şefîk ve'l-hâfidu'l-halîk** (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak), C. I-II, TTK, Ankara 2015). Nikîdî'nin yazmış olduğu *Selçuk-nâme* ise günümüze ulaşmamıştır (Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 112). Zikredilen bu kaynaklar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", **Belleten**, C. VII, S. 27, 1943, s. 379-521; Charles Melville, "The Early Persian Historiography of Anatolia", **History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and Middle East. Studies in Honor of John E. Woods**, ed. J. Pfeiffer – S. A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 135-166; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 97-125.

³ Meselâ, Cimri hadisesi sırasında onun Karamanoğlu Mehmed Bey ve adamlarıyla idareyi ele geçirip bundan sonra Selçuklu dîvânında Türkçeden başka bir dilin konuşulmayacağı üzerindeki meşhur karar hakkında sadece *el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'îyye*'de bilgi bulabilmekteyiz (İbn Bîbî, Nâsiru'd-dîn Huseyn b. Muhammed b. 'Alî el-Ca'ferî er-Rugadî, **el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'îyye**, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, TTK, Ankara 1956 [= İbn Bîbî/Erzi], s. 696; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, **el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'îyye [Selçuk-nâme]**, II. Tercüme, TTK, Ankara 2014 [= İbn Bîbî/Öztürk], s. 636.

1. Müellifin Hayatı

Hayatı hakkında eseri içerisinde vermiş olduğu bilgiler dışında bir mâlûmatımızın bulunmadığı İbn Bîbî el Muneccime⁴ olarak bilinen müellifin tam adı el-Huseyn b. Muhammed b. ‘Alî el-Câ‘ferî er-Rugadî’dir⁵. XIII. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilâsı sırasında bulundukları Horasan bölgesinden, önce Dimaşk (Şam)’a gidip ardından Türkiye Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubâd (1220-1237)’ın daveti üzerine Anadolu’ya gelen bir ailenin mensubudur⁶. Muneccim olarak Hârezmşâh hükümdarı Sultan Celâleddin Hârezmşâh (1220-1231)’ın hizmetinde bir kişi olan annesi Bîbî Muneccime, Nîşâbur’da Şâfiîlerin reisi olan Kemâleddin Simnânî’nin kızıdır. Anne tarafından da nücûm ilminde büyük mahareti olan Muhammed bin Yahya’nın torunudur⁷. Bîbî Muneccime’nin bu şekilde nücûm ilmini öğrendiği ve bu hususta ilerleme sağladığı muhakkaktır. İbn Bîbî’nin babası ise Kûr-ı Surh seyyidlerinden ve Cürcan’ın ileri gelenlerinden Meceddin Muhammed Tercümân’dır. Meceddin Muhammed, Hârezmşâh devlet adamlarından, Atâ Melik Cuveynî’nin dedesi Şemsü’l-hâk ve’d-dîn’in yanında yetişip Hârezmşâh sarayında hizmet etmiş bir kimsedir⁸.

İbn Bîbî’nin ailesinin Anadolu’ya geliş süreci Türkiye Selçuklu devlet adamlarından Emîr Kemâleddin Kâmyâr’ın Sultan Celâleddin Hârezmşâh’a elçi olarak gittiğinde İbn Bîbî’nin annesini sultanın yakınında “yıldızlardan bilgi çıkarmada her zaman bilgisine başvurulmuş, sözü kabul gören” bir kişi olarak görüp ondan etkilenmesiyle başlamıştır. Emîr Kemâleddin Kâmyâr elçilik vazifesini tamamlayıp geri dönmesi ardından Bîbî Muneccime hakkında Sultan I. Alâeddin Keykubâd’a övgü dolu sözler söylemiştir. Sultan Celâleddin Hârezmşâh’ın Moğollar karşısında hezimete uğraması ardından önce Dimaşk’a giden aile Bîbî Muneccime hakkındaki bu övgüler sayesinde Sultan I. Alâeddin Keykubâd tarafından Anadolu’ya davet edilmiştir. Böylece Anadolu’ya gelmiş olan aile sultanın büyük iltifat ve ilgisine mazhar olmuştur⁹. Sultan Celâleddin Hârezmşâh’ın 628/1231 yılında Moğollar karşısında hezimete uğradığı ve 1233 yılında Türkiye Selçuklu ordusunun Harput kuşatması sırasında ailenin Selçuklu hizmetinde olduğu bilgisine dayanarak onların bu zaman aralığı içerisinde Anadolu’ya geldiklerini söyleyebiliriz. Nitekim bu kuşatma

⁴ İbn Bîbî/Erzi], s. 10; İbn Bîbî/Öztürk], s. 37.

⁵ İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 10; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 37. İsmindeki Rugadî nisbesinden dolayı İran’ın Mâzenderan bölgesindeki Rugad şehrinde olduğu söylenebilir ama bu kesinlik göstermemektedir (Adnan Sadık Erzi, “İbn Bîbî”, **İslam Ansiklopedisi**, C. V, S. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s. 712).

⁶ Erzi, **a.g.m.**, s. 712; Abdülkerim Özaydın, “İbn Bîbî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 379; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 103-104.

⁷ Muhammed bin Yahya, Büyük Selçuklu sultanı Sencer (1118-1157) döneminde Nîşâbur Nizâmiye Medresesi’nde müderris olarak görevlendirilmiştir. Bu âlim 548/1153 yılında başlayan Oğuz isyanı sırasında öldürülmüştür (Muntecibuddin Bed’î el-Cuveynî, ‘**Atabetu’l-ketebe**, (Neşr. Mirza Muhammed Kazvinî – ‘Abbas İkbâl), Şirket-i Sehâmî, Tahran 1329/1950, s. 6; Zebîhullâh Safâ, **Târîh-i Edebiyyât der İrân**, C. III, S. 2, Kitâbfurûşî-yi İbn Sînâ, Tahran 1366/1987, s. 1214; Ahmet Ocak, **Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri**, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017, s. 227).

⁸ İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 442-443; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 429-430; Erzi, **a.g.m.**, s. 712; Tahsin Yazıcı, “Ebn Bîbî”, **The Encyclopaedia Iranica**, Biblioteca Persica Press, C. VIII, New York 1997, s. 8; Özaydın, **a.g.m.**, s. 379.

⁹ İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 442; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 429.

esnasında Türkiye Selçuklu ordusunun sultana kalenin düşeceği gün ve saat ile ilgili kehanette bulunan Bîbî Muneccime bu kehanetinin doğru çıkması ardından Sultan I. Alâeddin Keykubâd tarafından kıymetli bir hil'at (*teşrîf-i fâhir*) ve çok miktarda malla ödüllendirilmiş ve bir arzusu varsa söylemesi istenmiştir. Bunun üzerine İbn Bîbî'nin annesinin isteğiyle o sırada *işrâf-ı firâş-hâne-yi hâssın*¹⁰ reisi olan babası Mecdeddin Muhammed Tercümân, *inşâ-yi hazret-i saltanat*¹¹ makamına getirilmiştir¹².

Annesi hakkında bilgiler bu kadar olup babası Mecdeddin Muhammed Tercümân'ın vefatına kadar devlet katında yüksek itibar sahibi olduğu ve çeşitli elçilik görevlerinde de bulunduğu müellif tarafından ifade edilmektedir. İbn Bîbî babası Mecdeddin Muhammed'in Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev (1237-1246) döneminde tercümânlık makamına getirildiğinden ve Bağdâd, Şâm, Hârezmliler ve Moğollara elçi olarak gönderildiğinden bahsetmektedir¹³. Ayrıca Mecdeddin Muhammed Tercümân, Emîr Celâleddin Karatay'ın 651/1253 tarihli bir vakfiyesinde de şahitler arasında zikredilmektedir¹⁴. Babasının 670/1272 yılı Şabân ayında vefatıyla birlikte onun vazifelerinin İbn Bîbî'ye geçtiği belirtilir¹⁵. İbn Bîbî kendisi hakkında böyle bir bilgi vermemekle birlikte, daha o hayattayken yazılan eserinin muhtasarında muhtasar müellifi tarafından *Mâlik-i dîvânü't-tuğrâ Nâsire'l-mille ve'd-dîn* olarak zikredilmektedir¹⁶. Bununla birlikte kendisinin Türkiye Selçuklu dîvân teşkilâtı içerisinde vazifeli olduğunu gösteren, eserin kaleme alınmasından çok önce 657/1259 yılında Moğol hanının hükmüyle Sultan II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249 müstakil, 1249-1262 müşterek saltanat) ve Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan (1249-1254, 1257-1266) arasında ülke topraklarının paylaşıldığı anlaşmayı kaleme aldığını söylediği bir kayıt eserde mevcuttur¹⁷. Bu bilgi aynı zamanda İbn Bîbî'nin henüz babası hayatta iken dîvân teşkilâtı içerisinde vazife almaya başladığını da göstermektedir. İbn Bîbî'nin ailesi ve kendisi hakkında bildiklerimiz bu kadar olup

¹⁰ Saray içerisinde hükümdara ait yatak ve yaygıların muhafazasının yapıldığı *firâş-hânenin* malî denetimini yapan görevlidir (Seyfullah Tüzmeç, **İbn Bîbî'nin el-Evâmirü'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûrî'l-'Âlâ'îyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstılâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s. 57).

¹¹ Devletin iç ve dış yazışmalarının düzenlenip fermân, berât gibi resmî evraka sultanın tuğrasının çekildiği divândır (Tüzmeç, **a.g.e.**, s. 56).

¹² İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 443; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 430.

¹³ İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 430, 482; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 430, 465.

¹⁴ Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten**, C. XII, S. 45, 1948, s. 87. Bununla birlikte Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in dîvânında yer alan bir kasidenin İbn Bîbî'nin babası Mecdeddin Tercüman için yazıldığı belirtilmektedir. Dîvânı neşreden Feridun Nafiz Uzluk'a ait olan bu iddia ne İbn Bîbî'nin eserinde Mevlânâ ve mevlevîliğe ait bir izin ne de Sultan Veled'in eddisi ne İbn Bîbî'ye ait bir bilginin olmadığı dikkate alındığında oldukça ilginçtir. Gerçekten kasidenin içerisinde de işaret edildiği gibi beyitlerin ilk harfleri Mecdeddin Ali b. Muhammed ismini ortaya çıkartmaktadır (Sultan Veled, **Divanı Sultan Veled**, (Neşr. Feridun Nafiz Uzluk), Uzluk Basımevi, İstanbul 1941, s. 143).

¹⁵ Özaydın, **a.g.m.**, s. 379; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 104. İbn Bîbî'nin nâdireni vermiş olduğu tarihlerden biri de babasının ölüm tarihidir.

¹⁶ **Tevârîh-i Âl-i Selcûk Muhtaşar-ı Selcûknâme**, (Neşr. M. Th. Houtsma), **Historie des Seldjoudes d'Asie Mineure d'après l'Abrégé du Seldjouknameh d'Ibn Bîbî. Texte Persan publié d'après le Ms. de Paris**, Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seldjoudes, vol IV, Leiden 1902 [= İbn Bîbî/Houtsma], s. 2.

¹⁷ İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 631; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 583. Bu hadise hakkında bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 508-509.

kardeşi olduğu iddia edilen Nasireddin Yahya'nın aslında başka birisi olmayıp Nasireddin ile İbn Bîbî'nin kastedildiği, kardeşi olduğu bilgisinin muhtemelen muhtasar metin üzerinde yapılan yanlış bir okuma neticesinde ortaya çıktığı belirtilmektedir¹⁸. İbn Bîbî'nin ölüm tarihiyle ilgili net bir tarih vermek mümkün olmamakla birlikte muhtasar metnin yazıldığı esnada hayatta olduğu göz önüne alınarak 684/1285 yılından sonra olduğu yorumu yapılabilir¹⁹. Bunun yanında yine ölüm yeri ve mezarı hakkında da ne yazık ki bir bilgiye sahip değiliz.

2. el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'îyye

a) Mufasssal Metin: Türkiye Selçuklu devleti hakkındaki en mühim kaynakların başında gelen *el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'îyye* adını taşıyan eser, yukarıda hayatı hakkında bilinen mâlûmatlar verilen İbn Bîbî el Muneccime olarak tanınan el-Huseyn b. Muhammed b. 'Alî el-Câ'ferî er-Rugadî tarafından kaleme alınmıştır. Eserin adında yer alan 'Âlâ'îyye kelimelerinin ilki İlhanlı dönemi devlet adamlarından ve tarihçi Alâeddin Atâ Melik Cuveynî'ye²⁰, ikincisi ise Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Alâeddin Keykubâd'a nispeten kullanılmıştır²¹. Müellifin eseri yazması emrini Bağdâd'ta kendisiyle görüştüğü Atâ Melik Cuveynî'den aldığı belirtilmektedir²². Atâ Melik Cuveynî'den Anadolu'nun fethinden başlamak üzere tarihini yazmak konusunda vazife aldığı görülen İbn Bîbî, "Sultan Süleyman b. Kutalmış b. İsrâîl'in yönetimi nasıl ele aldığı konusunda, Emîr Mengücek, Emîr Artuk ve Emîr Dânişmend gibi büyük emîrler hakkında kesin bilginim yoktu. Onlar hakkında yazılmış olan tarih kitaplarının anlaşılması çok zor olduğu için, onlardan faydalanma imkânı da bulamadık. Üstelik eski zamanlardan gelen sözlü rivayetler ise, çelişkili ve tutarsız idi" şeklinde ifade ederek eserini Sultan II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) saltanatının son döneminde oğlu Gıyâseddin Keyhusrev'i veliaht tayin etmesi hadisesiyle başlatmıştır²³. Eser, Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu II. Gıyâseddin Mes'ûd'un babası tarafından veliahtı gösterildikten sonra Kırım'dan Anadolu'ya gelişi (679/1280) ve İlhanlı hükümdarı Abaka (1265-1282)'ya giderek ondan Âmid, Harput, Malatya ve Sivas bölgelerinin hâkimiyetlerini almasıyla sona ermektedir²⁴. Ne zaman yazılmış ve tamamlanmış olduğuyla ilgili de 679 Zilhicce ayından önce (1 Nisan 1280) ya da en geç 680 (1281) yılı başında olabileceği hususunda görüşler bulunmaktadır.²⁵ Bu tarihler İlhanlı hükümdarı Abaka'nın ölüm

¹⁸ M. Fuad Köprülü (a.g.m., s. 388-389), M. Halil Yinanç (a.g.e., s. 9) ve A. Zeki Velidi Togan (Tarihte Usul, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 190) muhtasar metnin müellifinin İbn Bîbî'nin kardeşi olduğunu söylerken A. Sadık Erzi bu iddianın doğru olmadığı ve muhtemelen bir yanlış okuma neticesinde ortaya çıktığını ifade edip metinde yazan ismin bizzat İbn Bîbî'nin kendisine işaret ettiğini belirtmektedir (Erzi, a.g.m., s. 715).

¹⁹ Herbert W. Duda, muhtasar metnin İbn Bîbî henüz hayattayken Şâban 683 (Ekim 1284) ve Şevval 684 (Kasım 1285) yılları arasında yazıldığını söylemektedir (Herbert W. Duda, "İbn Bîbî", *The Encyclopaedia of Islam*, Brill, C. III, Leiden 1971, s. 738).

²⁰ Hayatı hakkında bkz. Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 140-141.

²¹ İbn Bîbî/Erzi, a.g.e., s. 11; İbn Bîbî/Öztürk, a.g.e., s. 38-39; Erzi, a.g.m., s. 713; Ali Ekber Diyânet, "İbn Bîbî", *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. III, Merkez-i Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran 1369/1990, s. 144; Özaydın, a.g.m., s. 379.

²² Erzi, a.g.m., s. 713; Özaydın, a.g.m., s. 379; Özgüdenli, a.g.e., s. 104.

²³ İbn Bîbî/Erzi, a.g.e., s. 11-13; İbn Bîbî/Öztürk, a.g.e., s. 38-40.

²⁴ Eserin son babı için bkz. İbn Bîbî/Erzi, a.g.e., s. 735-743; İbn Bîbî/Öztürk, a.g.e., s. 669-676.

²⁵ Adnan Sadık Erzi eserin 679 (1280) yılı içinde fakat Zilhicce ayından önce bitirilmiş olduğunu söylemektedir (Erzi, a.g.m., s. 713). Herbert W. Duda ise 680 (1281) yılı başında

tarihi olan 20 Zilhicce 680 ve Atâ Melik Cuveynî (ö. 4 Zilhicce 681)'nin bu tarihten çok kısa bir süre önce gözden düşüp soruşturma altına girdiği dikkate alınarak verilmiştir. Eser içerisinde hem Abaka'nın henüz hayatta gösterilmesi hem de eserin sıkça yapılan büyük övgülerle birlikte Cuveynî'ye sunulması araştırmacıları bu yoruma götürmüştür²⁶. Bu görüşler doğru olmakla birlikte Abaka'nın ölümü ardından Ahmed Tekûdâr (1282-1284)'ın hükümdarlığının başında (681) Cuveynî'ye itibarı ve vazifesinin yeniden verildiği bilinmektedir²⁷. Bunu dikkate alarak ve aşağıda tekrar değinilecek olan eserin son babında görüldüğü gibi Sultan II. Gıyâseddin Mes'ûd (1282-1296, 1302-1308)'un *sultân-i a'zam* unvanıyla zikredilmesi gibi bir karışıklığın söz konusu olmuş olabileceğini belirtmekte de fayda vardır. Nitekim elimizde bulunan ve tetkiki yapılan tek nüsha doğrudan Cuveynî'ye sunulan nüsha olmayıp bu nüsha daha sonra başka bir yer olarak Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev (1266-1282)'in kütüphanesi için istinsah edilmiştir.

el-Evâmiru'l-'Alâ'îyye fî'l-umûrî'l-'Alâ'îyye Türkiye Selçuklu devletinin yaklaşık bir asırlık tarihini (1192-1280) ihtiva etmektedir. Bununla birlikte eserin ortaya çıkmasında İbn Bîbî'nin takip ettiği usûl “kesin olarak gördükleri ve doğruluğuna inandığı duyduklarına” dayandığı için bilhassa müellifin kendi döneminden önceki hadiseler tetkik edilirken dikkatli davranmak gerektiğini söylemeliyiz²⁸. Bu görüşü destekleyecek olan bir durum da müellifin hemen hemen hiç resmî evrak kullanmamasıdır. Eserin bu minvalde kaleme alınması onun klâsik şekilde kronik olarak bir tarih kitabından ziyade, bir hatırat kitabı olduğu şeklinde de yorumlanmaktadır²⁹. Eser oldukça ağır bir üsluba sahiptir. Anlamı kapalı, tam anlaşılması mümkün olmayan, muğlak ifadeler ve okuyucuyu yoran Arapça, Farsça secîler eserin rahatlıkla kullanılabilmesini oldukça güç bir hâle getirmiştir³⁰. Yine eserin edebî olarak süslendirilmesi amacıyla yer verilen çok sayıda Arapça ve Farsça şiir alıntıları hadise ve ifadelerin açık ve düzgün bir şekilde anlaşılabilmesini güçleştirmektedir³¹. Bununla birlikte müellifin üslubunda örnek aldığı, eserin yazılması vazifesini kendisine veren Atâ Melik Cuveynî'nin *Târîh-i cihân-guşâ*³² adlı eserinin tarihî ve edebî olarak seviyesine çıkamadığı belirtilmektedir³³.

eserin tamamlanmış olduğunu ifade etmektedir (“Zur Geschichtsforschung über Rûm-Seldschuken”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C. 89, 1935, s. 20).

²⁶ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, TTK, Ankara 1957, s. 87-88, 90-91.

²⁷ Atâ Melik Cuveynî, başına gelen bu hadiseleri anlattığı *Tesliyetü'l-ihvân* ve adı tespit edilemeyen bir esere daha sahiptir (Atâ Melik Cuveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, C. I, (Türkçe terc. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 1988, s. 59-62).

²⁸ İbn Bîbî/Erzi, *a.g.e.*, s. 11; İbn Bîbî/Öztürk, *a.g.e.*, s. 38.

²⁹ Herbert W. Duda, “İbn Bîbî'nin Selçuk Tarihi”, *Şarkiyat Mecmuası*, C. II, 1958, s. 1.

³⁰ Eserin üslubunun ağırlığından bahsedilmesiyle ilgili bkz. Erzi, *a.g.m.*, s. 713; Özeydin, *a.g.m.*, s. 379; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 104.

³¹ Eserde yer alan şiirlerin çoğunun Bahâeddin Ahmed b. Mahmûd Kân'î-yi Tûsî'nin kayıp olduğu bilinen *Selçuk-nâme*'sinden alınmış olduğu geçerli görülebilecek deliller ile öne sürülmektedir (Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, C. III, S. 1, Kitâbfurûşî-yi İbn Sînâ, Tahran 1366/1987, s. 494-500).

³² *Târîh-i cihân-guşâ* hakkında bkz. Osman G. Özgüdenli, “Târih-i Cihan-guşâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 77-79.

³³ Zebîhullâh Safâ, *a.g.e.*, C. III, S. 2, s. 1217.

Eserin anlattığı hadiselerde büyük çoğunlukla tarihlerini vermediği ve kendi yaşadığı dönemde gerçekleşen bazı olaylarda dahi kronolojik hatalar yaptığı görülmektedir³⁴. Üst düzey bir bürokrat olarak müellif kendisinden beklenilmeyecek derecede bu türden hatalar oldukça ilginçtir. Bununla birlikte eser içerisinde inanılması güç hadiseler anlatılması da yukarıda ifade edildiği gibi eserin kullanımında dikkatli olunması gerektiğini ortaya koymaktadır³⁵. Yine, müellifin Selçuklu ailesine karşı duyduğu minnet ve eserin Moğol tahakkümü döneminde bir İlhanlı devlet adamına sunulmak üzere yazılması, olayların anlatımında tarafsız bir bakış açısını hâkim kılmıştır³⁶. İbn Bîbî, Selçuklu hanedanı ve Moğollar lehine tarafsız tutumunun yanında bilhassa *uc* olarak ifade edilen devletin sınır boylarında yaşayan Türkmenlere karşı devamlı olarak menfi bir yaklaşım sergilemektedir. Şehirde yaşayan Selçuklu elit tabakası içinde bulunan ve bu kültür dairesine aidiyeti yadsınamayacak olan müellif, karşılaştığı her durumda Türklerden ve Moğollara karşı ayaklanan Türkmenlerden olumsuz şekilde bahsetmektedir³⁷.

el-Evâmiru'l-‘Alâ'îyye fî'l-umûri'l-‘Alâ'îyye'nin bugün bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya nr. 2985) bulunmaktadır³⁸. Bu nüsha bizzat müellif tarafından Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev'e sunulmak üzere İbrâhim b. İsmâil b. Ebû Bekir el-Kayserî'ye istinsah ettirilmiştir³⁹. Bununla birlikte bu nüsha üzerindeki birkaç husus nüshanın durumu ve akibeti hakkında farklı yorumlarda bulunmamıza imkân tanımaktadır. Bunlardan ilki nüshanın zahriye sayfasında görüldüğü ve değindiğimiz gibi bu nüshanın bizzat müellif tarafından istinsah ettirilmesidir. Ama Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev'in kütüphanesi için intinsah

³⁴ Meselâ 675/1277'de gerçekleşen Hattiroğlu isyanını 665/1266 yılında göstermektedir (İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 666; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 611). Hattiroğlu isyanı hakkında bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 556-559). Yine Cimri hadisesinde aynı durum söz konusudur. Cimri'nin Selçuklu kuvvetlerine karşı mağlup olduğu 17 Muharrem 678 tarihi eserde 17 Muharrem 676 olarak geçmektedir (İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 666; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 611). Bu hadise için bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 586-587.

³⁵ Meselâ, Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev'in saltanat mücadelesini kaybetmesi ardından gittiği yerlerden biri olan İstanbul'da bir Frenk askeriyle birebir vuruşarak onu öldürmesi gerçekten yaşanmış olma ihtimali çok düşük bir hadisedir. Bu olayın mümkün görünmemesini Adnan Sadık Erzi de belirtmektedir (Erzi, **a.g.m.**, s. 714).

³⁶ Nejat Kaymaz, İbn Bîbî'nin Selçuklu ailesi hakkındaki minnetini "İbn Bîbî bize Selçuklu Türkiye'si'nin değil Selçuklu saltanatının tarihini anlatır" diyerek ifade etmektedir (Nejat Kaymaz, **Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleymân**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970, s. 12).

³⁷ Metin içinde *tevâif-i Etrâk* ve *cemiyet-i Turkân* tanımlamalarıyla menfi özelliklerle tavsif edilen Türkler ve bilhassa da Cimri hadisesi sırasında tahkir edilmek amacıyla "kırmızı külâhlı, çarık giyen, siyah kilimli Türkmenler" (*Turkmânân-i sorh kûlâh-i çâruk-pûş-i siyâh kilîm*), "fitne Türkmenler" (*Turkmânân-i mufsid*), "dilenci ve kırmızı külâhlı Türkmenler" (*Turkmânân-i gedâyî-yi sorh kûlâh*) şeklinde Türkmenlerin bahsinin geçtiği yerler için bkz. İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 498-499, 690, 692; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 478, 631-632. Tam bu noktada İbn Bîbî'nin aile büyüklerinden Muhammed bin Yahya'nın Büyük Selçuklu sultanı Sencer döneminde 548/1153 yılında başlayan Oğuz isyanı sırasında öldürüldüğünü tekrar zikretmek gerekmektedir. Zirâ Oğuz Türklerinin ayaklanması sonucu aile büyüklerinden birini kaybeden İbn Bîbî'nin Türkmenlere karşı menfi yaklaşımının bir sebebi de bu hadisenin aile içinde acı bir şekilde hatırlanıyor olması ihtimalidir. Bu bağlamda İbn Bîbî'nin daha çocukluğundan itibaren Türkmenler hakkında olumsuz düşüncelere sahip olduğu yorumunu da yapabiliriz.

³⁸ Erzi, **a.g.m.**, s. 714; H. W. Duda, "İbn Bîbî'nin Selçuk Tarihi", s. 4; Özaydın, **a.g.m.**, s. 380; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 103.

³⁹ Bkz. Kitabın zahriye sayfası.

edilmesine rağmen nüshanın sonlarında II. Gıyâseddin Mes'ûd için *sultân*⁴⁰ ve *sultân-i a'zam*⁴¹ unvanlarının kullanılması şaşırtıcıdır. Eserdeki bilgilerden hareketle nüsha kaleme alınırken Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev'in henüz hayatta olduğu göz önüne alındığında bu durum oldukça dikkat çekicidir⁴². Zirâ, III. Gıyâseddin Keyhusrev için hazırlanan bir eserde onun hükümdarlığını tanımadığı bir hanedan üyesinden *sultân-i a'zam* olarak bahsedilmesi hiç mantıklı görünmemektedir. Bunun yanında bir başka taraftan belki de eser İlhanlı hükümdarı tarafından Türkiye Selçuklu mülkünün Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev ve II. Gıyâseddin Mes'ûd'un aralarında paylaştırıldığı dönemde tamamlanmıştı⁴³. Bu hususta şuan için net bir bilgi ortaya koymak mümkün değildir⁴⁴. Bunun dışında nüsha içerisinde İlhanlı hükümdarları, İlhanlı merkezi, İlhanlı hükümdarlarının *yarlıg* ve *payzaları* gibi bazı kelimelerin geçtikleri yerler de boş bırakılmıştır⁴⁵. Muhtemelen bu kelimeler daha sonra ehemmiyetlerine binaen özel olarak başka bir renk, tarz ve mürekkeple yazılacaktı. Eserin İlhanlı hâkimiyetinde kaleme alındığı düşünüldüğünde bu önemin büyüklüğünün ne denli olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu hususları değerlendirdiğimizde ihtimâlen bu nüshanın tamamlanmamış olarak kaldığını söylemek de mümkündür.

Zikredilen nüsha (Ayasofya nr. 2985) Adnan Sadık Erzi tarafından tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır⁴⁶. Eser, Necati Lugal ve Adnan Sadık Erzi tarafından neşredilmeye başlanmış, üç cilt hâlinde planlanan neşrin yalnızca Sultan I. Alâeddin

⁴⁰ İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 741; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 673.

⁴¹ *Sultân-i a'zam Gıyâsu'd-dunyâ ve'd-dîn Ebu'l-feth Mes'ûd b. Keykâvus*. Burada ilginç bir şekilde II. Mes'ûd'un *sultân-i a'zam* unvanıyla zikrinin ardından vefat eden hükümdarlar için edilen *enârallahu burhânehu* duasının yapıldığı görülmektedir (İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 736, İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 670). Yine, *Sultân-i a'zam Gıyâsu'd-dîn Mes'ûd*. Burada da II. Mes'ûd'un *sultân-i a'zam* unvanıyla zikredilmesi ardından tahttaki hükümdarlar için yapılan *halledallahu sultânehu ve e'izze şânehu* duası bulunmaktadır (İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 740; İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 673). Ortada büyük bir istinsah hatasının olduğu açıktır.

⁴² Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev'in ölüm tarihi kaynaklarda 682 yılının Zilkâde ayının sonu olarak geçmektedir (Anonim, **a.g.e.**, s. 42-43; Turan, **a.g.e.**, s. 600).

⁴³ *el-Evâmirü'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûrî'l-'Âlâ'îyye* ile birlikte Türkiye Selçuklu tarihi hakkındaki en önemli kaynaklarımızdan olan Aksarâyî'nin *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr* ve Anonim *Selçûk-nâme* bu paylaşımı Abaka'dan sonra İlhanlı tahtına geçen kardeşi Ahmed Tekûdâr'ın yaptığını söylemektedir (Aksarâyî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 108; Anonim, **a.g.e.**, s. 41). İbn Bîbî bu hususta bir bilgi vermemektedir. Bununla birlikte bir düşük ihtimal de her iki hükümdarın da artık Türkiye Selçuklu sultanları için isim hâline gelmiş olan unvanlarının ortak olması sebebiyle müstensihin bir karışıklıkla III. Gıyâseddin Keyhusrev'de kullandığı gibi Gıyâseddin Mes'ûd için de o anda sultan unvanını kullanmış olmasıdır. Nitekim II. Mes'ûd'un Anadolu'ya geçiş yaptığının anlatıldığı son babın başlığında unvanı *melik* olup bab içinde *sultân-i a'zam* olarak zikredilmektedir. Bunun yanında burada *enârallahu burhânehu* şeklinde dua ifadesinin de vefat eden hükümdarlar için söylendiği göz önüne alındığında buradaki karışıklığın ne denli büyük olduğu görülmektedir. Belki de müstensih burada II. Mes'ûd'un babası Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un adını da karıştırarak bir hata yapmış olabilir (İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 736, İbn Bîbî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 670).

⁴⁴ Sultan II. Gıyâseddin Mes'ûd'un Türkiye Selçuklu tahtına çıkış tarihi ile ilgili farklı bilgi ve görüşler bulunmaktadır. Bununla ilgili toplu bir değerlendirme için bkz. Zerrin Günel Öden, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mesud Hakkında Bazı Görüşler", **Belleten**, C. LXI, S. 231, 1997, s. 287-300.

⁴⁵ İbn Bîbî/Erzi, **a.g.e.**, s. 542-543, 597, 604, 620, 627, 629, 639 vd.

⁴⁶ *el-Evâmirü'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûrî'l-'Âlâ'îyye*, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, TTK, Ankara 1956.

Keykubâd'ın cülûsuna kadar olan ilk cildi yayınlanmıştır⁴⁷. 2011 yılında İran'da eserin tam bir neşri yapılmıştır⁴⁸. 1996 yılında ise Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir⁴⁹. Son olarak elde bulunan bu nüshadan istinsah edilen iki nüshanın daha bulunduğu bilinmektedir⁵⁰.

b) Muhtasar Metin: *el-Evâmiru'l-'Alâ'îyye fî'l-umûri'l-'Alâ'îyye*'nin henüz İbn Bîbî hayattayken bir Farsça muhtasarı yapılmıştır⁵¹. Muhtasarın mufassal metne sadık kalınarak, titizlikle yapıldığı görülmektedir. İsmi ve kimliği bilinmeyen bir müellif⁵² tarafından hacmi ve üslubunun ağırlığı sebebiyle mufassal metinden şikâyetçi olunması üzerine yazıldığı ifade edilmektedir⁵³. Bu metinde mufassal metindeki şiirler ve Atâ Melik Cuveynî için yapılan övgüler çıkarılmıştır. Hicrî 680 ve 687 yılları arasında bir tarihlendirmeye konulan muhtasar metnin kesin olarak ne zaman yazıldığı hususunda bir yorumda bulunmak oldukça güçtür⁵⁴. Bununla birlikte muhtasar metinde mufassal metin yazılırken hayatta olduğunu anladığımız Sâhib Şemseddin Cuveynî'nin vefat etmiş olarak zikredilmesi ve Selçuklu vezîri Sâhib Fahreddin Ali için de “hâlen memleketin hâkimidir” ifadesi muhtasarın en erken 4 Şâban 683/16 Ekim 1284'ten sonra en geç ise 25 Şevvâl 687/22 Kasım 1288'a kadar yazılmış olduğunu göstermektedir⁵⁵. Muhtasarın tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de kayıtlıdır⁵⁶. Burada bulunan nüsha 1902 yılında M. Th. Houtsma tarafından

⁴⁷ Neşr. Necati Lugal – Adnan Sadık Erzi, C. I, TTK, Ankara 1957. Nejat Kaymaz bir çalışmasında neşrin Sultan I. Alâeddin Keykubâd dönemini kapsayan II. cildinin nâşirler tarafından hazırlandığını ancak basım aşamasında bu işin yarım kaldığını söylemektedir (**Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri**, TTK, Ankara 2009, s. XVI).

⁴⁸ Neşr. Jâle Mutahiddîn, *Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâla'ât-i Ferhengî*, Tahran 1390/2011.

⁴⁹ *el-Evâmiru'l-'Alâ'îyye fî'l-umûri'l-'Alâ'îyye [Selçuk-nâme]*, C. I-II, TTK, Ankara 1996.

⁵⁰ Bu nüshalardan biri Millet Kütüphanesi'nde (nr. 819), diğeri Paris'te Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır (Erzi, **a.g.m.**, s. 714).

⁵¹ Metnin girişinde İbn Bîbî'nin ismi ardından *dâmet fezâilehu* duasının yer alması bu duanın hayatta olan şahıslar için edilmesi dikkate alındığında onun muhtasar metin yazılırken hayatta olduğu sonucunu ortaya koymaktadır (İbn Bîbî/Houtsma, **a.g.e.**, s. 2).

⁵² Bu kişinin kimi araştırmacılar tarafından hatalı bir şekilde İbn Bîbî'nin kardeşi olarak gösterildiğini yukarıda açıklamıştık.

⁵³ İbn Bîbî/Houtsma, **a.g.e.**, s. 2; İbn Bîbî/Gencosman, **a.g.e.**, s. 21. Buradaki ifade, mufassal metnin Sultan III. Gıyâseddin Keyhüsrev için yazılmış tek bir nüshası olduğu dikkate alındığında metnin farklı bir ya da birden çok nüshasının var olup en azından İbn Bîbî'nin yakın çevresinin de bunlardan istifade ettiği yorumunu yapmamızı sağlamaktadır.

⁵⁴ M. Th. Houtsma 681-684 (1282-1285) yılları arasında (İbn Bîbî/Houtsma, **a.g.e.** (önsöz), s. IX-X; Adnan Sadık Erzi, 680-684/687 (1281-1285/1288) yılları arasında (Erzi, **a.g.m.**, s. 715) ve Herbert W. Duda da 683-684 (1284-1285) yılları arasında (Duda, “İbn Bîbî”, s. 738) yazılmış olduğunu söylemektedirler.

⁵⁵ İbn Bîbî/Houtsma, **a.g.e.**, s. 283, 321. İlhanlı vezîri Şemseddin Cuveynî Argûn Hân'ın emriyle 4 Şâban 683 tarihinde idam edilmiştir (Tahsin Yazıcı, “Cuveynî, Şemseddin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 145). Türkiye Selçuklu vezîri Sâhib Fahreddin Ali de 25 Şevvâl 687 tarihinde vefat etmiştir. Onun Konya'da bulunan mezar taşı kitâbesinde 684 yılı yazılmış olmakla birlikte çağdaş kaynaklar 687 yılında birleşmektedir. Bkz. Aksarâyî/Turan, **a.g.e.**, s. 150; Aksarâyî/Öztürk, **a.g.e.**, s. 118. Anonim *Selçuk-nâme*'de 5 Şevvâl 687 (*Târîh-i Âl-i Selçuk der-Anâtoli*, s. 115). Yine bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 607.

⁵⁶ C. A. Storey, **Persian Literature. A bibliographical Survey**, C. I, S. 1, The Royal Society of Great Britain and Ireland, London 1970, s. 409; Erzi, **a.g.m.**, s. 715; Özeydin, **a.g.m.**, s. 381; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 105-106.

neşredilmiştir⁵⁷. Bu neşir Muhammed Cevâd Meşkûr tarafından Tahran'da yayınlanmıştır⁵⁸. Eser, Mehmet Nuri Gencosman'ın tercümesi ve Feridun Nafiz Uzluk'un ilâveleriyle Türkçeye çevrilmiştir⁵⁹. Yine Mükrimin Halil Yinanç tarafından Türkçe tercümesi yapılmıştır⁶⁰. Muhtasar metin, Herbert W. Duda tarafından da Almancaya tercüme edilmiştir⁶¹. Mufassal metnin yine ismi bilinmeyen biri tarafından bir muhtasarının daha yazıldığı bilinmektedir⁶².

el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-Âlâ'îyye, XV. yy'da Osmanlı sultanı II. Murad (1421-1451)'a takdim edilmek üzere Yazıcızâde 'Alî tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir⁶³. Esas kaynağını tercümesini yaptığı *el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'îyye* oluştururken, mütercimmin farklı kaynaklardan ilâveleri ve düzeltmeleriyle yeni bir eser ortaya koyduğu belirtilmektedir⁶⁴.

SONUÇ

Türkiye Selçuklu devleti tarihi hakkındaki en önemli kaynakların başında gelen ve bir Selçuklu bürokratu İbn Bîbî tarafından kaleme alınan *el-Evâmiru'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûri'l-Âlâ'îyye*'nin içerisinde verdiği bilgiler açısından bu devletin tarihi üzerinde her zaman istifade etmemizi gerektiren bir eser olduğu metin üzerinde yapılan inceleme neticesinde ortaya konulmuştur. Bununla birlikte bir kaynağın ilmî açıdan iyi bir şekilde kullanılabilmesi için müellifinin hayatı, durumu, içinde bulunduğu zihniyetinin de tetkik edilmesi gerektiği düşüncesiyle eser müellifi İbn Bîbî hakkında bilinen mâlûmatlar da incelenerek yazılmıştır.

Bilhassa eserden istifade edilirken müellifin eserini İlhanlı hâkimiyeti altındaki bir dönemde hem İlhanlı merkezine hem de Selçuklu sarayına yakın bir açıdan yazmış olduğu belirtilerek dikkatli bir tetkike ihtiyaç duyulduğu örneklerle ifade edilmiştir. Son olarak elde bulunan tek nüsha ve bu nüshadan çıkartılan muhtasar metin de incelenmiş, bilhassa mufassal metin üzerinden elde edilen bilgiler ile elimizde bulunan tek nüsha için farklı bir yazım tarihi söylenebileceği ya da istinsah sırasında hataların yapıldığı ortaya konulmuştur. Neticede tetkikleri yapılan metinlerin araştırmacılar için kullanılmasını kolaylaştıracak bilgiler ile birlikte müellif ve eserinin incelenmesi tamamlanmıştır.

⁵⁷ **Historie des Seldjoudes d'Asie Mineure d'après l'Abrégé du Seldjouknameh d'Ibn Bîbî. Texte Persan publié d'après le Ms. de Paris**, Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seldjoudes, vol IV, Leiden 1902. Bu nüsha ilk olarak 1889 yılında Charles Schefer tarafından tanıtılıp kısmî olarak neşredilmiştir (İbn Bîbî/Houtsma, **a.g.e.**, s. VII; Erzi, **a.g.m.**, s. 715).

⁵⁸ **Ahbâr-i devlet-i Selâcîkâ-yi Rûm**, Tahran 1350/1971.

⁵⁹ **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, İbn Bîbî'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesi**, Uzluk Basımevi, Ankara 1941.

⁶⁰ **Selçuk-nâme**, haz. Refet Yinanç – Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul 2007. Bu tercüme hakkında bkz. Suat Kaymak, "İbn Bîbî, *Selçuk-nâme*, trc. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç – Ömer Özkan, İstanbul 2007, Kitabevi, İstanbul 2007, (ISBN: 978-975-9173-30-2), XI+275 s.", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. 1, 2014, s. 223-228.

⁶¹ **Die Seltshukengeschichte des Ibn Bîbî**, Munksgaard A. S., Kopenhagen 1959.

⁶² *Târîh-i Âl-i Selcûk der Memâlik-i Rûm* adlı nüsha Gotha'da bulunmaktadır (Erzi, **a.g.m.**, s. 715; Özaydın, **a.g.m.**, s. 381).

⁶³ Erzi, **a.g.m.**, s. 715-717; Özaydın **a.g.m.**, s. 381; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 106; Yazıcızâde 'Alî, **Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târîhi] (Giriş – Metin – Dizin)**, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009; Tıpkıbasım, **Selçuk-Nâme İndeksli Tıpkıbasım**, haz. Abdullah Bakır, TTK, Ankara 2014.

⁶⁴ Yazıcızâde 'Alî, **a.g.e.**, s. VIII.

EXTENDED ABSRACT

From the early 11th century onwards, the continuous migration of the Turks gained momentum, and the victory at the Battle of Manzikert in 1071 initiated an irreversible conquest process in Anatolia, ultimately leading to the establishment of the Anatolian Seljuk State. Historical writing under Turkish rule in Anatolia and sources on the history of the Anatolian Seljuks began to emerge from the 12th century onwards. Among these, al-Awāmir al-‘Alā’iyya fī al-umūr al-‘Alā’iyya, authored by Ibn Bībī, holds a prominent place due to its content and volume. This work provides illuminating information on various aspects of the period, including political, administrative, military, economic, and social matters, making it one of the primary sources for studies on Anatolian Seljuk history.

Beyond the information he provides within his work, little is known about the life of Ibn Bībī, who is referred to as Ibn Bībī al-Munajjima. His full name is al-Ḥusayn b. Muḥammad b. ‘Alī al-Ja‘farī al-Rughadī. He belonged to a family that migrated from Khorasan to Damascus (Shām) during the Mongol invasion of the 13th century before settling in Anatolia at the invitation of the Anatolian Seljuk sultan, ‘Alā’ al-Dīn Kaiqubād I (1220–1237). His mother, Bībī Munajjima, was an astrologer who served Sultan Jalāl al-Dīn Khwārazmshāh (1220–1231). She was the daughter of Kamāl al-Dīn Simnānī, the leader of the Shāfi‘īs in Nishapur, and the granddaughter of Muḥammad b. Yaḥyā, a renowned scholar in the field of astrology. Given this lineage, it is evident that Bībī Munajjima acquired and advanced her knowledge of astrology. Ibn Bībī’s father, Majd al-Dīn Muḥammad Tarjumān, was from the Sayyids of Kūr-i Surkh and a notable figure in Gurgān. He served as an official in the Khwārazmshāh court, having been trained under Shams al-Ḥaqq wa al-Dīn, the grandfather of the historian ‘Atā’ Malik Juwaynī. It is noted that Ibn Bībī received the order to compose his work from ‘Atā’ Malik Juwaynī, whom he met in Baghdad. He was commissioned to document the history of Anatolia, beginning with its conquest. Ibn Bībī himself acknowledges his limited knowledge regarding the rule of Sulṭān Sulaymān b. Qutalmish b. Isrā’īl and prominent figures such as Amīr Mengücek, Amīr Artuq, and Amīr Dānişmend. He justifies this by stating that the historical sources available to him were difficult to interpret, while oral traditions were often inconsistent and contradictory.

His work commences with Sulṭān Qilij Arslān II (1155–1192) appointing his son, Ghiyāth al-Dīn Kaikhusraw, as his heir, and it concludes with the arrival of Ghiyāth al-Dīn Ma’sūd II (1280) from Crimea to Anatolia after being designated as the heir by his father, Sulṭān ‘Izz al-Dīn Kaikāwus II. The narrative also covers his visit to the Ilkhanid ruler Abaqa Khan (1265–1282), from whom he secured authority over regions such as Āmid, Ḥarput, Malatya, and Sivas. Consequently, the work encapsulates approximately a century of Anatolian Seljuk history.

The methodology adopted by the author is predominantly observational, necessitating caution when analyzing events preceding his time. This caution is further reinforced by the near absence of official documents in his work. Consequently, rather than a conventional chronicle, al-Awāmir al-‘Alā’iyya has been interpreted as a memoir. The text employs a highly elaborate style, laden with obscure and ambiguous expressions that complicate comprehension. Additionally, the extensive use of Arabic and Persian saj‘ (rhymed prose) renders the work difficult to utilize effectively. The inclusion of numerous Arabic and Persian poetic excerpts, intended for literary embellishment, further hinders the clarity and accessibility of the historical accounts.

Despite taking inspiration from Tārīkh-i Jahān-Gushā by ‘Atā’ Malik Juwaynī, the literary and historical quality of Ibn Bībī’s work does not reach the same level. Presently, only a

single manuscript of al-Awāmīr al-‘Alā’iyya is extant, and it is characterized by its dense and ornate narrative style. The text’s significance as a primary source on the history of the Anatolian Seljuk State has been affirmed through scholarly examination, demonstrating its enduring value for historical research. However, to utilize the work effectively from an academic perspective, it is essential to analyze the author’s background, intellectual environment, and the political context in which the text was produced.

Given that Ibn Bībī composed his work during the Ilkhanid hegemony, with proximity to both the Ilkhanid court and the Seljuk administration, a meticulous approach is required when interpreting his accounts. Additionally, the single surviving manuscript and its summarized version have been scrutinized, revealing potential discrepancies in dating and possible transcription errors. Consequently, scholars must critically evaluate the available texts to ensure accurate historical interpretation.

Finally, the work, which was transcribed for the treasury of Sultān Ghiyāth al-Dīn Kaykhusraw III, contains valuable information on the Anatolian Seljuks while also exhibiting several inaccuracies and inconsistencies. These issues are underscored in the study, and both the extensive original manuscript and its abridged version are examined from different perspectives.

KAYNAKÇA

- AKA, İsmail, “Kerimüddin Aksarâyî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 293.
- Aksarâyî, Kerimuddīn Mahmūd b. Muhammed, **Musâmeretu’l-ahbâr ve musâyeretu’l-ahyâr**, (Neşr. Osman Turan), TTK, Ankara 1944; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, **Müsâmeretü’l-ahbâr**, TTK, Ankara 2000; Türkçe terc. M. Nuri Gencosman, **Selçukî Devletleri Tarihi**, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1943.
- Ali Ekber Diyânet, “İbn Bībî”, **Dâ’iretu’l-ma‘ârif-i Bozorg-i İslâmî**, C. III, Merkez-i Dâ’iretu’l-ma‘ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran 1369/1990, s. 143-145.
- Anonim, **Selçuk-nâme**, tıpkıbasım ve Türkçe terc. Feridun Nafiz Uzluk, **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi**, C. III, Örnek Matbaası, Ankara 1952; **Târîh-i Âl-i Selçûk der-Anâtoli**, (Neşr. Nâdire Celâlî), Âyine-yi Mirâs, Tahran 1377/1999; Türkçe terc. Halil İbrahim Gök – Fahrettin Coşguner, **Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)**, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- Atâ Melik Cuveynî, **Târîh-i Cihânguşâ**, C. I, (Türkçe terc. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 1988.
- BİLGİN, Orhan, “Cüveynî, Atâ Melik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 140-141.
- CAHEN, Cl., **Osmanlılardan Önce Anadolu**, (Çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Dâvud İbrâhîmî, “Enîsu’l-kulûb”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 242-243.
- DUDA, Herbert W., “İbn Bībî’nin Selçuk Tarihi”, **Şarkiyat Mecmuası**, C. II, 1958, s. 1-10.
- DUDA, Herbert W., “İbn Bībî”, **The Encyclopaedia of Islam**, Brill, C. III, Leiden 1971, s. 737-738.
- DUDA, Herbert W., “Zur Geschichtsforschung über Rûm-Seldschuken”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, C. 89, 1935, s. 19-20.
- ERTUĞRUL, Ali, **Niğdeli Kadı Ahmed’in el-Veledü’ş-şefik ve’l-hâfidü’l-halîk’ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)**, C. I-II, TTK, Ankara 2015.

- ERZİ, Adnan Sadık, “İbn Bîbî”, **İslam Ansiklopedisi**, C. V, S. 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s. 712-718.
- GORDLEVSKİ, Vladimir A., **Anadolu Selçuklu Devleti**, (çev. Azer Yaran), Onur Yayınları, Ankara 1988.
- GÖKSU, Erkan, **Türkiye Selçukluları (1075-1308)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2024.
- GÜNAL ÖDEN, Zerrin, “Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mesud Hakkında Bazı Görüşler”, **Belleten**, C. LXI, S. 231, 1997, s. 287-300.
- İbn Bîbî, Nâsiru'd-dîn Huseyn b. Muhammed b. ‘Alî el-Ca’ferî er-Rugadî, **el-Evâmiru'l-‘Alâ'îyye fî'l-umûri'l-‘Alâ'îyye**, tıpkıbasım Adnan sadık Erzi, TTK, Ankara 1956; **el-Evâmiru'l-‘Alâ'îyye fî'l-umûri'l-‘Alâ'îyye**, (Neşr. Necati Lugal – Adnan Sadık Erzi), C. I, TTK, Ankara 1957; **el-Evâmiru'l-‘Alâ'îyye fî'l-umûri'l-‘Alâ'îyye**, (Neşr. Jâle Mutahiddîn), Pejûheşgâh-i ‘Ulûm-i İnsânî ve Mutâla‘ât-i Ferhengî, Tahran 1390/2011; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, **el-Evâmiru'l-‘Alâ'îyye fî'l-umûri'l-‘Alâ'îyye [Selçuk-nâme]**, C. I-II, TTK, Ankara 1996; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, **el-Evâmiru'l-‘Alâ'îyye fî'l-umûri'l-‘Alâ'îyye [Selçuk-nâme], II. Tercüme**, TTK, Ankara 2014. İbn Bîbî'nin muhtasar versiyonu: neşr. M. Th. Houtsma, **Historie des Seldjoudes d'Asie Mineure d'après l'Abrégé du Seldjouknameh d'Ibn Bîbî. Texte Persan publié d'après le Ms. de Paris**, Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seldjoudes, vol IV, Leiden 1902 (aynı neşir, ed. Muhammed Cevâd Meşkûr, **Ahbâr-i devlet-i Selâcîkâ-yi Rûm**, Tahran 1350/1971); Almanca terc. Herbert W. Duda, **Die Seltschukengeschichte des Ibn Bîbî**, Munksgaard A. S., Kopenhagen 1959; Türkçe terc. M. Nuri Gencosman, notlar ilâve eden Feridun Nafiz Uzluk, **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, İbn Bibî'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesi**, Uzluk Basımevi, Ankara 1941; Türkçe terc. Mükrimin Halil Yinanç, **Selçuk-nâme**, haz. Refet Yinanç – Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul 2007.
- KAYMAK, Suat, “İbn Bîbî, Selçuk-nâme, trc. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç – Ömer Özkan, İstanbul 2007, Kitabevi, İstanbul 2007, (ISBN: 978-975-9173-30-2), XI+275 s.”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. 1, 2014, s. 223-228.
- KAYMAZ, Nejat, **Pervâne Mu‘înü'd-dîn Süleymân**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970.
- KAYMAZ, Nejat, **Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri**, TTK, Ankara 2009.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları”, **Belleten**, C. VII, S. 27, 1943, s. 379-521.
- MELVİLLE, Charles, “The Early Persian Historiography of Anatolia”, **History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and Middle East. Studies in Honor of John E. Woods**, ed. J. Pfeiffer – S. A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 135-166.
- Muntecibuddin Bed'î el-Cuveynî, **‘Atabetu'l-ketebe**, (Neşr. Mirza Muhammed Kazvinî – ‘Abbas İkbâl), Şirket-i Sehâmî, Tahran 1329/1950.
- OCAK, Ahmet, **Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri**, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbn Bîbî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 379-382.

- ÖZGÜDENLİ, Osman G., **Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Târih-i Cihan-guşâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 77-79.
- Râvendî, **Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr**, Türkçe terc. Ahmed Ateş, **Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)**, C. I-II, TTK, Ankara 2020.
- SEVİM, Ali – MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, TTK, Ankara 1995.
- SEVİM, Ali, **Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah**, TTK, Ankara 1990.
- SEVİM, Ali, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)**, TTK, Ankara 1988.
- SPULER, Bertold, **İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)**, TTK, Ankara 1957.
- STOREY, C. A., **Persian Literature. A bibliographical Survey**, C. I, S. 1, The Royal Society of Great Britain and Ireland, London 1970.
- Sultan Veled, **Divanı Sultan Veled**, (Neşr. Feridun Nafiz Uzluk), Uzluk Basımevi, İstanbul 1941.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- TURAN, Osman, “Selçuk Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, **Belleten**, C. XII, S. 45, 1948, s. 17-171.
- TÜZMEK, Seyfullah, **İbn Bîbî'nin el-Evâmirü'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûrî'l-'Âlâ'îyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstılâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.
- YAZICI, Tahsin, “Ebn Bîbî”, **The Encyclopaedia Iranica**, Biblioteca Persica Press, C. VIII, New York 1997, s. 8-9.
- YAZICI, Tahsin, “Cüveynî, Şemseddin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 144-146.
- Yazıcızâde 'Alî, **Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi] (Giriş – Metin – Dizin)**, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009; Tıpkıbasım, **Selçuk-Nâme İndeksli Tıpkıbasım**, haz. Abdullah Bakır, TTK, Ankara 2014.
- YİNANÇ, M. Halil, **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi**, İstanbul Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.
- Zebîhullâh Safâ, **Târîh-i Edebiyyât der İrân**, C. III, S. 1-2, Kitâbfurûşî-yi İbn Sînâ, Tahran 1366/1987.

EK: el-Evâmirü'l-'Âlâ'îyye fî'l-umûrî'l-Âlâ'îyye'nin Sultan III. Gıyâseddin Keyhusrev'in kütüphanesi için hazırlanan nüshasının zahriye sayfası (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2985).

	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

(ETA JOURNAL)

**INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION AND
HISTORY RESEARCH**

Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, Temmuz 2025, s. 192- 230.

Celal CANBİRDİ*

192

**SAVAŞIN GÖLGESİNDE DİPLOMASİ: TÜRK BASININDA ORTA ŞARK
KONFERANSLARI (ADANA, KAHİRE VE TAHRAN)**

ÖZET

Bu çalışma, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin diplomatik duruşunu ve savaş dışı kalma çabalarını, Adana, Kahire ve Tahran görüşmeleri bağlamında incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, Türkiye'nin bu dönemdeki dış politikasının dinamiklerini anlamak ve bu politikanın ulusal ve uluslararası düzeydeki etkilerini değerlendirmektir. Metodolojik olarak, dönemin anahtar olaylarına dair bazı analizler yapılmış, İsmet İnönü ve Winston Churchill gibi önemli figürlerin yazıları ve Sir Martin Gilbert gibi tarihçilerin eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca, dönemin Türk basınında yer verilen haberleri incelenerek bu görüşmelerin medya üzerindeki yansımaları detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Çalışmada, Türkiye'nin tarafsızlık politikasının stratejik bir tercih olduğu vurgulanmış ve bu tercih, Adana, Kahire ve Tahran görüşmelerindeki diplomatik hamlelerle somutlaştırılmıştır. Özellikle, Türkiye'nin savaşa doğrudan katılmaktan kaçınarak hem Müttefikler hem de Mihver Devletleri ile dengeli bir ilişki sürdürme çabası incelenmiştir. Bu bağlamda, ulusal basında yer alan yazılar ve dönemin resmî belgeleri üzerinden yapılan analizlerle, söz konusu görüşmelerin Türk kamuoyundaki algısı ve hükümet üzerindeki etkilerinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Bu çalışma, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki diplomatik başarısını ve bu başarının tarihsel önemini anlamaya yönelik disiplinler arası bir katkı sunmaktadır. Aynı zamanda, medya analizi aracılığıyla

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/Türkiye, canbirdic@gmail.com, ORCID: 000-0003-0597-8115.

* Bu makale Turnitin programı ile taranmıştır.

* Araştırma makalesi.

* Makale geliş: 06.12.2024 - Makale kabul: 27.05.2025.

* Makale Atıf Bilgisi: Canbirdi, C. (2025). Savaşın gölgesinde diplomasi: Türk basınında Orta Şark konferansları (Adana, Kahire ve Tahran), *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi (Etajournal)*. 7 (13), 192-230.

**ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(ETA JOURNAL)**

INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION AND HISTORY RESEARCH

Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, Temmuz 2025, s. 192-230.

dönemin sosyo-politik dinamiklerini anlamayı hedeflemiştir. Bu yönüyle, çalışma hem tarih hem de uluslararası ilişkiler disiplinleri için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, İsmet İnönü, Sir Winston Churchill, Orta Şark Konferansları, Türk Basını.

DIPLOMACY IN THE SHADOW OF WAR: THE MIDDLE EAST CONFERENCES (ADANA, KAHIRE AND TEHRAN) IN THE TURKISH PRESS

This study examines Türkiye's diplomatic stance and efforts to remain out of World War II within the context of the Adana, Cairo, and Tehran conferences. The primary objective of this research is to understand the dynamics of Turkey's foreign policy during this period and to assess its impact on both national and international levels. Methodologically, key events of the era have been analyzed, utilizing writings by significant figures such as İsmet İnönü and Winston Churchill, as well as the works of historians like Sir Martin Gilbert. Additionally, reports from the Turkish press of the time have been examined to provide a detailed analysis of how these meetings were reflected in the media.

The study emphasizes that Türkiye's policy of neutrality was a strategic choice, materialized through diplomatic maneuvers at the Adana, Cairo, and Tehran meetings. Specifically, Turkey's efforts to maintain a balanced relationship with both the Allies and the Axis Powers while avoiding direct involvement in the war have been analyzed. In this context, analyses based on articles in the national press and official documents of the period aim to reveal public perceptions of these meetings in Türkiye and their impact on the government.

This study offers an interdisciplinary contribution to understanding Türkiye's diplomatic success during World War II and the historical significance of this success. Furthermore, through media analysis, it aims to provide insights into the socio-political dynamics of the era. In this respect, the study serves as a valuable resource for both history and international relations disciplines.

Keywords: World War II, İsmet İnönü, Sir Winston Churchill, Middle East Conferences, Turkish Press.

GİRİŞ

Versay Antlaşması, Almanya için yalnızca bir diplomatik anlaşma değil, aynı zamanda ülkeyi derin bir siyasi, ekonomik ve toplumsal buhrana sürükleyen bir dönüm noktası olmuştur. Bu antlaşma, Almanya'nın hem uluslararası arenadaki gücünü sınırlandırmış hem de ülke içinde yoğun bir huzursuzluk dalgası yaratmıştır. Özellikle ağır savaş tazminatları ve askerî kısıtlamalar, halk arasında derin bir öfkeye ve kutuplaşmaya yol açmıştır. Farklı ideolojilerin – Komünizm, Faşizm ve diğer radikal görüşler – bu dönemde çözüm önerileriyle ön plana çıkması, toplumsal gerilimi daha da artırmıştır. Günlük yaşamda artan çatışmalar, Almanya'yı siyasi bir istikrarsızlık girdabına sürüklemiştir.¹

Bu kaotik ortam, 1929 Büyük Buhranı'nın dünya çapında yarattığı ekonomik şok dalgasıyla daha da ağırlaşmıştır. Zaten Birinci Dünya Savaşı'nın kaybıyla ekonomik ve askerî anlamda sarsılan Almanya, bu dönemde toplumsal bir çöküşe daha yakından tanık olmuştur. Versay Antlaşması'nın dayattığı yükler, yalnızca siyasi ve ekonomik bir kriz değil, aynı zamanda bir kimlik ve yönelim krizine dönüşmüştür. İşte bu ortam, Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP) için önemli bir fırsat yaratmıştır. Parti, özellikle propaganda faaliyetleriyle kitlesel desteğini hızla artırmış, 1930 seçimlerinde 6,379,672 oy alarak etkisini hissettirmiştir. Bu destek, iki yıl sonra yapılan 1932 seçimlerinde neredeyse iki katına çıkarak 13,772,748 oy düzeyine ulaşmıştır. Bu yükseliş, Almanya'daki toplumsal öfkeyi ve arayışı temsil eden radikal bir dönüşümün işaretidir.²

1933 seçimlerinden sonra Hitler, yaklaşık 17 milyon oy alarak Almanya'da çoğunluğu elde etti. Bu siyasi zafer, onun yükselişinin bir dönüm noktasıydı. Ocak 1933'te şansölyelik

¹ Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914–1991 Aşırılikler Çağı**, (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul, Sarmal Yayınları, 1996, s. 19–21.

² Jerome G. Kerwin, "The German Reichstag Elections of July 31, 1932", **The American Political Science Review**, C. 26, S. 5, 1932, s. 921-926, <https://doi.org/10.2307/1947146>.

görevine getirilen Hitler, Cumhurbaşkanı Hindenburg'un 1934'te ölümüyle Almanya'nın hem şansölyesi hem de cumhurbaşkanı oldu; böylece gücü tek elde toplamayı başardı. 1933-1939 yılları arasında Hitler, agresif bir dış politika izleyerek Avusturya, Çekoslovakya ve Macaristan gibi ülkeleri ilhak etti ve Versay Antlaşması'nın şartlarını açıkça ihlal etti. Bu politikalar, İkinci Dünya Savaşı'nın kaçınılmaz hale gelmesine zemin hazırladı. Hitler'in temel stratejisi, Alman ırkı için "Lebensraum" (yaşam alanı) yaratmaktı. Bu amaç doğrultusunda hem diplomatik blöflere hem de yenilikçi askerî taktiklere dayanarak Almanya'nın zayıf yönlerini avantaja çevirmeye çalıştı. Stratejisi, öngörüsüz bir risk alma anlayışıyla şekillenmişti; bu, Hitler'in siyasi ve askerî kararlarının hem dinamizmini hem de yıkıcılığını ortaya koyar. Onun liderliği, yalnızca ideolojik bir programın uygulanması değil, aynı zamanda Almanya'nın uluslararası arenadaki güç dengesini altüst etme girişimiydi.³

Hitler, askerî, ekonomik, siyasi ve toplumsal dönüşümleri hayata geçirerek Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Almanya'yı, dünya sahnesinde hızla toparlanan ve güçlenen bir devlet haline getirdi. Alman ordusunu kısa sürede modernize ederek hem teknolojik hem de lojistik açıdan önemli bir avantaj sağladı. 1940-1943 yılları arasında ise Batı Avrupa, Almanya'nın agresif saldırılarına maruz kaldı; Fransa, Belçika ve Hollanda gibi ülkeler Nazi işgali altına girdi. Bu durum, Avrupa'daki güç dengesini derinden sarsarken, müttefik devletlerin karşı stratejiler geliştirmesine yol açtı. Bu dönemde İngiltere'nin savaş direncini şekillendiren temel figür Winston Churchill oldu. Churchill, başbakanlık görevi sırasında Almanya ile uzlaşma seçeneğini reddederek, kararlı bir şekilde savaşı sürdürmeyi tercih etti. İngiltere'nin Nazi Almanya'sı karşısındaki direnişi, sadece askerî başarıya değil, aynı zamanda Churchill'in liderlik vizyonuna da dayalıydı.⁴ O, İngiltere'nin yalnızca bir ulus olarak değil, Batı demokrasisinin simgesi olarak ayakta kalması gerektiği düşüncesiyle hareket etti. İngiltere'nin bu süreçteki stratejik adımları, Batı Avrupa'nın kurtuluşunu ve savaşın kaderinin değişmesini sağlayacak temel unsurlar arasında yer aldı.⁵ Savaş, Batı Avrupa'dan Sovyetler Birliği'ne ve Balkanlar'a sıçradı; Fransa, Belçika ve Hollanda gibi ülkeler işgal edilirken, Balkanlar Almanya ve İtalya'nın hedefi haline gelirken Balkanların işgali, Türkiye için önemli bir sorun teşkil etti. Hem coğrafi yakınlık hem de tarafsızlık politikası, Türkiye'yi savaşın etkilerinden korunmak için yoğun diplomatik çabalara zorladı. Bu durum, bölgedeki dengelerin Türkiye açısından stratejik bir tehdit haline gelmesine neden oldu.⁶

Türkiye bu dönemde, savaşın etkilerine karşı sınırlı kaynaklarıyla bir dizi önlem almış, Çakmak Hattı inşa edilmiş ve seferberlik ilan edilmiştir. İsmet İnönü'nün sözleri, Türkiye'nin savaş sürecindeki kararlılığını ve bağımsızlık konusundaki tavizsiz duruşunu net bir şekilde ifade eder: *"Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak yaşayacağız ve şerefli insanlar olarak öleceğiz."* Bu güçlü ifade hem Türkiye'nin tarafsızlık politikasının temelini hem de ulusal egemenlik konusundaki hassasiyetini yansıtmaktadır.⁷ Ekonomik alanda ise "Millî Koruma Kanunu",⁸

³ P. W. Stone (ed.), **U.S. Army Campaigns of World War II**, Slipcase ed., CMH Pub 72-42, Center of Military History, U.S. Army, Washington, D.C. 1992, s.3.

⁴ Winston Churchill, **2. Dünya Savaşı Hatıraları: Fransa'nın Düşüşü**, (ed. Ö. Andaç Uğurlu, Çev. Mehmet Ali Yalkın), İstanbul, Örgün Yayınevi, 2005, s.33.

⁵ Winston S. Churchill, **The Gathering Storm: The Second World War**, Vol. 1., RosettaBooks, New York, 2013 s. 9.

⁶ Hüner Tuncer, **Türk Dış Politikası, C. II: Cumhuriyet Dönemi (1920-2002)**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2023, s. 229-230.

⁷ Mehmet Arif Demirel, **İkinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Türkiye**, 1. Baskı, Balgat, Türkiye Barolar Birliği, Ankara 2015.

⁸ İmren Aydın ve Hikmet Zeki Kapci, "II. Dünya Savaşı'na Giriş Sürecinde Türkiye'nin Aldığı İç Politika Tedbirleri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 32, S. 45, 2018, s. 111.

“Varlık Vergisi” ve “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” gibi düzenlemeler yürürlüğe konmuş; ayrıca İaşe Teşkilatı ve Ticaret Ofisi gibi kurumlar oluşturulmuştur. Bu önlemler, savaşın ekonomik ve sosyal etkilerine karşı direnci artırmayı hedeflemiştir. Müttefiklerin, stratejik konumu nedeniyle Türkiye’yi savaşa çekmek için yaptığı diplomatik hamleler bu çalışmada detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bu süreçte, müttefiklerin tekliflerinin dönemin etkili medya organlarına nasıl yansıdığı ve bu yansımaların hükümet ile devlet yetkilileri üzerindeki etkileri de analiz edilecektir. Çalışma, bu hamlelerin hem uluslararası ilişkilerdeki rolünü hem de iç politikadaki yankılarını incelemeyi amaçlamaktadır.⁹

1. İkinci Dünya Savaşı ve Batı Avrupa İşgali

Versay Antlaşması’nın ardından, Hitler Almanya’sı intikamcı bir tutumla hareket ederek, uluslararası düzeni kendi çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirmeye yönelik bir dizi plan geliştirdi. 1939 yılına kadar, Almanya birbiri ardına ilhaklarla sınırlarını genişletti ve Avrupa’daki güç dengesini köklü bir şekilde değiştirdi. Bu süreç, İngiltere’de siyasi bir dönüşüme de yol açtı; pasif yaklaşımı nedeniyle eleştirilen Başbakan Neville Chamberlain görevden alınırken, onun yerine savaş karşıtı politikaları sıkça eleştiren Winston Churchill başbakanlık görevine getirildi. Churchill’in liderliği, İngiltere’nin Nazi Almanya’sına karşı daha sert bir duruş sergilemesinin başlangıcı oldu.¹⁰

1 Eylül 1939’da Almanya, Polonya’yı işgal ederek İkinci Dünya Savaşı’nı başlatan adımı attı. Almanya batıdan, Sovyetler Birliği ise doğudan Polonya’ya saldırarak ülkeyi ikiye böldü. Bu işgal, Molotov-Ribbentrop Paktı kapsamında iki ülke arasında yapılan gizli anlaşmayla eşgüdümlü bir şekilde gerçekleştirildi ve Avrupa’daki güç dengelerini altüst eden savaşın fitilini ateşledi.¹¹ Hitler, Polonya’nın işgaline müttefik devletlerin nasıl bir tepki vereceği konusunda tereddütlüydü. Yanında bulunan generallere dönerek alaycı bir şekilde, “*Polonya’nın yardımına gelecekler mi, göreceğiz bakalım. Yine sıvışacaklar,*” ifadelerini kullanarak,¹² Batılı güçlerin Versay Antlaşması’nın ihlallerine karşı gösterdiği yetersiz tepkilerin tekrarlanacağını düşündüğünü dile getirdi. Bu sözler, Hitler’in risk alma konusundaki cesaretini ve müttefiklerin kararlılığına olan güvensizliğini yansıtıyordu.

İngiltere ve Fransa’nın Almanya’ya savaş ilan etmesiyle İkinci Dünya Savaşı hızla genişledi. Polonya’nın işgalinin ardından Almanya ve Sovyetler Birliği, İskandinav ülkelerini hedef alırken, savaş kısa sürede Balkanlar, Afrika, Uzakdoğu ve Batı Avrupa’ya yayıldı. Batı Avrupa’nın işgali, savaşın küresel dengeleri açısından kritik bir dönemeçti. Bu bölge, özellikle Fransa’nın kara bağlantıları üzerinden İngiltere’nin daha hızlı yardım sağlayabileceği stratejik bir öneme sahipti. Ancak Batı Avrupa’nın hızlı bir şekilde düşmesi, Fransa’nın hazırlıksızlığı ve savunma stratejisindeki ciddi eksikliklerden kaynaklandı. Birinci Dünya Savaşı’ndaki başarısızlıklardan yeterince ders çıkaramayan Fransa, modern savaşa uygun bir hazırlık yapamadı. Örneğin, Almanya tank üretimini hızla artırırken, Fransa Renault silah fabrikalarındaki işçi sayısını 30 binden 7 bine kadar düşürdü. Bu üretim eksikliği, ilerleyen süreçte Fransa’nın askerî kapasitesini ciddi şekilde zayıflattı. Savaşın başlamasıyla işçileri tekrar silahlaltına almak gibi tedbirler alınsa da bu, kaybedilen zamanı ve üretimdeki yetersizliği

⁹ İbrahim İnci, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Varlık Vergisi Uygulaması,” **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 2. 2012, 275–276.

¹⁰ Jon L. Lellenberg, “Neville Chamberlain and the Policy of Appeasement”, **National War College**, Washington, D.C., 1996, s. X, <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA441666>.

¹¹ Basil Liddell Hart, **İkinci Dünya Savaşı Tarihi**, (ed. Yenen Emir, Çev. Kerim Bağrıaçık), Türkiye İş Bankası Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2019, s. 16.

¹² Henrik Eberle, **Hitler Kitabı**, (ed. Mathias Uhl, Çev. Mustafa Tüzel), NTV Yayınları, İstanbul 2010, s. 55.

telafi edemedi. Bu durum, Almanya'nın hızlı ilerleyişine zemin hazırlayan en önemli faktörlerden biri oldu.¹³

Fransa'nın savunma stratejisindeki yetersizlikler yalnızca üretim eksikliğiyle sınırlı değildi. Fransız generaller, Alman saldırısını yeterince ciddiye almadıkları gibi, bazı bölgelerin güvenliğini ihmal ettiler. Maginot Hattı'na olan aşırı güven, Fransız genelkurmayı ve hükümetinin en büyük zaaflarından biriydi. Halkı rahatlatmak amacıyla, Maginot Hattı'nın "hiçbir saldırıdan zarar görmeyeceği" yönünde resmî açıklamalar yapıldı ve bölgede herhangi bir tehdit belirtisinin olmadığını ima ettiler. Ancak bu yaklaşım, Almanya'nın hızlı ve beklenmedik saldırı taktiklerine karşı Fransa'yı hazırlıksız bırakarak büyük bir stratejik hata olarak tarihe geçti.¹⁴

Fransızlar, keşif uçaklarının yaptığı tüm uyarılara rağmen Ardennes bölgesinde herhangi bir önlem almadılar. Fransız askerî stratejisi, bu dağlık bölgenin Alman modern ordusu tarafından geçilmesinin imkânsız olduğunu varsayıyordu. Almanların Ardennes üzerinden ilerleyerek Meuse Nehri'ne kadar ulaşabileceği düşüncesi, Fransız generaller arasında ciddiye alınmadı. Mareşal Pétain'in askerî komisyon önünde söylediği, "*Biz bu alanı tehlikeli bulmuyoruz,*" ifadesi, Fransız komuta kademesinin bu konudaki ihmalkârlığını açıkça ortaya koyuyordu. Ancak bu stratejik hata, Almanların Blitzkrieg (yıldırım savaşı) taktikleriyle Fransa'yı hızla işgal etmesinin önünü açtı.¹⁵

Hollanda ve Belçika, savaş öncesi dönemde müttefik devletlere karşı derin bir güvensizlik içindeydi ve özellikle İngiltere'nin politikalarından şüphe duyuyordu. Hatta, geçmiş deneyimlere dayanarak İngiltere'nin kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek ülkelerini tekrar işgal edebileceğini düşünüyorlardı. Bu güvensizliği, Hollanda Başbakanı Mr. Colijn'in 1937 yılında Winston Churchill ile yaptığı görüşmeden açıkça anlamak mümkündür. Colijn, Churchill'e şu ifadeleri kullanmıştır: "*Chartwell'deki yemek masasından telefonla vereceğiniz bir emirle, bir düğmeye basıldığında saldırgan düşman bir su engeliyle karşılaşacak ve ülkeye girmesi olanaksız olacaktır.*"¹⁶ Bu sözler, Hollanda'nın savunma önlemlerine olan aşırı güvenini ve yaklaşan tehdidi küçümsemediğini gözler önüne sermektedir. Bu tutum, yalnızca Hollanda ve Belçika'nın gelen Alman saldırısını hafife aldığını değil, aynı zamanda müttefiklerden yardım isteme konusundaki isteksizliklerini de göstermektedir. Bu stratejik tereddüt ve güvensizlik, ülkelerin savunmasız kalmasına ve Alman işgalinin hızla gerçekleşmesine yol açan önemli bir faktör olmuştur.

Hitler, yüksek risk içeren cesur bir işgal planı hazırlatarak Batı Avrupa'ya saldırı emrini verdi. Alman ordusu, stratejik hedeflere ulaşmak için üç gruba ayrıldı. A Ordu Grubu, Ardennes Ormanları'ndan geçerek müttefik kuvvetlere fark edilmeden hızla Fransa'nın iç bölgelerine ilerleyecekti. B Ordu Grubu, Hollanda ve Belçika'yı işgal ederek bölgedeki direnci kırmayı hedefliyordu. C Ordu Grubu ise Maginot Hattı'na yönelik bir saldırıyla Fransız kuvvetlerinin dikkatini bu bölgeye çekerek stratejik bir yanıltma yapacaktı. Bu plan, Almanların hız, sürpriz ve koordinasyon unsurlarına dayanan Blitzkrieg (yıldırım savaşı) taktiğinin somut bir örneği olarak tarihe geçti.¹⁷

Alman generalleri arasında yeni bir savaşa karşı ciddi bir direnç bulunurken, cesareti ve stratejik zekâsıyla öne çıkan Erich von Manstein, bu büyük kumarın temelini oluşturan saldırı

¹³ Frida Knight, **1940'dan 1941'e Fransız Direnişi**, (Çev. Oya Nilgün), Belge Yayınları, İstanbul 2000, s. 43.

¹⁴ Knight, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁵ Churchill, **a.g.e.**, s. 71.

¹⁶ Churchill, **a.g.e.**, s. 67.

¹⁷ Dickson D. Keith, **II. Dünya Savaşı For Dummies**, (Çev. Murat Çınar Büyükkaya), Nobel Yaşam, İstanbul 2019, s. 88.

planını hazırladı. Manstein'ın planı, Fransızlara Birinci Dünya Savaşı'ndaki statik savaş hatlarını hatırlatarak yanıltıcı bir etkide bulunmuş ve Fransızların savunmada hareketsiz kalmasını sağlamıştır. 10 Mayıs 1940'ta B Ordu Grubu, Hollanda'ya saldırıya geçti ve kısa sürede Hollanda ordusunu geri püskürterek Belçika'ya doğru ilerledi. İngiliz ve Fransız kuvvetleri, 14 Mayıs'ta Alman ordusunu yavaşlatmayı başarsa da A Ordu Grubu'nun Ardennes üzerinden yaptığı sürpriz saldırı, tüm savunma hatlarını çökertti. Bu gelişmeler, Fransa'yı savunma pozisyonunu bırakmaya zorladı. İtalya'nın savaşa dâhil olması ise Fransa üzerindeki baskıyı daha da artırdı. Bu sırada İngiltere, Belçika'da sıkışıp kalan ve imha tehdidi altında olan askerlerini kurtarmak için büyük bir tahliye operasyonu başlattı. 27 Mayıs - 4 Haziran 1940 tarihleri arasında gerçekleşen Dunkirk Tahliyesi, İngiliz ordusunun büyük bir kısmını oluşturan 225.000 İngiliz askeri ile birlikte toplamda yaklaşık 365.000 kişinin güvenli bir şekilde Fransa'dan tahliye edilmesini sağladı.¹⁸ Bu operasyon, İngiltere için askerî bir yenilgiye rağmen stratejik bir zafer olarak değerlendirildi ve savaşın ilerleyen aşamalarında direnişin temelini oluşturdu.¹⁹

Bu tahliyenin ardından, Hitler, Dunkirk'e giderek durumu yerinde inceledi. Geri döndüğünde, hava kuvvetleri komutanı Hermann Göring'e İngiliz askerlerinin arkalarında bıraktıkları ekipman ve malzemelerden bahsederek durumu alaycı bir şekilde değerlendirdi. Hitler, bu gözlemleri üzerine şu ifadeleri kullandı: *"İnsanlara kırbaçla eziyet ediyorlar ama savaş alanında zavallı korkaklara dönüşüyorlar."*²⁰ Bu sözler, Hitler'in İngiliz askerlerine yönelik küçümseyici tutumunu ve tahliye sırasında gösterdikleri dirençsizliğe duyduğu alaycı memnuniyeti açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, Dunkirk Tahliyesi, İngiltere'nin askerî direncinin devamı için kritik bir adım olarak tarihe geçti. 13 Haziran 1940'ta Paris, açık şehir ilan edildi ve herhangi bir çatışmaya girmeden 14 Haziran'da Alman ordularına teslim edildi. Kentin bomboş sokaklarında ilerleyen Almanlar, Paris'i ele geçirmenin sembolik zaferini kutladılar. 22 Haziran'da ise Almanlar, ateşkes imzalamaya hazır olduklarını açıkladılar. Bu ateşkes, tarihe güçlü bir intikam simgesi olarak geçti; çünkü Almanlar, Kasım 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Fransızların kendilerine ateşkesi kabul ettirdiği aynı tren vagonunda, Fransızlara ateşkesi imzalattılar. Bu hareket, Hitler'in Versay Antlaşması'nın intikamını alma arzusunun açık bir göstergesi oldu.²¹ Savaşın ilerleyen dönemlerinde, İngiltere'de Mihver Devletleri ile barış yapma düşüncesi gündeme geldi. Kral ve hükümetin, İtalya aracılığıyla bir barış antlaşması yapılması yönündeki isteği, Başbakan Winston Churchill'e iletildi. Ancak Churchill, bu öneriyi kesin bir dille reddederek, İngiltere'nin teslimiyet veya uzlaşma yoluna gitmeyeceğini açıkladı. Mecliste yaptığı etkileyici bir konuşmayla, savaşın sonuna kadar direneceklerini ilan etti ve halkın desteğini kazandı. Winston Churchill'in bu unutulmaz konuşması, İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki kararlılığını ve direniş ruhunu derin bir şekilde yansıtmaktadır. Churchill, Nazi Almanyası'nın Avrupa üzerindeki genişleyen hâkimiyetine rağmen İngiltere'nin asla teslim olmayacağını güçlü bir şekilde vurgulamıştır. Sözlerinde, yalnızca İngiliz halkına değil, aynı zamanda özgürlük mücadelesi veren tüm dünyaya bir çağrı bulunmaktadır. Bu konuşmada Churchill, *"Fransa'da savaşacağız, denizlerde ve okyanuslarda savaşacağız, havada savaşacağız... asla teslim olmayacağız,"* ifadeleriyle İngiltere'nin her koşulda direnişi sürdüreceğini belirtmiş ve Nazi tehdidine karşı ulusal birliği ve dayanıklılığı pekiştirmiştir. Ayrıca, İngiltere'nin düşmesi halinde bile denizaşırı İngiliz

¹⁸ Winston Churchill, kendi yazılarında Dunkirk Tahliyesi sırasında kurtarılan kişi sayısını "361.175" olarak belirtmiştir. Bk. Churchill, a.g.e., s. 198.

¹⁹ Tucker Spencer, ed., **World War II: The Definitive Encyclopedia and Document Collection, 5 Vols.**, Revised edition, , ABC-CLIO, Santa Barbara, California 2016, s. 1436.

²⁰ Eberle, a.g.e., s. 67.

²¹ <https://www.youtube.com/watch?v=WAFMBBdOxXU> (E. Tarihi 03.03.2025)

İmparatorluğu'nun mücadeleyi sürdüreceğini ve sonunda “Yeni Dünya”nın (Amerika Birleşik Devletleri) “Eski Dünya”yı (Avrupa) kurtaracağını ifade ederek, savaşın küresel boyutunu ve müttefik desteğinin önemini ortaya koymuştur. Bu konuşma, yalnızca bir ulusun savaş azmini körüklemekle kalmamış, aynı zamanda gelecekteki zaferin temellerini atacak moral gücünün de simgesi haline gelmiştir. Churchill'in liderliği, savaşın en karanlık günlerinde İngiltere'yi ayakta tutan en önemli faktörlerden biri olmuştur.²²

2. İkinci Dünya Savaşı'nda Balkanların İşgali

28 Ekim 1940'ta, İtalya Arnavutluk'taki birlikleri aracılığıyla Yunanistan'a beklenmedik bir saldırı başlattı. Ancak, İtalyanların kendilerine olan güveni kısa sürede sarsıldı; zira Yunanistan sert bir direniş gösterdi. Saldırıdan yalnızca bir hafta sonra Yunan kuvvetleri, İtalyan ilerlemesini durdurmayı başardı. Hatta daha ileri giderek, İtalyan birliklerini sınırın ötesine, Arnavutluk topraklarına kadar geri püskürttüler. Bu durum, Nazi Almanyası'ndan stratejik bir tehdit oluşturdu. Hitler, İngiltere'nin Yunanistan'daki hava üslerini kullanarak Romanya'daki hayati petrol sahalarını bombalayabileceğinden endişe ediyordu. Romanya'nın petrolü, Almanyanın Rusya'yı işgal etme planları için kritik öneme sahipti. Bu nedenle Hitler, Yunanistan'ın işgalini bir öncelik haline getirerek bölgedeki kontrolü sağlamayı amaçladı. Bu gelişme, Balkanların savaşın gidişatında ne denli önemli bir rol oynadığını bir kez daha gözler önüne serdi.²³

Hitler, Yunanistan'a saldırı hazırlıkları sırasında Bulgaristan ve Yugoslavya ile görüşmeler yaparak her iki devleti yanına çekmeyi başardı. Ancak, bu stratejik planlama, Yugoslavya'da yaşanan bir darbe ile sekteye uğradı. Belgrad'da kurulan yeni hükümet, önceki yönetimin Almanyaya ile yaptığı anlaşmayı tanımadığını ilan etti. Bu karar, Hitler'in tepkisini hızla harekete geçirdi. 6 Nisan 1941'de Alman Hava Kuvvetleri, Belgrad'a yoğun bir hava bombardımanı düzenledi. Saldırı, şehrin büyük bir kısmını harap etti ve yaklaşık 17.000 kişinin hayatını kaybetmesine neden oldu. Bu bombardıman, Hitler'in Balkanlarda kontrolü sağlamaya yönelik kararlılığını gösterirken, aynı zamanda savaşın yıkıcı yüzünü bir kez daha gözler önüne serdi. Belgrad'a yapılan saldırı, Yugoslavya'nın direnişini kırmayı ve Almanyanın Yunanistan'a yönelik saldırısını güvence altına almayı amaçlıyordu.²⁴ Almanlar, Yugoslavya'ya verdikleri sözleri tutmayarak hızlı ve kapsamlı bir saldırı başlattı. 8-10 Nisan 1941 tarihleri arasında gerçekleşen yoğun Alman saldırıları sonucunda, Yugoslavya direnişi kırıldı ve 18 Nisan'da ülke teslimiyetini ilan etti. Teslimiyet, büyük bir askerî kayıpla sonuçlandı; 375.000 Yugoslav askeri ve 100 general, Alman güçlerine teslim oldu. Bu hızlı zafer, Almanyanın Balkanlar üzerindeki hâkimiyetini pekiştirirken, Yunanistan'a yönelik planlarının önündeki son büyük engeli de kaldırmış oldu.²⁵ 21 Nisan 1941'de Yunanistan, Almanlarla teslimiyet antlaşmasını imzaladı. Ancak, Mussolini'nin baskısı üzerine bu antlaşma 23 Nisan'da Selanik'te yeniden imzalandı. Bu durum, İtalya'nın savaşta prestij kazanma çabalarının bir göstergesiydi. Teslimiyetin ardından, İngiliz ve Yunan kuvvetlerinden oluşan 50.000 kişilik bir birlik, İngiliz donanması tarafından tahliye edilerek güvenli bölgelere taşındı. Ayrıca, Yunan kralı ve hükümeti de Girit'e gönderildi. Bu tahliyeler, Yunanistan'ın direniş kapasitesini koruma çabalarının bir parçası olarak görülse de Alman işgali ülkenin büyük bir kısmında kontrolü

²² Winston Churchill'in 4 Haziran 1940 tarihinde yapmış olduğu bu unutulmaz konuşmanın en çarpıcı kısmı için bk. Martin Gilbert, **Churchill Bir Yaşam**, ed. Levent Cinemre, (Çev. Süha Sertabiboğlu,), Malıköy/Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s. 772.

²³ Martin Gilbert, **A History of the Twentieth Century**, Post Road Press, New York 2000, s. 200.

²⁴ İlkin Başar Özal, **Kısa 2. Dünya Savaşı Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 187.

²⁵ İhsan, Dinç, **2. Dünya Savaşında Tito ve Partizanlar**, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2019, s. 114.

sağlamıştı. Girit, bu süreçte Müttefikler için stratejik bir sığınak ve direniş merkezi haline geldi.²⁶

20 Mayıs 1941 sabahında, Alman kuvvetleri Girit'in işgaline yönelik hava indirme harekâtını başlattı. Bu operasyon, tarihteki en büyük hava indirme operasyonlarından biri olarak kaydedildi. Ancak, operasyon öncesinde Winston Churchill, Girit'in savunmasından sorumlu General Freyberg'e ciddi endişelerini ilettili. Churchill'in bu uyarılarına karşılık General Freyberg, oldukça rahat bir tavır sergileyerek, *"Bu sinirliliği anlamıyorum ve hava indirme harekâtından zerre kadar endişelenmiyorum,"*²⁷ şeklinde yanıt verdi. Bu tutum, Alman paraşütçülerinin beklenmedik etkisi ve operasyonun başarıyla gerçekleştirilmesi sonucunda sorgulanır hale geldi. Girit Muharebesi hem stratejik önemi hem de kullanılan yenilikçi taktikler açısından savaş tarihindeki yerini alırken, müttefiklerin hazırlık eksikliklerini de gözler önüne serdi.

Girit'in işgali, Türkiye açısından stratejik bir dönüm noktası niteliğindedir. Girit, Alman kontrolüne geçtiği anda Türkiye'nin Trakya, Marmara ve Ege bölgeleri ciddi bir tehdit altına girmiştir. Almanlar, Girit'e 22.000 askerini paraşüt yoluyla indirerek hızla üstünlük sağlamış ve adayı kısa sürede ele geçirirken İngiliz kuvvetleri ise, üç gün süren tahliye operasyonunun ardından 31 Mayıs 1941'de Girit'i tamamen terk etmek zorunda kalmıştır.²⁸ Bu zafer, Almanya için stratejik bir başarı gibi görünse de Hitler açısından buruk bir sonuç doğurmuştur. En deneyimli paraşüt birlikleri bu operasyonda ağır kayıplar vermiştir ve bu birlikler, Sovyetler Birliği'ne yapılacak saldırı için hayati öneme sahipti. Hitler, Girit'in işgalinden sonra, bu kritik birliklerin başka bir operasyonda daha fazla zarar görmesini engellemek için büyük bir dikkat göstermiştir. Bu durum, Girit Muharebesi'nin Almanya için hem stratejik bir kazanç hem de ciddi bir maliyet oluşturduğunu açıkça ortaya koyar.

3. Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Çabaları ve Savaş İçin Aldığı Önlemler

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki stratejik önemi hem coğrafi konumu hem de İngiltere'nin yalnız başına kalmaması açısından büyük bir değer taşımaktaydı. Bu durum, Winston Churchill'in 2 Kasım 1940 tarihli Dışişleri Bakanı'na gönderdiği tezkerede açıkça görülmektedir. Churchill, Türkiye'nin savaşta aktif bir rol almasının İngiltere'nin stratejik hedefleri için kritik olduğunu şu ifadelerle vurgulamıştır: *"Türkiye'nin mümkün olduğu kadar çabuk savaşa girmesini istiyoruz. Onu Yunanlılara yardım etmesi için sıkıştırmak niyetinde değiliz. Fakat Almanlar Bulgaristan'dan geçerek Yunanistan'a taarruz ettikleri ya da Bulgaristan tarafından Yunanistan'a karşı düşmanca bir hareket yapıldığı takdirde derhal savaşa gireceğini Türkiye Bulgarlara açıkça bildirmelidir... Alman orduları Bulgaristan'dan geçerse, Türkiye hemen savaşa girmelidir. Eğer girmezse tamamıyla yalnız başına kalacak ve Balkan ülkeleri birer birer yutulduğu zaman bizim ona bir yardımda bulunmamız mümkün olmayacaktır."* Churchill, Türkiye'nin savaşa girmemesi durumunda bölgede yalnız kalacağını ve stratejik bir tehlike ile karşı karşıya kalacağını açıkça ifade ederken, 1941 yazında Orta Doğu'da savaşmak üzere Türkiye'den 15 tümen, yıl sonuna kadar ise 25 tümen beklediklerini belirtmiştir. Bu talepler, Türkiye'nin İngiltere tarafından yalnızca bir müttefik olarak değil, aynı zamanda Balkanlar ve Orta Doğu'daki güç dengelerini korumak için vazgeçilmez bir aktör olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu talep, Churchill'in stratejik dehasını ve Almanya'nın Balkanlar üzerinden genişleme planlarına karşı bir savunma hattı oluşturma

²⁶ Özal, a.g.e., s. 187.

²⁷ Hart, a.g.e., s. 188.

²⁸ Hart, a.g.e., s. 188- 189.

çabasını yansıtırken, Türkiye'nin savaşa katılma konusundaki temkinli politikasının İngiltere açısından ne kadar kritik bir endişe kaynağı olduğunu da gözler önüne sermektedir.²⁹

3.1. Türkiye'nin Aldığı Uluslararası Tedbirler 1939-1943

3.1.1. Türkiye-İngiltere-Fransa Ortak Deklarasyonu (12 Mayıs 1939-23 Haziran 1939-19 Ekim 1939)

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı öncesinde İtalya'nın yayılmacı politikalarından ciddi bir şekilde rahatsızlık duymuştur. İtalya'nın hem Balkanlar'a yönelik saldırgan tutumu hem de Akdeniz'deki genişleme çabaları, bölgedeki güç dengelerini tehdit etmiş ve Türkiye'nin güvenlik endişelerini artırmıştır. Bu süreçte Türkiye, İngiltere ile diplomatik ilişkilerini güçlendirmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Halifax, 12 Nisan 1939 tarihinde Büyükelçi Knatchbull-Hugessen aracılığıyla bir anlaşma taslağını Türkiye'ye ulaştırdı. Bu taslak, ertesi gün, 13 Nisan 1939'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'na iletilmiştir. Bu diplomatik girişim, İngiltere'nin, İtalya'nın saldırgan politikalarına karşı Türkiye ile ortak bir strateji geliştirme çabasını yansıtmaktadır. Türkiye, bu dönemde bölgesel güvenliğini sağlamak için İngiltere ile ittifak ilişkilerini derinleştirmiş ve Akdeniz'deki dengeyi koruma amacı gütmüştür. Bu temaslar, Türkiye'nin savaş öncesi dönemdeki temkinli dış politikasının ve çok yönlü diplomatik girişimlerinin bir parçası olmuştur.³⁰ Türkiye, İngiltere'nin teklifine 15 Nisan 1939 tarihinde olumlu yanıt vererek diplomatik süreci resmen başlatmıştır. Bu kapsamda, Türk-İngiliz görüşmeleri, Ankara'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu ve Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile İngiltere Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, bölgesel güvenliğin sağlanması ve İtalya'nın yayılmacı politikalarına karşı ortak bir duruş sergilenmesi amacıyla yapılmıştır. Bu temaslar, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesindeki hassas diplomatik denge politikasının önemli bir parçasını oluşturmuş ve Türkiye'nin tarafsızlık politikasını sürdürme çabalarının temel taşlarından biri olmuştur. İngiltere ile bu iş birliği girişimi, aynı zamanda Türkiye'nin, savaşın olası etkilerine karşı bölgesel güvenliğini garanti altına alma arayışının bir yansımasıdır.³¹ Görüşmeler Fransa'nın arabuluculuğu ile 12 Mayıs 1939 tarihine kadar sürmüş ve imzalanan bildirge bütün Dünya'ya aynı anda ilan edilmiştir.³² İlan edilen Bildirge'nin metni aşağıdaki gibidir:

"1. Türkiye ve Büyük Britanya hükümetleri birbirleriyle sıkı danışmalarda bulunmuşlardır. Aralarında geçen ve bugün de sürdürülmekte olan görüşmeler, her zaman olduğu üzere, görüş birliğini ortaya koymuştur.

2. İki devletin kendi ulusal güvenlikleri yararına olarak karşılıklı yükümlülükleri içerecek uzun süreli kesin bir anlaşma bağlatmaları kararlaştırılmıştır.

3. Bu kesin anlaşmanın yapılmasına değin, Türkiye Hükümeti ve Büyük Britanya Hükümeti, ortaya çıkacak bir saldırı eyleminin Akdeniz bölgesinde bir savaşa neden olması durumunda birbirleriyle edimsel biçimde işbirliği yapmaya ve ellerinden gelen tüm yardım ve desteği birbirlerine göstermeye hazır bulunduklarını açıklarlar.

4. Gerek bu demeç, gerek öngörülen anlaşma hiçbir ülkeye karşı yöneltilmiş olmayıp gerektiğinde Türkiye'ye ve Büyük Britanya'ya karşılıklı bir yardım ve destek sağlamayı amaçlamaktadır.

5. Kesin anlaşmanın yapılmasından önce, karşılıklı yükümlerin işlerlik kazanmasını gerektirecek koşulların daha açık biçimde belirlenmesi ve kimi sorunların daha derin bir

²⁹ Winston Churchill, **2. Dünya Savaşı Hatıraları: Tek Başımıza Mücadele 1940**, (Çev. Mehmet Ali Yalkın), Örgün Yayınevi, İstanbul 2005, s. 342-343.

³⁰ Figen Atabey, "Türk-İngiliz Siyasi İlişkileri (1936-1939)", **History Studies International Journal of History**, C. 7, S. 1, 03 Şubat 2017, s. 32.

³¹ Atabey, **a.g.m.**, s. 32.

³² Begüm Yıldızeli, "Türk-İngiliz Bildirisi (12 Mayıs 1939)", **Atatürk Ansiklopedisi** (blog), 03 Ocak 2023, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-ingiliz-bildirisi-12-mayis-1939/>.

inceleme gerektirdiği her iki hükümetçe kabul edilmektedir. Bu inceleme şu sırada sürdürülmektedir.

6. İki hükümet Balkanlarda güvenliğin sağlanması gereğini kabul ederler. Bu hedefe en kısa zamanda varmak için danışmalara girişmişlerdir.

7. Şurası da kararlaştırılmıştır ki, yukarıda yazılı hükümler iki hükümetten her birinin, barışın güçlendirilmesindeki genel yararın gereği olarak, başka hükümetlerle anlaşmalar bağitlamasını engellemez”.³³

Türkiye, İngiltere ile yaptığı antlaşmanın ardından Almanya ile ilişkilerinde daha temkinli ve riskli bir döneme girmiştir. İskandinav ülkelerinin Müttefiklere yaklaşmasıyla Almanya tarafından işgal edilmesi, Türkiye için stratejik bir uyarı niteliği taşımıştır. Bu durum, Türkiye’nin diplomatik denge politikasını daha da hassas bir şekilde yürütmesini gerektirmiştir. Bu dönemde, Türkiye’nin Fransa ile ilişkileri de önemli bir gelişme kaydetmiştir. Hatay’ın anavatana katılmasının ardından, Türk-Fransız görüşmeleri 17 Haziran 1939’da başlamış ve altı gün sürmüştür. Bu görüşmeler sonucunda, 23 Haziran 1939’da Türk-Fransız ortak deklarasyonu imzalanmıştır. Bu deklarasyon, iki ülke arasındaki bağları güçlendirmiş ve Fransa’nın Türkiye’nin güvenlik politikalarına verdiği desteği ortaya koymuştur. Fransa, Temmuz 1939’da Türk-İngiliz görüşmelerine katılarak bu temasların üçlü bir formatta sürdürülmesini talep etmiştir. Bu gelişme, Türkiye’nin uluslararası ilişkilerdeki önemini artırırken, savaşın yaklaştığı bir dönemde Batılı güçlerin Türkiye’yi bir müttefik olarak kazanmaya yönelik çabalarının bir göstergesi olmuştur. Böylece Türkiye hem bölgesel hem de küresel ölçekte daha kritik bir aktör haline gelmiştir.³⁴

19 Ekim 1939’da Ankara’da imzalanan *Türk-İngiliz-Fransız Karşılıklı Yardım Antlaşması*, üç taraf arasında daha önceki anlaşmalardan farklı olarak, maddelerin kesin bir şekilde belirlenmesiyle dikkat çekmiştir. Siyasi tarihte “Ankara Antlaşması” olarak anılan bu antlaşma, saat 18.30’da Dışişleri Bakanlığı binasında gerçekleştirilen bir törenle imzalanmıştır. Türkiye adına Başbakan ve Dışişleri Bakan Vekili *Dr. Refik Saydam*, İngiltere adına Ankara Büyükelçisi *Hughe Montgomery Knatchbull-Hugessen*, Fransa adına ise Ankara Büyükelçisi *M. René Massigli* bu tarihi anlaşmaya taraf olmuşlardır. Bu antlaşma, Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sürecindeki tarafsızlık politikasını güçlendirmekle birlikte, Batılı müttefiklerle olan ilişkilerini daha sağlam bir zemine oturtmuştur. Aynı zamanda, Türkiye’nin stratejik önemini uluslararası arenada pekiştiren ve bölgedeki güvenlik dengelerine katkı sağlayan bir diplomatik başarı olarak değerlendirilmektedir. Ankara Antlaşması, Türkiye’nin savaş sırasında sürdürdüğü çok yönlü ve dengeli diplomasi anlayışının önemli bir dönüm noktasıdır.³⁵

Türkiye’nin Müttefik devletlerine yaklaşması, Almanya’nın sert tepkisine yol açmış ve Hitler, ekonomik yaptırımlarla Türkiye’ye baskı uygulamaya başlamıştır. Bu yaptırımlar, Türkiye’nin Almanya ile olan ticari ilişkilerinde ciddi aksamalara neden olmuştur. Almanya, 14 Mayıs 1940’ta Türkiye ile imzalanmış olan satış antlaşmalarının gereklerinin yerine getirilmesini yasaklamıştır. Bu kararın en somut sonucu, Krupp’un Kiel tersanelerinde inşa edilen “Batıray” denizaltısının denize indirilmesine rağmen Türkiye’ye teslim edilmemesi olmuştur. Ayrıca, Haliç’te Almanlar tarafından inşa edilen “Atılay” ve “Yıldıray” denizaltılarının motorlarının da Türkiye’ye gönderilmesi engellenmiştir. Ekonomik baskılar bununla da sınırlı kalmamış, Almanya, 31 Ağustos’ta sona erecek olan 25 Temmuz 1938 tarihli Mal ve Ödeme Antlaşması’nın uzatılmasına yönelik görüşmeleri ertelemeyi kararlaştırmıştır. Hatta Alman Dışişleri Bakanlığı, Türkiye ile ticari ilişkilerin tamamen kesilmesini bile

³³ İsmail Soysal, “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”, *Belleten*, C. 46, S. 182, 20 Nisan 1982, s. 382-383.

³⁴ Atabey, *a.g.m.*, s. 35.

³⁵ Atabey, *a.g.m.*, s. 36.

değerlendirmiştir. Ancak, Türkiye'nin Almanya'ya krom ihraç etmesi, bu radikal kararın uygulanmasını engellemiştir. Almanya, savaş sanayisi için hayati öneme sahip olan krom ithalatı nedeniyle, ticari ilişkileri tamamen kesmekten vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu süreç, Türkiye'nin Müttefiklere yakınlaşmasının Almanya tarafından ekonomik araçlarla cezalandırılmaya çalışıldığını ve Türkiye'nin bu diplomatik denge oyununda ne kadar kritik bir pozisyonda olduğunu göstermektedir.³⁶

Türkiye, Almanya'nın ekonomik yaptırımları karşısında endişe duymakla birlikte, savaşın diplomatik dengelerindeki gelişmelerle daha da büyük bir şok yaşadı. 23 Ağustos 1939'da Sovyetler Birliği ile Almanya arasında imzalanan Molotov-Ribbentrop Saldırmazlık Paktı, Türkiye için tam anlamıyla bir sarsıntı etkisi yarattı.³⁷ Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile herhangi bir yakınlaşma göstermediği bir dönemde, bu paktın ortaya çıkması, Türkiye'yi daha da yalnızlaştırdı. Bu durum, Türkiye'nin savaşın tarafları arasında sıkıştığını açıkça ortaya koyuyordu. Bir yanda, Türkiye müttefik devletlerle çeşitli barış ve yardım antlaşmaları imzalamıştı; diğer yanda ise Mihver devletleriyle herhangi bir resmî anlaşma yapmamıştı. Ancak, bu pakt, savaşın safalarını Birinci Dünya Savaşı'ndaki gibi keskin bir şekilde netleştirdi. Türkiye, tarafsızlık politikasını sürdürmek için yoğun bir çaba harcamak zorunda kaldı, çünkü her iki blok da ülkenin stratejik önemini fark etmiş ve Türkiye'yi kendi yanlarına çekmeye çalışıyordu. Molotov-Ribbentrop Paktı, Türkiye'nin savaş dönemindeki diplomatik yalnızlığını ve üzerindeki baskıyı artıran kritik bir dönemeç oldu.

3.1.2. Almanya-Sovyetler Birliği Savaşı (22 Haziran 1941-5 Aralık 1941)

22 Haziran 1941'de Barbarossa Harekâtı başladı ve tarihin en hızlı işgallerinden biri gerçekleşti. Stalin, böyle bir saldırıyı beklemiyordu; çünkü onun düşüncesine göre Hitler, arkasında bir düşman bırakmadan, önce İngiltere'yi işgal edecek ve ardından Sovyetler Birliği'ne yönelecekti. Ancak, bu öngörü yanlış çıktı. Alman ordusu, yıldırım hızıyla ilerleyerek Sovyet topraklarında büyük bir üstünlük sağladı. Alman panzer birlikleri o kadar hızlı ilerliyordu ki, yaya askerler ve motorlu birlikler bu tempoya ayak uyduramadı; bu nedenle harekâta Alman hava kuvvetleri eşlik etmek zorunda kaldı. Haziran ayının sonunda, Kuzey Ordu Grubu Litvanya ve Letonya'yı işgal etti, Ağustos ortalarında ise 4. Panzer Grubu Leningrad'ın mahallelerine kadar ulaştı.³⁸ Bu başarılar, Hitler'in Sovyetler Birliği'ni hızlı bir şekilde alt etme planının başlangıçta ne kadar etkili olduğunu gösterirken, aynı zamanda Almanya için Türkiye'nin stratejik önemini bir kez daha ortaya koydu. Almanya, Türkiye'yi kendi tarafına çekmenin gerekliliğini daha net bir şekilde anladı. Sovyetler Birliği ise savaşın ilk safhalarında aldığı yenilgilerden sonra, Türkiye'nin savaş dışı ve tarafsız kalmasının bile bir kazanç olduğunu fark etti. Hem Almanya hem de Sovyetler Birliği, Türkiye'nin savaşa dâhil edilmesinin stratejik önemini kavramış ve Türkiye'yi tarafsız tutabilmek için bile yoğun çaba harcamıştır. Bu durum, Türkiye'nin savaş sırasında oynadığı dengeleyici rolün ne kadar kritik olduğunu bir kez daha göstermektedir.

3.1.3. Türkiye-Sovyetler Birliği Saldırmazlık Paktı (24 Mart 1941)

Bulgaristan'ın savaşa girmesi, Türkiye için ciddi bir stratejik tehdit oluşturdu. Her ne kadar Türkiye, Bulgaristan ile bir dostluk ve tarafsızlık anlaşması imzalamış olsa da Bulgaristan'ın Almanya'ya kapılarını açması bu anlaşmanın fiilen işlevsiz hale gelmesine yol açtı. Türkiye, Bulgaristan'ın bu kararını sert bir şekilde eleştirmiş ve diplomatik kanallar

³⁶ Ayzin Ergüç, "1939-1945 Yılları Arasında İzlenen Türk Dış Politikasının Ekseninde Türk-Yunan İlişkileri" **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 8-9.

³⁷ Oran Baskın ve Atay Akdevelioğlu, ed., **Türk Dış Politikası. C. 1: 1919-1980**, 17. Baskı, İletişim Yayınları Araştırma-İnceleme Dizisi, İstanbul 2013, s. 417.

³⁸ Hart, **a.g.e.**, s. 216-219.

üzerinden geri adım atması için girişimlerde bulunmuştur. Ancak, Bulgaristan, Almanya ile olan ittifakını sürdürerek Türkiye'nin bu tepkilerine kulak asmamıştır. Bu durum, Türkiye'nin güvenlik politikalarını yeniden gözden geçirmesine ve Trakya sınırında ek önlemler almasına neden olmuştur. Bulgaristan'ın savaşa katılımı, Türkiye'nin savaş dışı kalma çabalarını zorlaştırmış ve Balkanlarda Alman etkisinin daha da artmasına katkı sağlamıştır. Türkiye'nin bu süreçteki tarafsızlık politikasını sürdürmesi, büyük bir diplomatik başarı olarak değerlendirilebilir, ancak bölgedeki bu gelişmeler, Türkiye üzerindeki baskıyı ciddi ölçüde artırmıştır.³⁹ Türkiye 22 Haziran 1941 tarihinde yayımladığı bir bildiri ile Almanya ve Sovyetler Birliği savaşında tarafsızlığını bizzat ilan etmiştir. Bu bildiride; *“Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki savaş nedeniyle oluşan durum karşısında tarafsızlığını ilan etme kararı almıştır. Bu karar, Bakanlar Kurulu'nun 22 Haziran 1941 tarihli toplantısında alınmıştır.”*⁴⁰

Türkiye, yıllar boyunca Sovyetler Birliği ile bir ortak bildiri imzalamak için yoğun çaba göstermiş, ancak Sovyetlerin Boğazların kontrolü gibi kabul edilemez talepleri nedeniyle bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Ancak, Almanya'nın Bulgaristan'a kadar ilerlemesi, Türkiye tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmış ve aynı şekilde, Almanya ile savaşın ortasında Sovyetler Birliği de Türkiye'yi potansiyel bir tehdit olarak görmeye başlamıştır. Bu karşılıklı endişeler, iki ülkeyi masaya oturmaya zorlamış ve Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir pakt imzalanmıştır. Bu paktın arka planında, İngiltere'nin desteği önemli bir rol oynamıştır. Türkiye, üçlü ittifak nedeniyle Sovyetler Birliği'ni kendisine karşı bir tehdit olarak görmüş ve bu endişesini diplomatik yollarla sık sık İngiltere'ye iletmiştir. İngiltere, Türkiye'nin dengeleyici rolünü koruyabilmek ve Sovyetlerle ilişkileri yumuşatmak adına bu süreci desteklemiştir. Ancak, ilerleyen yıllarda gerçekleştirilecek büyük konferanslarda, Stalin'in Türkiye'den açık ve kesin taleplerde bulunacağı net bir şekilde görülecektir.⁴¹ Bu talepler, Türkiye'nin savaş sonrasında karşı karşıya kalacağı diplomatik ve stratejik zorlukların habercisi olmuştur. Bu süreç, Türkiye'nin savaş boyunca izlediği çok yönlü diplomasi politikasının ne kadar zorlayıcı ancak bir o kadar da gerekli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

3.1.4. Türkiye-Almanya Saldırmazlık Paktı (18 Haziran 1941)

Türkiye ile Almanya arasındaki gerginlik, ilerleyen süreçte bir *Dostluk Antlaşması* ile yerini daha yakın ilişkiler kurma çabasına bırakmıştır. Ancak bu durum, diğer devletler nezdinde ciddi bir endişe kaynağı olmuştur. Almanya'nın Trakya sınırına kadar ilerlemesi ve Türkiye'nin doğrudan etki alanına girmesi, bu yakınlaşmayı zorunlu hale getiren faktörlerden biri olmuştur. Daha da önemlisi, Almanya'nın Orta Doğu petrollerine ulaşmak için Irak'ı kullanma planları, Türkiye'yi jeopolitik dengelerde kritik bir pozisyona taşımıştır. Almanya, Türkiye'den, Irak'a yardım göndermek için topraklarını kullanma izni talep etmiş ve Türkiye'yi yanına çekmek amacıyla Balkanlarda bazı sınır düzenlemeleri yapmayı teklif etmiştir.⁴² Bu tür teklifler, Türkiye'yi tarafsızlık politikasını sürdürmek ile Almanya'nın stratejik beklentileri arasında zor bir denge kurmaya itmiştir. Bu süreç, Türkiye'nin savaşın farklı kutupları arasında sıkıştığı bir dönemde, diplomatik esneklikle hareket etmek zorunda olduğunu bir kez daha

³⁹ Ali Rıza Özdoğan, “II. Dünya Savaşı'nda Türk Basınında Türk-Alman İlişkileri” **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

⁴⁰ *“Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti; Almanya- Sovyetler Birliği harbi dolayısıyla hasıl olan vaziyet muvacehesinde bitarafılık ilânına İcra Vekilleri Heyeti'nin 22/6/941 tarihli içtimasında karar vermiştir”*. Bk. BCA, *Almanya-Sovyetler Birliği Harbi Dolayısıyla Hasıl Olan Vaziyet Karşısında Türkiye'nin Tarafsızlık İlanı*, 22 Haziran 1941, 95-54-1 Dosya Ek: 48-29, 30-18-1-2/Kararlar Daire Başkanlığı (1928), Türkçe.

⁴¹ Özdoğan, **a.g.t.**, s. 52

⁴² Özdoğan, **a.g.t.**, s. 53-54.

göstermiştir. Almanya'nın bu tür teklifleri, yalnızca savaş sırasında değil, savaş sonrası dönemde de Türkiye'nin bölgesel güvenlik ve egemenlik politikalarına yönelik baskıların habercisi olmuştur.

İngiltere ise Türkiye'ye Yunanistan'ın onayı ile Ege Denizi'ndeki bazı adaları vermeyi teklif etse de Türkiye temkinli davranarak verilen teklifleri reddetmiştir. *Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması*, 18 Haziran 1941 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır.⁴³ Almanya'nın teklifi ile kabul edilen bu antlaşmanın bazı maddeleri aşağıdaki gibidir:

“1. Madde ile iki devlet birbirinin toprak bütünlüğüne saygı göstermeği ve birbirine saldırmamayı yükümlenmiştir.

2. Madde ile iki devletin bundan böyle ortaya çıkacak sorunların çözümü için aralarında dostça temaslar yapması öngörülmüştür.

3. Madde ise antlaşmanın imzalandığı gün yürürlüğe gireceğini ve 10 yıl süre için geçerli olacağını belirtmiştir.”⁴⁴

Hitler'in Türkiye Büyükelçisi Franz von Papen, Almanya'dan kendisine iletilen 16 Haziran 1941 tarihli ve 671 sayılı telgrafa cevabını, “İmparatorluk Dışişleri Bakanı” başlığıyla ve “Çok Acele” damgası taşıyan bir telgrafla 17 Haziran 1941 tarihinde Almanya'ya iletmıştır. Büyükelçinin bu telgraf aracılığıyla verdiği yanıt aşağıda yer almaktadır:

“1. Talimatınıza uyarak Saraçoğlu'yla iki anlaşma metinlerini karşılaştırdık ve onların bütünüyle aynı olduğunu tespit ettik. Yalnız, üçüncü paragrafa şu cümleyi eklemek gerekecektir:

“Yukardaki anlaşma teyid edilmelidir. Teyid mektupları kısa zamanda Berlin'de teati olunmalıdır.”

2. Ekonomik ilişkiler konusunda nota teatisi için tamamen anlaşmış bulunuyoruz.

3. Basına verilecek bildiri arzuza göre olacak; böylece' metin telgrafınıza uygun düşecektir.

4. Saraçoğlu, 18 Haziran gecesi anlaşmayı imzalamaya hazırdır. Kesin saati yarın sabah Cumhurbaşkanı'na raporunu verdikten sonra bildirecek. Anlaşma, isteğinize göre 19 Haziran sabahı yayınlanacaktır. Alman ve Türk radyoları 18 Haziran'ı 19'a bağlayan geceki yayınlarında hiçbir şeyden bahsetmeyeceklerdir. Böylece bildiri, iki ülkenin basınında sadece 19 Haziran sabahı yayınlanacaktır. Saraçoğlu Türk radyo ve basınının anlaşmaya gereken sıcak ilgiyi göstermesini sağlayacaktır.

5. Adıma çekilecek bir telgraf tam yetki için yetecektir.

6. Mümkünse, aynı zamanda demiryolları anlaşmasını imza için de tam yetki vermenizi rica ederim.”⁴⁵

Savaş döneminde yalnızca siyasi çıkarlar doğrultusunda değil, ekonomik çıkarlar temelinde de önemli antlaşmalar yapılmıştır. Bu bağlamda, 9 Ekim 1941 tarihinde Türk-Alman Ekonomik Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre, Türkiye 1942 yılının sonuna kadar krom ihracatını İngiltere ve Fransa'ya yapmayı taahhüt etmiş olmasına rağmen, 1943 yılında Almanya'ya 90.000 ton, 1944 yılında ise 45.000 ton krom satma yükümlülüğünü kabul etmiştir.⁴⁶ Bu ekonomik antlaşma, Türkiye'nin tarafsızlık politikası çerçevesinde hem Müttefikler hem de Mihver devletleriyle ticari ilişkilerini sürdürme çabasının bir yansımasıdır.

⁴³ Muzaffer Deniz, “Hitler Dönemi Türk-Alman Anlaşmaları”, *The Journal of Social Sciences*, C. 2, S. 2, 01 Ocak 2015, s. 94, <https://doi.org/10.16990/SOBIDER.32>.

⁴⁴ Ayzin Ergüç, “1939-1945 Yılları Arasında İzlenen Türk Dış Politikasının Ekseninde Türk-Yunan İlişkileri” *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 22-23.

⁴⁵ Paul Dupont, *Gizli Belgeler*, (Çev. Muammer Sencer ve Mehmet Ali Yalçın), Büyük Belgeler Dizisi 3, May Yayınları, İstanbul 1968, s. 34-35.

⁴⁶ Ergüç, *a.g.e.*, s. 23.

Aynı zamanda, krom gibi stratejik öneme sahip kaynakların savaş ekonomisindeki rolü, bu tür antlaşmaların neden hayati bir öneme sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

3.1.5. Adana Görüşmeleri (30 -31 Ocak 1943)

İngiltere ve Türkiye arasında gerçekleştirilen görüşmeler, başlangıçta ciddi şekilde gizli tutulmaya çalışılan ve önemli bir diplomatik süreçti. Bu görüşmelerin başlıca amacı, Türkiye'yi savaşa girmeye ikna etmektir. Ancak Türkiye, sadece mevcut savaşı değil, savaştan sonraki dönemi de göz önünde bulundurarak hareket etmekteydi. Türkiye'nin stratejik amacı, savaş sonrasında Avrupa ve Balkanlar'da büyük bir güç haline gelecek olan Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'ye oluşturacağı potansiyel tehditleri önceden öngörmektir. Bu, Türkiye'nin gelecekteki güvenliği için kritik bir mesele haline gelmişti ve Türkiye, bu tehdide karşı uzun vadeli stratejik planlar yaparak, savaşın sonunda sahip olacağı güçlü konumunu koruma gayreti içindeydi.⁴⁷

26 Ocak 1943 tarihinde Winston Churchill'in Türkiye'ye geleceği kesinleşmiştir.⁴⁸ 30 Ocak'ta, Winston Churchill uçakla Kahire'den Adana'ya geldi. Churchill'in günlüklerine göre, dört saatlik bir uçuşun ardından Adana'da kendisini bekleyen bir tren, onu yaklaşık on kilometre daha ilerleyerek bir yan hatta taşıdı. Burada, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve diğer Türk yetkililer bekliyordu. Bu kritik görüşmeye Türkiye tarafı, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, İçişleri Bakanı Hilmi Uran, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve Tuğgeneral Şefik Çakmak katıldı. İngiltere tarafı ise Başbakan Winston Churchill, Dış İlişkiler Müsteşarı Sir Alexander Cadogan, İngiliz Genelkurmay Başkanı Sir Alon Brook ve birkaç generalden oluşuyordu. Bu görüşme, Türkiye ve İngiltere arasında savaşın gidişatını ve gelecekteki stratejik iş birliğini şekillendirecek önemli bir dönüm noktasıydı.⁴⁹ İlk görüşme saat 16:50'de gerçekleşmiştir.⁵⁰ İki tren birbirine bağlanarak İnönü'nün treninde başlatılan ilk görüşmede Churchill, Türkiye'yi, İngiltere ve Amerikan yardımı alarak savaşa girmeye ikna etmeye çalıştı.⁵¹ İsmet İnönü ise böyle bir vaatte bulunmadığını ve *“Türkiye'nin şimdilik tarafsız olduğunu”*⁵² ısrarla vurgulamıştır. Winston Churchill, Türk heyetine *“Türkiye'ye bir istekte bulunmak için değil, silah ve malzeme ihtiyaçlarınızı incelemek için geldim”*⁵³ demesi ise görüşmelerin biraz olsun daha sıcak bir ortamda geçmesini sağlamıştır. Türkiye, İngiltere'ye savaşın içinde yer alabilmesi için askerî, siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan yeterli hazırlığa sahip olmadığını açıkça belirtmiştir. İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak arasında yapılan istişareler sonucunda, Türkiye, İngiltere'ye 50 tümenlik bir ihtiyaç listesi sunmuştur. Bu ihtiyaç listesinin içerisinde; “Türk Kara Ordusu, Hava Kuvvetleri ve Donanması için İngilizlerden talep edilen akaryakıt ve malzemeler şunlardır: 720.000 ton normal benzin, 5.000 ton 87 oktan benzin, 2.000 ton 77 oktan benzin, 120.000 ton karışık oktan benzin, 75.000 ton mazot, 22.000 ton vakum yağı, 1.100 ton valvolin, 16.000 ton gres yağı, 10.000 ton petrol, 75 ton kalıp yağı ve 400 ton dikrey yağı ayrıca 500 ton makine yağı, 200 ton ince makine yağı, 150 ton yazlık makine yağı, 100 ton katı yağ, 100 ton C.600 yağı, 100 ton tampon yağı, 75 ton mobil yağ ve 75 ton N.800 hidrolik yağı da istenmiştir. Bunlara ek olarak 75 ton Mobiloil C yağı, 75 ton toploil, 30 ton vazelin, 450

⁴⁷ Gülay Sarıçoban, “İkinci Dünya Savaşı Döneminde (1939–1945) Türk Dış Politikası,” **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** C. 24, S. 4, 31 Aralık 2020, s. 1761–1762.

⁴⁸ İsmet İnönü, **Defterler C. 1 (1919 – 1973)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 353.

⁴⁹ Cevdet Teke, “II. Dünya Savaşı'nda Adana Görüşmeleri ve Etkileri”, **Journal of International Social Research**, C. 9, 30 Ağustos 2016, s. 303, <https://doi.org/10.17719/jisr.20164520610>.

⁵⁰ İnönü, **a.g.e.**, s. 354.

⁵¹ Gilbert, **a.g.e.**, s. 872.

⁵² Gilbert, **a.g.e.**, s. 872.

⁵³ Feridun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, XVI. Dizi, S. 40, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980, s. 137-138.

ton gliserin, 250 ton türbin yağı, 50 ton hint yağı, 50 ton silindir yağı, 2.000 ton motorin, 12.000 ton sarı vazelin ve 5.000 ton çeşitli türde yağ talep edilmiştir ekipmanlar arasında ise 800.000 adet 150-250 litrelik bidon, 20.000 adet 400 litrelik bidon, 500 adet 500 tonluk taşınabilir sahra tankı, 100 adet 500 tonluk sabit benzin tankı, 50 adet 1.000 tonluk sabit benzin tankı, 150 adet her biri 10 ton kapasiteli sahringli vagon, 1.200 adet su tankı ve 250 adet 100 ton kapasiteli yer altı tankı bulunmaktadır ayrıca 2.115 adet tankın sipariş edildiği ve toplam 720.000 ton benzinin 116.960 tonunun 87 oktan olduğu not düşülmüştür.⁵⁴ Ancak, Winston Churchill bu talebi çok yüksek bulmuş ve Türkiye'nin bu kadar büyük bir askerî desteği almasının, mevcut koşullarda hem Türkiye için hem de İngiltere için gereksiz bir yük oluşturabileceğini düşünmüştür.⁵⁵ Bu durum, Türkiye'nin savaş için yeterli hazırlık yapmadığını ve İngiltere'nin de Türkiye'nin savaşa katılması konusunda pragmatik bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Türkiye, savaşa katılmak için gerekli olan askerî desteği ancak kısıtlı kaynaklarla sağlayabileceği bir durumda olduğundan, müttefiklerinden sadece kritik yardımlar talep etmiş, aynı zamanda savaşın getireceği ekonomik ve toplumsal yüklerin de farkında olmuştur.

Winston Churchill ise İngiltere'nin *"savaş anında 25 uçak filosu, uçaksavar ve tanksavar birlikleri, iki motorlu tümeni 9. ve 10. İngiliz Ordu Birlikleri ile yardıma gelebileceklerini belirtmiş, tank ve diğer teknik konularla ilgili son gelişmeler çerçevesinde uzmanlaşmış teknik kadroların da ihtiyaç duyulduğu takdirde Türkiye'ye gönderilebileceğini belirtmiştir."*⁵⁶ İlk gece Churchill kendi treninde yatmıştır. Ertesi sabah ise İsmet İnönü'ye *"kendi rolünü oynamak Türkiye'nin çıkarına olacaktır"* demiştir.⁵⁷ Daha sonra ise İngiliz kurmay subaylarının acilen Ankara'ya gitmesine ve Genelkurmay Başkanlığı ile, *"Türkiye'nin savaşa sürüklenmesi halinde yapılacak harekâtlar ve sonrasında İngiliz kuvvetlerinin Türkiye'yi savunması konusunda planlar yapmasına karar verilmiştir."*⁵⁸

Adana Görüşmelerinden çıkan üç sonuç ise şu şekildedir:

"1. Türkiye'nin askerî gücü zayıftır ve güçlendirilmelidir;

2. Türkiye karşısında Churchill'in ulaşmak istediği sonuç, Türkiye'nin, muharip hale gelmesi bile, savaş dışı durumunu Müttefiklerin işine yarayacak şekilde genişletmesiydi. İngiltere, Türkiye'ye yeterli savaş malzemesi sağlamak için elinden geleni yaparsa, yakın bir gelecekte Türkiye'den bazı şeyler istemekte hakkı olacaktır.

*3. Churchill tarafından "Adana Listeleri" adı verilen askerî mühimmat listesinin uygulanacağı yönünde bir söz alındı."*⁵⁹

Churchill, daha sonra Adana'dan dört saatlik bir uçuşla Kıbrıs'a gitmiştir.⁶⁰

3.1.6. Kahire Konferansları (5-16 Kasım 1943)

Türkiye'nin savaşa katılımı ve ilerleyen süreçlerde Tahran Konferansı için alınacak kararlar, Türkiye'nin uluslararası konumunun belirlenmesi açısından kritik bir dönemeçti. Konferans başlamadan önce İsmet İnönü'nün günlüklerinden okuduğumuza göre Saat 15:00'da başlayan parti toplantısı gece saat 3 gibi bitmiş ve en dikkat çeken ise toplantıda İzmir Milletvekili Celal Bayar'ın müttefiklere veya mihver devletlerine -belirtilmese de biz müttefik

⁵⁴ BCA, İkinci Dünya Harbi (Adana Görüşmeleri Gereğince İngilizlerden İstenen Kara Ordusu, Donanma ve Hava Kuvvetleri Akaryakıt İhtiyacı ile Bu Maddelere Ait Mevzuat Cetveli), 10 Haziran 1943, 2-0-95, 110-9-1-14.

⁵⁵ Teke, **a.g.m.**, s. 304.

⁵⁶ Teke, **a.g.m.**, s. 304.

⁵⁷ Gilbert, **a.g.e.**, s. 872.

⁵⁸ Gilbert, **a.g.e.**, s. 872.

⁵⁹ Ergüç, **a.g.e.**, s. 29.

⁶⁰ Gilbert, **a.g.e.**, s. 873.

devletler olduğunu tahmin ediyoruz- üs verelim demesi olmuştur.⁶¹ Bunun yanında Kazım Karabekir'in günlüklerinden okuduğumuza göre İsmet İnönü yeni bir karar alınmadığı sürece Kahire'ye gitmeyeceğini bildirmiş ve gideceği kesinleşince Kazım Karabekir hariciye vekilimizden Almanlar ile yapılan saldırmazlık anlaşmasını unutulmaması ve savaşa girilmemesi konusunda kesin söz almıştır.⁶² Kahire Konferansı'nın ilk bölümü 5-16 Kasım 1943 tarihleri arasında başlamıştır. Konferansın ilk bölümünde, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ile Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu arasında yapılan görüşmeler, Türkiye'nin savaşta nasıl bir rol alacağı ve sonraki stratejik adımlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu görüşmeler hem Türkiye'nin savaşın gidişatındaki rolünü hem de savaştan sonra şekillenecek yeni dünya düzenindeki yerini belirlemek adına son derece önemli olmuştur. Türkiye, savaş sırasında tarafsız kalma kararını sürdürse de müttefiklerle olan ilişkileri ve bölgedeki stratejik konumu hakkında önemli kararlar alınmıştır.⁶³ Konferansta alınan kararları tam olarak öğrenemesek de arşivde yazan bilgilere göre içeriği şu şekildedir;

"1- Türkiye'ye harp malzemesi teslimi

2- Türklerin harbe girdikleri taktirde müttefiklerden bekleyebilecekleri yardımın mahiyeti

3- Bu ihtimalin vukuunda Türklerin ve müttefiklerin planlarının yekdiğerile...

4- Cenubu şarki Avrupası ve Türkiye'nin alakadar olduğu diğer mintakalar hakkında müttefiklerin talep vukuunda... larının tayin ve tespiti.

*5- Türkiye'nin harbe girdiğinde yapılacak maddi yardım. "*⁶⁴

Bu Konferansta Müttefikler, Ege adalarına karşı harekât düzenlemek için kendilerine Türkiye'deki hava üslerinin ve diğer askerî tesislerin kullanım imkânının sağlanmasını ve Türkiye'nin acilen 1944'ten önce savaşa girmesini talep etmişlerdir.⁶⁵ General İsmay, Türkiye'nin savaşa girmesinin Müttefikler için avantajlarını aşağıdaki şekilde sıralamıştır:

"1. Bulgarları güçlerini, doğu sınırlarına yoğunlaştırmaya zorlayacak ve bu da Almanların Yunanistan ve Yugoslavya'daki Bulgar tümenlerinin yerini değiştirmesini gerektirecekti.

2. Avrupa'da belirleyici olabilecek tek hedefe hava saldırısı düzenlemeyi mümkün kılacaktır: Romanya'daki Ploieşti petrol yatakları...

3. Türkiye'nin Almanya'ya krom tedarikini durduracaktır.

*4. Müttefiklere manevi avantaj sağlayarak Almanya'da ve diğer Mihver uydu devletlerinde çözölmeyi hızlandıracaktır. "*⁶⁶

Yapılan teklifler Numan Menemencioğlu tarafından kabul edilmemiştir. İstisna olarak kabul gören tek teklif ilkesel olarak savaşa girmeyi kabul etmek olmuştur. Numan Menemencioğlu ile İngiltere Dışişleri Bakanı Eden arasında geçen bir diyalog Türkiye'nin Konferanslarda ne tür bir tehlike atlattığını göstermektedir:

"Siz bize üç defa yanlış telkinde bulundunuz. Bunlardan herhangi birini kabul etmiş olsaydık, sonuçta siz büyük zarar görürdünüz. 1940'da İtalya savaşa girince siz de savaşa ilan edin dediniz. Ya kendimizi kabule mecbur hissetseydik, işin encamı ne olurdu? 1941'de Yugoslavya için aynı şeyi yaptınız. (. . .) Nihayet Almanları Ruslardan evvel bize hücum

⁶¹ İnönü, **a.g.e.**, s. 378.

⁶² Kazım Karabekir, **Günlükler C. 2. (1906 – 1948)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 1344.

⁶³ Ergüç, **a.g.e.**, s. 23.

⁶⁴ BCA, Kahire'de Roosevelt ve Churchill'in Görüşmeleri, 9 Aralık 1943, 88100-320606-115, 534.

⁶⁵ Dr. Hamilton Keith, vd., **Kahire Konferansı'nın 55. Yıldönümü Paneli**, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, SAM Papers 6/99, Mena House Oberaoi, Kahire, 7 Aralık 1998, s. 29.

⁶⁶ Hamilton, **a.g.e.**, s. 29.

edecek mecburiyete sokmamızı istediniz. Türkiye'yi bu suretle harcamak size çok pahalıya mal olacaktı. Sıkışan bir fırka kumandanının şaşkınlıkla kuvvetleri sağa sola dağıtarak delik tıkamaya uğraşması türünden olan bu hareketler o zamanki müşkül durumunuzda belki sizin için kaçınılmayacak birer hata olabilirdi. Bugün ise üstün durumda ve kuvvette iken aynı hatayı tekrar ediyorsunuz. Teklifiniz Türkiye'yi harcamaktır. Hem de sırf Rusları memnun etmek için lüzumsuz ve faydasız harcamaktır. Ordumuzun taarruz kabiliyeti olmadığı ve buna sebep de Adana vaatlerinin yerine getirilmemiş olduğu aşıkâr iken üzerimize Alman kuvvetlerini çekmek ancak intihar olur. Çatalca hattımız dayanmaz ve Almanlar İstanbul'u, Boğazları ve hinterlandını ele geçirirlerse bunun size ne faydası olabilir? (...) Ruslar Almanları dövsün İstanbul'u kurtarsın diye mi ümide düşeceğiz? O zaman Ruslar İstanbul'u benim için mi kurtarır? (...) Bütün bunlar meydana iken savaşa girmezseniz size malzeme vermek güç, adeta imkânsız olur sözleriyle fasit bir daire içine girdiğinizi anlamıyor musunuz? Siz malzeme veremedikçe bizim savaş yeteneğimiz oluşamaz dolayısıyla savaşa giremeyiz. Savaşa girmedikçe de siz malzeme vermezsiniz. Ne akıllıca bir hareket, değil mi?"⁶⁷

Konferans sonrası ciddi düzeyde Sovyet tehdidi artmıştır. Sovyetler artık Türkiye'nin savaşa girmeyeceğine kendilerince ikna olmuşlar ancak tek ümitleri Türkiye'nin İngiltere ve Amerika ile anlaşmazlıklar yaşayıp birbirleri ile düşman olmalarıdır. Roosevelt ise Türkiye'nin savaşa girmesi ile oluşacak herhangi bir problemten korkmaktadır. Savaşa girince istediğimiz başarıyı sağlayamazlarsa veya onlara vereceğimiz yardım Batı'da yapacağımız saldırıları etkilerse gibi düşünceler ile konferansa gelmiştir.⁶⁸ Winston Churchill ise kendi yazdıklarından İsmet İnönü'yü savaşa girmeye ikna etmeye çalıştı. Churchill, *"Türkiye Müttefiklere katılırsa, o güne dek Almanya'ya sadık kalan Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'ın elimize düşebileceği kanısındaydı ve bir sonraki Üç Büyükler konferansı Budapeşte'de yapılabilir!"* diyordu. Ancak Churchill'in de dediği gibi *"İnönü bütün kandırma girişimlerine karşı direndi; Türkiye, Arjantin gibi, Almanya'nın kesin olarak yenilmesine çok az bir süre kalıncaya kadar savaşa girmeyecekti."*⁶⁹ Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin tutumunu ise Hamilton'un şu söz ile özetleyebiliriz: *"Türk politikası, Türk şehirlerini bombardımanlarla yerle bir olmaktan kurtardı. Nihai zaferden sonra Sovyet güçleri gelene kadar belki de işgal edilme tehlikesinden kurtardı. Türk milleti bu dönemdeki politikacılarının gösterdikleri bilgeliğe müteşekkirdir."*⁷⁰

3.1.7. Tahran Konferansı (28 Kasım – 1 Aralık 1943)

Tahran Konferansı'nın temel amacı, Türkiye'yi savaşa dâhil etmek yönünde diplomatik baskı kurmaktır. Ancak, konferans aynı zamanda Sovyet lideri Josef Stalin'in ortak hareket etmeye yönelik çekinceleri nedeniyle, müttefikler arasında görüş ayrılıklarının giderek belirginleştiği bir zemin oluşturmuştur.⁷¹ Toplantıya, Stalin, Winston Churchill ve Franklin D. Roosevelt'in önderliğinde başlanmış ve bu konferans, müttefikler arasında ilk önemli fikir ayrılıklarının resmen ortaya çıktığı bir platform olmuştur. Konferansın bir diğer önemli gündem maddesi, İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün tanınmasıydı.⁷² Bunun nedeni, İran'ın savaş sürecinde Sovyetler Birliği'ne lojistik destek sağlamak amacıyla topraklarını müttefik güçlere açmış olmasıdır. İlk etapta bu teklif Türkiye'ye sunulmuş, ancak dönemin Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den aldığı talimat doğrultusunda bu teklifi reddetmiştir.

⁶⁷ Oran, a.g.e., s. 459-460.

⁶⁸ Oran, a.g.e., s. 461.

⁶⁹ Gilbert, a.g.e., s. 898-899.

⁷⁰ Hamilton, a.g.e., s. 23.

⁷¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789 – 2001*, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 768.

⁷² Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919 – 1965)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 191.

Konferans sırasında Stalin ve Churchill arasında en büyük anlaşmazlık noktalarından biri, ikinci cephenin nerede ve nasıl açılacağı meselesiydi. Stalin, Türkiye'ye askeri yardım yapılmasına başlangıçta karşı çıkmış ve bu tutumunun temelinde, savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin zayıflatılmış bir Türkiye görmek istemesi yatmaktaydı.⁷³ Stalin, savaş sonrasında Balkanlar ve Orta Doğu'da nüfuz alanını genişletme planları doğrultusunda, Türkiye'ye verilecek askeri desteğin ilerleyen süreçte kendi çıkarlarına zarar verebileceğinden endişe etmekteydi. Bunu doğrudan ifade etmese de Churchill bu stratejik hesaplamayı fark etmiş ve konferans sırasında ısrarla *Türkiye'nin savaşa girmesini istiyor musun?* sorusunu yönelterek Stalin'i zor durumda bırakmaya çalışmıştır.

Stalin'in öncelikli stratejisi, savaşın süresini kısaltmak adına, Fransa üzerinden bir saldırı düzenlemektir. Ancak, konferans sırasında Türkiye açısından da birtakım olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. Müttefikler, Türkiye'nin savaşa katılmaması durumunda olası bir saldırı karşısında destek sağlayamayacaklarını belirtmiş ve ayrıca Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğinin sorgulanabileceğini dile getirmişlerdir.⁷⁴

Konferansın sonunda, taraflar arasında tam anlamıyla bir mutabakata varılamamış, ancak en büyük kazanan Stalin olmuştur. Sovyet lideri, kendi stratejik çıkarlarını korumayı başarmış ve müttefiklerini kendi planlarına uygun hareket etmeye yönlendirmiştir. Churchill, konferans sonrasında Kahire Konferansı'nda İsmet İnönü'yü savaşa katılmaya ikna etmeye çalışmışsa da kendi günlüklerinde de belirttiği üzere, *"İnönü, tüm ikna çabalarına kararlılıkla direnmiştir."*⁷⁵

Konferans sonrası yapılan resmî açıklamada ise şu hususlar vurgulanmıştır: Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve Birleşik Krallık liderleri, İran Başbakanı ile yaptıkları istişareler sonucunda, İran ile olan ilişkilerine dair ortak bir mutabakata vardıklarını duyurmuşlardır. Açıklamada, İran'ın savaş süresince sağladığı lojistik destek ve özellikle denizasırlı bölgelerden Sovyetler Birliği'ne malzeme sevkiyatını kolaylaştırma konusundaki rolü kabul edilmiştir. Üç devlet, savaşın İran üzerinde yarattığı ekonomik sıkıntıların farkında olduklarını belirtmiş ve İran hükümetine mümkün olan ekonomik yardımların sağlanmaya devam edeceğini taahhüt etmişlerdir. Ancak, savaş sürecinde müttefik güçler üzerindeki ağır yük ve dünya genelindeki ulaşım, hammadde ve tüketim malzemelerindeki kıtlık gibi faktörlerin dikkate alınacağı ifade edilmiştir. Savaş sonrası döneme ilişkin olarak, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve Birleşik Krallık, İran hükümeti ile mutabık kalarak, savaşın sona ermesinin ardından İran'ın karşılaşabileceği ekonomik sorunların uluslararası platformlarda ele alınacağını ve bu bağlamda, Birleşmiş Milletler çatısı altında gerçekleştirilecek konferanslar veya kurulacak uluslararası kuruluşlar aracılığıyla çözümler üretileceğini kabul etmişlerdir. Ayrıca, İran'ın bağımsızlığı, egemenliği ve toprak bütünlüğünün korunması konusundaki kararlılıklarını beyan etmişlerdir. Son olarak, savaş sonrası uluslararası barış, güvenlik ve refahın tesis edilmesi sürecinde, İran'ın ve diğer barış yanlısı ulusların aktif katılımına güven duyulduğu belirtilmiştir. Bu açıklamalar, müttefik devletlerin daha önce imzaladığı Atlantik Bildirisi'nin temel ilkeleri doğrultusunda şekillendirilmiştir.⁷⁶

⁷³ Esmer, Sander, **a.g.e.**, s. 190.

⁷⁴ Uçarol, **a.g.e.**, s. 499.

⁷⁵ Gilbert, **a.g.e.**, s. 898.

⁷⁶ Konferans sonrası yapılan resmî açıklama şu şekildedir; *"Amerika Birleşik Devletleri Başkanı, Sovyetler Birliği Başbakanı ve Birleşik Krallık Başbakanı, birbirleriyle ve İran Başbakanı ile yaptıkları istişareler sonucunda, üç hükümetlerinin İran ile ilişkilerine dair karşılıklı mutabakatlarını beyan etmek istemektedirler. Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve Birleşik Krallık hükümetleri, İran'ın*

4. Adana, Kahire ve Tahran Görüşmelerinin Türk Basınındaki Yansımaları

4.1. Görüşmelerin Ulus Gazetesine Yansımaları

4.1.1. Adana Görüşmelerinin Ulus Gazetesine Yansımaları

2 Şubat 1943 tarihli Ulus gazetesinin manşetinde, büyük harflerle “M. Churchill’i İnönü Kabul Etti” başlığı dikkat çekmektedir. Haberin hemen altında, sol ve sağ bölümlerde yapılan görüşmeden fotoğraflar yer almakta, her bir resimde kimlerin bulunduğu isimleriyle tanıtılmaktadır. Gazetenin sayfasında ayrıca, 30 ve 31 Ocak tarihlerinde Adana’da Türk ve Britanyalı devlet adamlarının önemli görüşmeler yaptığı belirtilmektedir. Bu görüşmelerde önemli noktalar üzerinde görüş birliğine varıldığı ifade edilmiştir. Hemen aşağıdaki bölümde ise, Britanyalı heyette bulunan isimlerin, Türk heyetinin hangi üyeleriyle görüşme gerçekleştirdiği detaylı şekilde açıklanmıştır. Yan tarafta ise, Winston Churchill’in, İsmet İnönü’ne Kral George’un selamını iletildiği bildirilmiştir. Diğer bir haberde ise, Franklin D. Roosevelt’in Winston Churchill aracılığıyla İsmet İnönü’ye gönderdiği selamın kabul edildiği ve İsmet İnönü’nün, Roosevelt’e teşekkür içeren bir telgraf gönderdiği belirtilmiştir. Gazetenin en alt kısmında ise, İsmet İnönü ve heyetinin akşam saatlerinde Ankara’ya döndükleri yer almaktadır. Bu haber, Türkiye ile İngiltere arasındaki diplomatik ilişkilerin güçlendiği ve savaşın gidişatındaki stratejik kararların alınmaya başlandığı önemli bir döneme işaret etmektedir.⁷⁷

3 Şubat 1943 Çarşamba tarihli Ulus Gazetesi’nin ilk sayfasında, “Adana Mülakatı” başlığıyla yer alan haberde, görüşmelerin önemli noktalarına değinilmiştir. Haberin başlangıcında, Winston Churchill’in Amerika Başkanı Roosevelt ile görüşüp Türkiye’ye gelmesinin ardından Adana’da yapılan toplantıların başladığı belirtilmiştir. İngiliz heyetinin iki gün boyunca Adana’da misafir edildiği vurgulanmış, heyetteki kişilerin üst düzey yetkililer oldukları ve yapılan konuşmaların oldukça yüksek seviyede olduğu ifade edilmiştir. Bu durum, iki ülke arasındaki ilişkilerin ciddiyetini ve diplomatik boyutunu göstermektedir. Haberde, İngiltere ile Türkiye’nin dostluğuna da geniş yer verilmiş ve bu görüşme ile dostluklarının resmileştiği ifade edilmiştir. Ayrıca, heyetlerin önemli konuları yeniden gündeme getirdiği ve özellikle Türkiye’nin görüşlerinin öğrenilmesinin önemine dikkat çekilmiştir. Gazete, Winston Churchill’in Türkiye’yi ziyaret etmesinin ve yerinde görmesinin de büyük bir anlam taşıdığını, bunun iki ülke arasındaki güveni artırdığına işaret etmiştir. Haberin dördüncü sayfada

ortak düşmana karşı yürütülen savaşta sağladığı yardımı tanımakta olup, özellikle denizasırlı bölgelerden Sovyetler Birliği’ne malzeme naklinin kolaylaştırılmasındaki rolünü kabul etmektedirler. Üç hükümet, savaşın İran için özel ekonomik zorluklara yol açtığının farkındadır ve İran Hükümeti’ne mümkün olan ekonomik yardımları sağlamaya devam etme konusunda mutabıktırlar. Ancak, dünya çapında yürüttükleri askerî operasyonlar nedeniyle üzerlerindeki ağır yük ve ulaşım, ham madde ile sivil tüketim malzemelerinin dünya genelindeki kıtlığı göz önünde bulundurulacaktır. Savaş sonrası döneme ilişkin olarak, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve Birleşik Krallık hükümetleri, İran Hükümeti ile mutabık kalarak, düşmanlıkların sona ermesiyle İran’ın karşı karşıya kalacağı herhangi bir ekonomik sorunun, Birleşmiş Milletler’in diğer üyeleriyle birlikte, uluslararası ekonomik meseleleri ele almak amacıyla düzenlenecek konferanslar veya oluşturulacak uluslararası kuruluşlar aracılığıyla tam olarak değerlendirilmesi gerektiğini kabul etmektedir. Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve Birleşik Krallık hükümetleri, İran Hükümeti ile İran’ın bağımsızlığının, egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün korunması yönündeki arzularında hemfikirlerdir. Savaştan sonra uluslararası barışın, güvenliğin ve refahın tesis edilmesi sürecinde İran’ın ve diğer barışsever ulusların katılımına güvenmektedirler. Bu, tüm dört hükümetin de imza attığı Atlantik Bildirisi’nin ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilmelidir.” Bk. BCA, Roosevelt, Stalin ve Churchill’in Üçlü Tahran Konferansı’nın Askerî Sonuçları Hakkında Ortak Açıklaması, 1 Aralık 1943, 22112-95583-1, 502.

⁷⁷ “M. Churchill’i İnönü Kabul Etiler”, **Ulus Gazetesi**, 2 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-02-02/1>

devamında ise, Türkiye'nin herhangi bir devletin politikasına göre hareket etmediği, yalnızca kendi hürriyetini ve istikbalini düşündüğü vurgulanmıştır. Bu, Türkiye'nin bağımsız ve tarafsız kalma ilkesine ne kadar sadık olduğunun bir göstergesidir. Türkiye'nin tarafsız kalmasının tüm dünya için önemli olduğu ifade edilmiş ve bu durumu destekleyen bir diğer önemli nokta da Winston Churchill'in Türkiye'nin politikasına sempatiyle yaklaşmasının önemi olmuştur. Ayrıca, Roosevelt'in ılımlı düşünceleri ve Türkiye'ye olan sevgiyle yaklaşımının, Türkiye'nin uluslararası alandaki itibarını güçlendirdiği belirtilmiştir. Bu haber, Türkiye'nin savaş dönemi boyunca izlediği tarafsızlık politikasını pekiştirirken, aynı zamanda Türkiye'nin stratejik önemini ve İngiltere ile Amerika'nın bu tutumu nasıl desteklediğini de gözler önüne sermektedir.⁷⁸

4.1.2. Kahire Görüşmelerinin Ulus Gazetesine Yansımaları

İlk haberi 3 Kasım 1943 Çarşamba günü ilk sayfasında görüyoruz. Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu'nun M. Eden tarafından daveti üzerine Kahire'ye hareket etmiştir. Numan Menemencioğlu'na İngiltere Büyükelçisi Sir Hughe Hugessen bu seyahatte kendisine eşlik etmiştir. Hariciye Vekili ile giden heyete de yer verilmiştir.⁷⁹

4 Kasım 1943 tarihli Ulus gazetesinin ilk sayfasında Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu'nun Kahire'ye vardığına değiniliyordu. Menemencioğlu bu yeni temaslardan memnun olduğunu da dile getirmiştir.⁸⁰

"5 Kasım 1943" tarihli haberde, Hariciye Vekili'mizin Kahire'de çok iyi bir şekilde karşılandığı manşeti ile karşılaşılıyor. İngiliz basınında İsmet İnönü'nün nutku iyi şekilde karşılanmış ve İngiliz basını Kahire temasının iki milleti birbirine daha sıkı bağlayacağına değinmiştir. Daha sonraki yazılarda ise İngiliz gazetelerinin görüşmeler ile ilgili tahminlerine yer verilmiştir.⁸¹

"6 Kasım 1943" tarihli gazetenin ilk sayfasında "Kahire'de Türk-İngiliz Görüşmeleri Dün Başladı" manşeti ile haber verilmiştir. Haberin detaylarında ise M. Eden ve Numan Menemencioğlu'nun görüşmelere başladığını ve İngiliz Büyükelçinin de görüşmelerde hazır bulunduğu yer verilmektedir. Haberin biraz altında ise Başvekilin yaptığı temaslara ve ziyaretlere yer verilmiştir. Üçüncü sayfada ise görüşmeler ile ilgili Alman, Yunan ve İngiliz gazetelerin yazdıklarına yer verilmiştir.⁸²

"7 Kasım 1943" tarihli gazetede Kahire Görüşmelerinin büyük bir gizlilik içerisinde devam ettiği manşeti ile karşılaşılıyor. İleriki haberlerde ise bu görüşmeler ile ilgili birçok fikir ortaya atıldığı ifade edilmektedir. Hemen altında ise Hariciye Vekilimizin şerefine verilen ziyafetten bahsedilmektedir.⁸³

"8 Kasım 1943" tarihli gazetede Kahire Konuşmaları hakkında resmi bir bildiri yayımlandığı manşeti atılmıştır. Hemen altında ise resmi bildiri metni yayımlanmış metinde

⁷⁸ "M. Churchill diyor ki: Türkiye ile münasebetlerimiz son derece dostanedir", **Ulus Gazetesi**, 3 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-02-03/1>.

⁷⁹ "Hariciye Vekilimiz dün Kahire'ye hareket etti". **Ulus Gazetesi** 3 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-11-03/1>

⁸⁰ "Hariciye Vekilimiz dün Kahire'ye vardı". **Ulus Gazetesi** 4 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-11-04/1>

⁸¹ "Hariciye Vekilimiz Kahire'de parlak bir şekilde karşılandı." **Ulus Gazetesi**, 5 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-11-05/1>

⁸² "Kahire'de Tür İngiliz görüşmeleri dün başladı", **Ulus Gazetesi**, 6 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-11-06/1>

⁸³ "Kahire Görüşmeleri büyük bir ketumluk içinde devam ediyor", **Ulus Gazetesi**, 7 Kasım 1943 Gazetesi, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-11-07/1>

Numan Menemencioğlu ve Eden'in 6-7 Kasım tarihlerinde bulunduğu ve Moskova Konferansı kararları çerçevesinde fikir alışverişinde bulunduğu yazılmıştır. Bazı haberlere göre ise Türkiye İngiltere'nin dediklerini yapacak, bazılarına göre ise Müttefikleri Türkiye'nin dediklerini yapacak şekilde farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ancak aynı akşam gazetede yayınlanan haber ile Türkiye'nin tarafsızlığına vurgu yapılmış ve son nokta konulmuştur.⁸⁴ 9 Kasım 1943 tarihinde ise görüşmelerin bittiğini öğreniyoruz. Eden, Menemencioğlu'na veda ederek Büyükelçiliğe dönerken 11 Kasım tarihinde ise Numan Menemencioğlu başkente geri dönmüştür.⁸⁵

8 Aralık 1943 tarihinde yayımlanan Ulus gazetesi "İnönü Kahire'de M. Roosevelt ve Churchill'le Buluştu" manşeti ile ilk sayfada bizleri karşılamaktadır. Haberin içeriğinde ise Resmi Tebliğe yer verilmiştir. Üç liderin görüştüklerine ve bu görüşmelere Eden, Numan Menemencioğlu ve Büyükelçi Harry Hopkins'in eşlik ettiğinden bahsedilmektedir. Türkiye Cumhurbaşkanı'nın bu konferansa katılması Amerika ve özellikle Sovyetler Birliği ile olan sağlam dostluğu tekrar tekrar tescil etmektedir. İsmet İnönü, Roosevelt ve Churchill o anki cari siyaseti gözden geçirmişler ve devletlerin bu konferansta çıkarlarına dikkat ederek hareket ettikleri yazılmıştır. Dört devletin, yani Sovyetler Birliği, İngiltere, Amerika ve Türkiye'nin dostluğu bu konferans ile tekrar tescil edilmiştir.⁸⁶

9 Aralık 1943 tarihli Ulus gazetesi İsmet İnönü'nün Ankara'ya döndüğünü bildirmektedir. İsmet İnönü'ye Ankara Garında binlerce vatandaş karşılamış ve sevi göstermiştir. Vatandaşlar İsmet İnönü'nün yüzündeki mutluluğu görünce iki bayramı birden kutlamışlardır. Gazetenin yan kısmında Falih Rıfkı Atayın yazdıklarına göre Müttefik devletler ile Kahire'de görüşmemiz aramızdaki ittifakın gücünü arttırmıştır. Geleceğe yönelik sıkı ve samimi bir adım atılmıştır.⁸⁷

4.1.3. Tahran Görüşmelerinin Ulus Gazetesine Yansımaları

İkinci Dünya Savaşı'nın seyrini belirleyen önemli olaylardan biri olan Tahran Konferansı, Ulus gazetesinde geniş yer bulmuştur. Konferansın gelişimi, alınan kararlar ve Türkiye üzerindeki etkileri, gazetenin çeşitli tarihlerde yayımlanan haberleri aracılığıyla incelenebilir.

Gazetenin 4 Aralık 1943 tarihli haberinde, Roosevelt, Churchill ve Stalin'in Tebriz'de görüştüklerine dair büyük bir manşetle karşılaşılmaktadır. Resmî bir açıklamanın beklendiği belirtilirken, Amerika'dan gelen haberlere dayanarak Balkanlarda bir cephenin açılmasının görüldüğü ifade edilmektedir. Bu haber, dönemin konjonktürüne uygun olarak, savaşın Doğu Avrupa'daki seyrini değiştirebilecek gelişmelere odaklanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin Almanlara karşı ikinci bir cephe açılmasını istemesi, Batılı müttefiklerin bu talebe nasıl yaklaşacağı sorusunu gündeme getirmiştir (4 Aralık 1943).⁸⁸

5 Aralık 1943 tarihli sayıda, Tahran Konferansı'nın sona erdiği büyük bir başlıkla duyurulmaktadır. Falih Rıfkı Atay'ın yazısı, alınan kararları detaylandırmaktadır. Atay'ın değerlendirmeleri, Türkiye'nin savaştaki pozisyonunu ve konferansın bölgesel dengeler

⁸⁴ "Kahire Konuşmaları Hakkında Resmi Bir Tebliğ Neşrolundu", **Ulus Gazetesi**, 8 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-11-08/1>

⁸⁵ "Kahire Tebliği etrafında tefsirler", **Ulus Gazetesi**, 9 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-11-09/1>

⁸⁶ "İnönü Kahire'de MM. Roosevelt ve Churchill'le Buluştu. Resmi Tebliğ", **Ulus Gazetesi**, 8 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-12-08/1>

⁸⁷ "İnönü Ankara Garında binlerce yurttaşın sevgi tezahürleriyle karşılandı", **Ulus Gazetesi**, 9 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-12-09/1>

⁸⁸ "MM. Roosevelt, Churchill ve Stalin Tebriz'de görüştüler", **Ulus Gazetesi**, 4 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-12-04/1>

üzerindeki etkilerini açıklığa kavuşturmaktadır. Gazetenin bu yayını, kamuoyunu bilgilendirme misyonunu yerine getirirken, aynı zamanda kararların Türkiye'ye olası etkilerini de tartışmaya açmaktadır (5 Aralık 1943).⁸⁹

6 Aralık 1943 tarihli gazetede, Tahran Konferansı'na dair yeni bir haber bulunmamakta, ancak Falih Rıfkı Atay'ın yazısı öne çıkmaktadır. (6 Aralık 1943).⁹⁰

7 Aralık 1943 tarihinde, Tahran Konferansı'ndan gelen resmî bir açıklamanın gazetede geniş yer bulduğu görülmektedir. Açıklamada, savaşın geri kalanında müttefik devletlerin beraber hareket edeceği belirtilmiştir. Ayrıca, İran'ın Sovyetler için lojistik destek açısından önem taşıdığı vurgulanmıştır. Bu bağlamda, İran'ın coğrafi ve stratejik konumu, savaşın gidişatı açısından kritik bir unsur olarak değerlendirilmiştir (7 Aralık 1943).⁹¹

8 Aralık 1943'te ise Ulus gazetesi, İsmet İnönü'nün Kahire'de Roosevelt ve Churchill ile görüşüğünü duyuran büyük bir başlık atmıştır. Bu haber, Türkiye'nin savaşın gidişatındaki rolünü belirleyen önemli bir gelişme olarak öne çıkmaktadır. İsmet İnönü'nün görüşmeleri, Türkiye'nin tarafsızlık politikasını koruma çabaları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Aynı haberde, Reuter'in haberine göre Almanya'nın kesin yenilgisinin bu konferansta kesinleştiği belirtilmektedir. Bu ifade, müttefiklerin savaşın sonuna dair artan güvenlerini yansıtmaktadır (8 Aralık 1943).⁹²

9 Aralık 1943 tarihli haberde, İsmet İnönü'nün Ankara'ya dönüşü büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Ankara Garı'nda halkın gösterdiği sevgi ve İnönü'nün yüzündeki gülümseme, Türkiye'nin savaşın dışında kalma politikasına duyulan desteği göstermektedir. Bunun yanı sıra, hariciye vekilinin açıklamalarında Türkiye'nin tarafsızlık politikasını sürdüreceği vurgulanmaktadır. Türkiye'nin savaş dışı kalma yönündeki bu ısrarlı tavrı, savaşın ilerleyen dönemlerinde de devam etmiştir (9 Aralık 1943).⁹³

Son olarak, 10 Aralık 1943 tarihli haberde, Kahire Konferansı'na dair haberlerin devam ettiği belirtilmektedir. Numan Menemencioğlu'nun Berlin'de yaptığı açıklamalar, Türkiye'nin siyasetinde bir değişiklik olmadığını vurgulamaktadır. Bu açıklamalar, Türkiye'nin savaşın dışındaki konumunu sürdürme niyetini ve büyük devletlerle olan diplomatik ilişkilerini dikkatle yönettiğini ortaya koymaktadır (10 Aralık 1943).⁹⁴

Ulus gazetesinde Tahran Konferansı'na ilişkin haberlerin içeriği, dönemin siyasi konjonktürü ile paralellik göstermektedir. Gazete, konferansın kararlarını, Türkiye'nin diplomatik pozisyonunu ve müttefikler arasındaki gelişmeleri okuyucularına detaylı bir şekilde sunmuştur. Türkiye'nin savaş dışı kalma çabaları ve müttefiklerle kurduğu denge politikası, Ulus'un haberlerinde açıkça görülmektedir.

4.2. Görüşmelerin “Vakit” Gazetesine Yansımaları

⁸⁹ “Tahran Konferansı Bitti”, **Ulus Gazetesi**, 5 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-12-05/1>

⁹⁰ “Yarınki barış dünyasını da ilgilendirecek kararlar alındığı şüphesiz sayılıyor”, **Ulus Gazetesi**, 6 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-12-06/1>

⁹¹ “Tahran’da Resmi bir Tebliğ çıkarıldı”, **Ulus Gazetesi**, 7 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-12-07/1>

⁹² “İnönü Kahire’de MM. Roosevelt ve Churchill ile buluştu. Resmi Tebliğ”, **Ulus Gazetesi**, 8 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-12-08/1>

⁹³ “Cumhur reisimiz Ankara’ya döndüler”, **Ulus Gazetesi**, 9 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-12-09/1>

⁹⁴ “Kahire Konferansı hakkındaki Tebliğin yankıları devam ediyor”, **Ulus Gazetesi**, 10 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus/1943-12-10/1>

4.2.1. Adana Görüşmelerinin “Vakit” Gazetesine Yansımaları

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’nin tarafsızlık politikası ve müttefiklerle ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olan Adana Görüşmeleri, Vakit gazetesinde geniş bir şekilde ele alınmıştır. Gazetenin haberleri, görüşmelerin içeriğini, tarafların tutumlarını ve uluslararası yankılarını ayrıntılı bir biçimde yansıtmaktadır.

2 Şubat 1943 tarihli Vakit gazetesi, Adana Görüşmeleri’ni büyük bir manşetle duyurmuştur. Manşette İsmet İnönü ve Winston Churchill’in fotoğrafları yer almakta, Adana’nın kuşbakışı bir resmi ile görüşmenin sembolik önemine vurgu yapılmaktadır. Haber, İngiliz ve Türk heyetlerinin isimlerine yer verirken, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak’ın açıklamalarına geniş bir şekilde yer vermiştir. Açıklamalarda, Türk ve İngiliz askerî yetkilileri arasındaki görüşmelere değinilmiş ve Türk askerî birliklerinin incelendiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, İngiliz heyetinin Adana’da karşılanması ve İngiltere-Türkiye dostluğunun vurgulanması gazetenin dikkat çeken noktalarındandır. Ayrıca, İngiltere ve Amerika’nın Türkiye’ye yapabileceği yardımlar tartışılmış ve savaş sonrası döneme dair değerlendirmeler yapılmıştır. Üçüncü sayfada, Rusya’ya yapılacak yardımlara ilişkin görüşmeler ele alınmış ve Türkiye’nin boğazlar konusunda ihtiyatlı bir tutum sergilediği vurgulanmıştır (2 Şubat 1943).⁹⁵

3 Şubat 1943 tarihli haberde, Adana Görüşmeleri’nin geniş yankı uyandırdığı belirtilmiştir. İngiliz gazetelerinin görüşmelere büyük ilgi gösterdiği, Türkiye’nin tarafsızlığının İngiltere açısından stratejik önem taşıdığı ve Türkiye’nin askerî gücünün giderek arttığı vurgulanmıştır. Haberde, Churchill’in Kıbrıs’a giderek yaptığı açıklamalar ve Türkiye’nin savunma kapasitesine yönelik değerlendirmeleri öne çıkmaktadır. Türkiye’nin savaşta tarafsız kalmaya devam edeceği ancak müttefiklere sağladığı stratejik konum nedeniyle önemli bir aktör olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, Adana Görüşmeleri’nin Türkiye’nin uluslararası pozisyonuna etkileri ele alınmış ve Türkiye’nin tarafsızlık politikasını sürdüreceği mesajı net bir şekilde verilmiştir (3 Şubat 1943).⁹⁶

4 Şubat 1943 tarihli haberde, İsmet İnönü ve Winston Churchill’in görüşmelerinden çekilmiş fotoğraflara yer verilmiştir. Gazetenin analizinde, Stalin’in görüşmelere katılmamasının olası sonuçları tartışılmış ve Churchill’in Adana’ya kadar gelmesinin İngiltere açısından taşıdığı öneme vurgu yapılmıştır. Türkiye’nin tarafsızlık politikasının devam edeceği ve müttefiklerle ilişkilerinde dengeyi gözettiği belirtilmiştir. Ayrıca, Almanya’nın bu görüşmeleri nasıl değerlendirdiğine dair yorumlar aktarılmış ve Türkiye’nin İngiltere ile olan ilişkilerinin uluslararası alanda nasıl yankılandığı detaylandırılmıştır (4 Şubat 1943).⁹⁷

5 Şubat 1943 tarihli haberde, Adana Görüşmeleri’nin İngiliz basınındaki yankıları ele alınmış ve Türkiye’nin tarafsızlık politikasına yönelik uluslararası yorumlara yer verilmiştir. “Daily Telegraph” gazetesinin, Adana Mülakatı’nın savaş sürecinde tarafsız bir ülkeye yapılan ilk üst düzey ziyaret olması nedeniyle taşıdığı öneme vurgu yaptığı belirtilmiştir. İngiltere ile Türkiye arasındaki ilişkilerin güçlendiği ve Türkiye’nin tarafsızlık politikasının uluslararası düzeyde takdir gördüğü ifade edilmiştir. Gazete ayrıca, görüşmelerin Türkiye’nin savaş sonrası konumuna etkilerini değerlendirmiş ve İngiliz kamuoyunun

⁹⁵ “Milli Şef Adana’da Çörçil’le görüştü”, **Vakit Gazetesi**, 2 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-02-02/1>

⁹⁶ “Adana Görüşmeleri her tarafta büyük bir alaka uyandırdı”, **Vakit Gazetesi**, 3 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-02-03/1>

⁹⁷ “Adana konferansının hariçteki akisleri”, **Vakit Gazetesi**, 4 Şubat 1943, <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-02-04/1> s. 1.

Türkiye'nin tarafsızlık tutumunu daha iyi anladığını aktarmıştır. Türkiye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü koruma çabaları, uluslararası arenada desteklenmiştir (5 Şubat 1943).⁹⁸

6 Şubat 1943 tarihli haberde, Adana Konferansı'nın uluslararası basındaki yankılarına odaklanılmış ve Türkiye'nin müttefiklerle olan ilişkilerine dair detaylar verilmiştir. Londra basınında, Türkiye'nin tarafsızlık politikasının stratejik bir kazanım olduğu ve müttefikler açısından önemli bir denge unsuru teşkil ettiği yorumları yapılmıştır. Türkiye'nin savaş boyunca tarafsızlık politikasını koruması, İngiltere tarafından desteklenmiş ve Türkiye'ye yönelik yardımların artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Haberde ayrıca, Almanya'nın bu görüşmelere yönelik değerlendirmelerine yer verilmiş ve Türkiye'nin tarafsız kalma politikasının savaş sonrası süreçte nasıl şekilleneceği tartışılmıştır (6 Şubat 1943).⁹⁹

Vakit gazetesinde yer alan bu haberler, Adana Görüşmeleri'nin Türkiye'nin tarafsızlık politikası ve müttefiklerle ilişkileri açısından taşıdığı önemi kapsamlı bir şekilde yansıtmaktadır. Türkiye'nin savaş sürecindeki konumu, uluslararası dengeler ve müttefiklerin beklentileri doğrultusunda değerlendirilmiş, İngiltere ile dostane ilişkilerin sürdürülmesi gerektiği mesajı verilmiştir.

4.2.2. Kahire Görüşmelerinin “Vakit” Gazetesine Yansımaları

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin diplomatik duruşunu belirleyen önemli gelişmelerden biri olan Kahire Görüşmeleri, Vakit gazetesinde geniş şekilde yer almıştır. Gazete, süreci gün gün takip ederek okuyucularına aktarmıştır.

3 Kasım 1943 tarihli Vakit gazetesi, Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu'nun Kahire'ye hareket ettiğini duyurmuştur. Davet üzerine gerçekleştirilen bu ziyaretin, Türkiye'nin savaş sürecindeki diplomatik pozisyonu açısından kritik olduğu vurgulanmıştır (3 Kasım 1943).¹⁰⁰

4 Kasım 1943 tarihli sayıda, Kahire Konferansı'nın başladığı büyük bir manşetle duyurulmuştur. İngiliz haber kaynaklarına dayandırılan haberde, İngiltere'nin müttefik Türkiye'ye Moskova Konferansı'nda alınan kararları bildireceği ifade edilmiştir. Ayrıca, görüşmelere Adana üzerinden gidildiği belirtilmiş ve bu sürecin detayları paylaşılmıştır (4 Kasım 1943).¹⁰¹

5 Kasım 1943 tarihli gazetede, görüşmeler “Kahire’de Üçler Konferansı” başlığıyla verilmiştir. Menemencioğlu, Eden ve Kordel Hall arasında görüşmelerin başladığı belirtilmiştir. İngiliz gazetelerine göre Türkiye'nin izlediği tarafsızlık politikasının müttefiklerin savaş stratejisi ile uyumlu olduğu vurgulanmıştır (5 Kasım 1943).¹⁰²

6 Kasım 1943 tarihinde, görüşmelerin devam ettiği ve Numan Menemencioğlu'nun birkaç gün içinde Türkiye'ye döneceği duyurulmuştur. Dönüşü öncesinde Kral Faruk ve Yugoslav yetkililerle görüştüğü bilgisi verilmiştir. Aynı zamanda, Parti Grubu'nda İsmet İnönü tarafından kabul edileceği belirtilmiştir (6 Kasım 1943).¹⁰³

⁹⁸ “Adana mülakatı ve Moskova”, **Vakit Gazetesi**, 5 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-02-05/1>

⁹⁹ “Londra’da Sulh teşebbüsü sayılıyor,” **Vakit Gazetesi**, 6 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-02-06/1>

¹⁰⁰ “Hariciye Vekilimiz Kahire’de”, **Vakit Gazetesi**, 3 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-03/1>

¹⁰¹ “Kahire görüşmeleri dün başladı”, **Vakit Gazetesi**, 4 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-04/1>

¹⁰² “Kahire’de üçler konferansı”, **Vakit Gazetesi**, 5 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-05/1>

¹⁰³ “Kahire’de görüşmeler başladı”, **Vakit Gazetesi**, 6 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-06/1>

7 Kasım 1943 tarihli sayıda, Kahire Konferansı'nın Balkanlar'da büyük yankı uyandırdığı belirtilmiştir. Mısır Kralı'nın ziyaret edildiği ve konferansın özellikle Macaristan başta olmak üzere çeşitli ülkelerde spekülasyonlara neden olduğu vurgulanmıştır (7 Kasım 1943).¹⁰⁴

8 Kasım 1943 tarihli haberde, Kahire Konferansı'nın sona erdiği duyurulmuştur. Türkiye ile İngiltere'nin dostane ilişkilerinin sürdüğü belirtilirken, konferansın ittifakı güçlendirdiği ifade edilmiştir. Ancak, İngiltere kaynaklı bazı haberlerin Türkiye'nin savaşa gireceği yönündeki spekülasyonlara neden olduğu ve bunun büyük bir çelişki yarattığı dile getirilmiştir (8 Kasım 1943).¹⁰⁵

10 Kasım 1943 tarihinde, Kahire Konferansı'nın memnuniyetle karşılandığı belirtilmiştir. İngiliz basınına göre, Türkiye savaşa girmese bile müttefiklere destek sağlayabilecektir. Menemencioğlu'nun konuşmalarının olumlu bir şekilde değerlendirildiği ifade edilmiştir (10 Kasım 1943).¹⁰⁶

12 Kasım 1943 tarihli gazetede, Anthony Eden'in nutkundaki Türkiye ile ilgili bölüme yer verilmiştir. Eden, Türkiye ile ortak konular üzerine müzakerelerin sürdüğünü ve Moskova Konferansı kararlarının ele alındığını belirtmiştir. Balkan gazetelerine göre İngiltere, Türkiye'den beklentilerini tam olarak karşılayamamış ve Türkiye tarafsızlık politikasını sürdürmüştür (12 Kasım 1943).¹⁰⁷

17 Kasım 1943 tarihli haberde, Alman hariciyesi Türkiye'nin müttefiklere yakınlaşmasını eleştirmiş ve Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen'e yönelik suçlamalarda bulunulmuştur. Ancak Papen, Türkiye'nin tarafsızlığını koruyacağını ve savaşa girmeyeceğini vurgulamıştır (17 Kasım 1943).¹⁰⁸

30 Kasım 1943 tarihinde, Churchill, Roosevelt ve Çin liderinin Kahire'de olduğu belirtilmiştir. Bazı gazetelere göre toplantının yeri belirsizken, Alman gazeteleri konferansın çoktan başladığını iddia etmiştir (30 Kasım 1943).¹⁰⁹

1 Aralık 1943 tarihli sayıda, Kahire Konferansı'nın sona erdiği büyük bir manşetle duyurulmuştur. Üç liderin Stalin ile buluşmak için yeri bilinmeyen bir noktaya hareket ettiği belirtilmiş ve resmî bildirinin önümüzdeki günlerde yayımlanacağı ifade edilmiştir (1 Aralık 1943).¹¹⁰

Vakit gazetesinde Kahire Görüşmelerine dair haberler, Türkiye'nin savaş sürecindeki tarafsızlık politikasını ve diplomatik çabalarını vurgulamaktadır. Türkiye'nin müttefiklerle ilişkileri, konferansın yarattığı uluslararası yankılar ve ülkenin savaş dışı kalma stratejisi gazetenin haberlerinde açık bir şekilde ele alınmıştır.

4.2.3. Tahran Görüşmelerinin “Vakit” Gazetesine Yansımaları

Tahran Konferansı, İkinci Dünya Savaşı süresince Müttefik devlet liderlerinin bir araya geldiği kritik toplantılardan biri olarak dikkat çekmektedir. Bu konferans, dönemin

¹⁰⁴ “Kahire görüşmeleri Balkanlarda büyük alaka uyandırdı”, **Vakit Gazetesi**, 7 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-07/1>

¹⁰⁵ “Kahire konferansı bitti”, **Vakit Gazetesi**, 8 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-08/1>

¹⁰⁶ “Hariciye Vekili tayyare ile Kahire'den döndü”, **Vakit Gazetesi**, 10 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-10/1>

¹⁰⁷ “Kahire Görüşmeleri hakkında”, **Vakit Gazetesi**, 12 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-12/1>

¹⁰⁸ “Parti grubunda Kahire görüşmesi hakkında Hariciye Vekilimiz izahat verdi”, **Vakit Gazetesi**, 17 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-17/1>

¹⁰⁹ “Çörçil, Ruzvelt, ve Çankay-Şek Kahire'de”, **Vakit Gazetesi**, 30 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-11-30/1>

¹¹⁰ “Kahire mülakatı sona erdi”, **Vakit Gazetesi**, 1 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-12-01/1>

gazetelerinde geniş yankı uyandırmakla kalmamış, aynı zamanda savaşın gidişatına dair ipuçlarını da taşımıştır. Vakit gazetesinin haberleri incelendiğinde, konferansın gelişim süreci ve ardından yaşanan diplomatik hareketlilik net bir şekilde takip edilebilmektedir.

Konferansın başladığı gün, Vakit gazetesi büyük bir manşetle dört liderin resimlerini okuyucularıyla paylaşmış ve konferansta tartışılması muhtemel senaryolara dair bir makale sunmuştur (2 Aralık 1943).¹¹¹

Ertesi gün gazete, Stalin, Roosevelt ve Churchill'in görüşmeye başladığını duyurmuş ve Kahire Konferansı'na dair detayların netleştiğini bildirmiştir. Bu haberlerde, Japonya'nın eski sınırlarına dönmesinin planlandığı belirtilirken, yabancı kaynaklar Kahire'de üç, Tahran'da ise dört liderin toplandığını vurgulamıştır (3 Aralık 1943).¹¹²

Konferansın sona erdiği gün, Vakit gazetesi büyük bir başlıkla toplantının tamamlandığını duyurmuş ve liderlerin görüşme detaylarının gizli tutulduğunu belirtmiştir (4 Aralık 1943).¹¹³

Bunu takip eden günlerde gazete, konferansın sonucunda Almanya'ya bir ultimatoma verilerek Sovyetler ile ortak bir savaşın planlandığına dair bilgileri paylaşmış, aynı zamanda Churchill ve Roosevelt'in Kahire'de bulunduğu ve Türkiye'den Hariciye Vekili'nin Kahire'ye gittiğine dair haberleri okurlarına sunmuştur (5 Aralık 1943).¹¹⁴

Türkiye'nin konferanstaki rolü ve diplomatik pozisyonuna ilişkin haberlerde, Milli Şef İsmet İnönü'nün Kahire'ye gidişine vurgu yapılmış ve bazı yabancı kaynaklar, bu ziyaretin beklenmedik olduğunu ancak İnönü'nün konferansı en baştan beri yakından takip ettiğini belirtmiştir (6 Aralık 1943).¹¹⁵

Konferans sonrasında Almanya'ya yönelik harekât planlarının detaylandığı ve resmî açıklamaların gazeteye yansıdığı görülmektedir (7 Aralık 1943).¹¹⁶

Kahire Görüşmelerine ilişkin haberlerde, Türkiye'nin müttefiklerle yakınlaştığı ve safını belli ettiği imaları yapılmış, ancak bu görüşün 12 Aralık tarihli sayıda net bir dille reddedildiği görülmüştür. Hariciye Vekili, basın mensuplarına Türkiye'nin savaşa katılmayacağını tekrar teyit etmiştir (12 Aralık 1943).¹¹⁷

Son olarak, 15 Aralık tarihli sayıda, Hariciye Vekili'nin konferans detaylarını parti grubuna sunduğu ve Başvekil'in bu ziyaretin ülke açısından önemine dair açıklamalarda bulunduğu aktarılmıştır. Bu haber, Türkiye'nin savaş karşısındaki tarafsız politikasını devam ettirdiğini ve diplomatik dengeleri koruma çabasını ortaya koymaktadır (15 Aralık 1943).¹¹⁸

Genel olarak, Vakit gazetesi Tahran Konferansı'nın gelişim sürecini ve sonucunu detaylı bir şekilde okuyucularına sunmuş, aynı zamanda Türkiye'nin bu süreçteki pozisyonuna dair farklı görüşleri ve resmî açıklamaları yansıtmıştır. Bu haberler, İkinci

¹¹¹ "Dörtler konferansı esrarı", **Vakit Gazetesi**, 2 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-12-02/1>

¹¹² "Tebriz konferansı", **Vakit Gazetesi**, 3 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-12-03/1>

¹¹³ "Tebriz konferansı dün sona erdi", **Vakit Gazetesi**, 4 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-12-04/1>

¹¹⁴ "Ruzvelt, Çörçil ve Stalin Tahran konferansında nelere karar verildi?", **Vakit Gazetesi**, 5 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-12-05/1>

¹¹⁵ "Milli Şefin Kahire ziyareti Üçler konferansının bir devam veya neticesi değildir", **Vakit Gazetesi**, 6 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-12-06/1>

¹¹⁶ "Tahran tebliği dün neşredildi", **Vakit Gazetesi**, 7 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-12-07/1>

¹¹⁷ "Türkiye harpte faal bir rol oynayacak mıdır?" **Vakit Gazetesi**, 12 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-12-12/1>

¹¹⁸ "Hariciye vekili Kahire görüşmelerini anlattı", **Vakit Gazetesi**, 15 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1943-12-15/1>

Dünya Savaşı'nın en kritik anlarından birine dair dönemin basın perspektifini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

4.3. Görüşmelerin “Akşam” Gazetesine Yansımaları

4.3.1. Adana Görüşmelerinin “Akşam” Gazetesine Yansımaları

Akşam gazetesinin Adana Görüşmeleri'ne dair haberleri incelendiğinde hem görüşmenin detayları hem de uluslararası yankıları üzerinde durulduğu görülmektedir. Gazetenin ilk haberinde, görüşmelerin Adana'da gerçekleştiği büyük harflerle belirtilmiş ve iki gün süren temaslarda dostluk mesajlarının verildiği aktarılmıştır. Winston Churchill'in Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmeler yaptığı, bu görüşmelerin Birleşik Krallık ve ABD tarafından dikkatle takip edildiği belirtilmiştir. Gazetenin verdiği bilgiye göre, Churchill dört motorlu bir uçakla Adana'ya gelmiş, görüşmeler ise bir tren vagonunda gerçekleşmiştir (2 Şubat 1943).¹¹⁹

Bir sonraki haber, Adana Görüşmeleri'nin detaylarına odaklanmış ve Churchill'in Türkiye'nin savunması için askeri yardım sözü verdiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda, Yunanistan'ın yeniden inşa edilmesine vurgu yapılırken, görüşmenin savaş sonrası stratejilere dair öngörüler de içerdiği belirtilmiştir. İngiliz gazeteleri, bu toplantıyı çok olumlu bir şekilde değerlendirmiş ve Türkiye'nin tarafsızlığının Müttefikler tarafından desteklendiğini vurgulamıştır (3 Şubat 1943).¹²⁰

Gazetenin bir başka haberinde, Londra kaynaklı bilgiler aktarılmakta ve Türkiye'nin tarafsız kalma politikasının devam ettiği, ancak İngiltere ve ABD tarafından garanti altına alındığı bildirilmektedir. Aynı zamanda, Adana Görüşmeleri'nin Almanya'nın Orta Doğu'daki etkisini kısıtlamaya yönelik bir diplomatik adım olduğu belirtilmiştir (4 Şubat 1943).¹²¹

Sovyet basınının Adana Görüşmeleri hakkında herhangi bir yorum yapmadığı belirtilirken, İngiltere'nin bu diplomatik girişimlerden memnun olduğu ifade edilmiştir. Alman kaynaklar ise Türkiye'nin tarafsız politikasının süreceğini ve Adana'da bu konuda yeni bir yönelim olmadığını vurgulamıştır (5 Şubat 1943).¹²²

Akşam gazetesinde görüşmenin Amerika ve İngiltere'deki yankıları da ele alınmış, *News Chronicle* ve *New York Sun* gibi gazeteler, bu temaslara gelecekte daha sağlam bir ittifak için önemli bir adım olduğuna dikkat çekmiştir. *Daily Telegraph* ise, Türkiye'nin müttefiklerle ilişkilerinde yeni bir sayfa açtığını ancak tarafsızlığını korumakta istekli olduğunu belirtmiştir (6 Şubat 1943). Gazete, Adana Görüşmeleri'nin İngiliz basınında geniş yankı bulduğunu, özellikle Akdeniz ve Balkanlar'daki gelişmeleri etkileyecek önemli kararların alındığını belirtmektedir. *Daily Mail*, bu görüşmelerin, savaşın genel stratejisini değiştirebilecek diplomatik bir başarı olduğuna vurgu yapmıştır (9 Şubat 1943).¹²³

Son olarak, Akşam gazetesinin Berlin kaynaklı haberlerinde, Almanya'nın Adana Görüşmeleri'ni yakından takip ettiği ve Türkiye'nin tarafsızlık politikasının kendileri için önemli bir unsur olduğunu belirttiği aktarılmıştır. Alman basını, Türkiye'nin tarafsız kalma

¹¹⁹ “Milli Şef Adana'da B. Churchill ile görüştü”, **Akşam Gazetesi**, 2 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-02-02/1>

¹²⁰ “B. Churchill diyor ki; Türklerin görüşü bizimkinin aynıdır”, **Akşam Gazetesi**, 3 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-02-03/1>

¹²¹ “Adana görüşmesinin akisleri”, **Akşam Gazetesi**, 4 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-02-04/1>

¹²² “Adana mülakatı”, **Akşam Gazetesi**, 5 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-02-05/1>

¹²³ “Adana görüşmesinin akisleri”, **Akşam Gazetesi**, 9 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-02-09/1>

konusundaki kararlılığını sürdüreceği görüşünün yaygın olduğunu ifade etmektedir (10 Şubat 1943).¹²⁴

Akşam gazetesi Adana Görüşmeleri’ni diplomatik açıdan geniş bir perspektifte ele almış ve uluslararası yankılarını detaylı bir şekilde okuyucularına aktarmıştır. Bu haberler, Türkiye’nin tarafsızlık politikasını koruma çabasını, ancak müttefiklerle ilişkilerini de sürdürme isteğini gözler önüne sermektedir.

4.3.2. Kahire Görüşmelerinin “Akşam” Gazetesine Yansımaları

Akşam gazetesinin haberleri incelendiğinde, Kahire’deki görüşmelerin içeriği, uluslararası yankıları ve Türkiye’nin savaş dışı kalma politikasına dair vurgular dikkat çekmektedir. Gazetenin ilk haberinde, Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu’nun Kahire’ye gitmesi ve burada Anthony Eden ile görüşmesinin Londra’da memnuniyetle karşılandığı belirtilmiştir. Moskova Konferansı ile ilgili tartışmalara değinilerek, konferans sonrasında Almanya’nın durumu, savaş sonrası yeniden yapılanma ve Avusturya’nın geleceği gibi meselelerin ele alındığı aktarılmıştır (3 Kasım 1943).¹²⁵

Ertesi gün, gazete Hariciye Vekilimizin Kahire’ye vardığını duyurmuş ve burada Eden tarafından organize edilen bir davete katılacağını bildirmiştir. Bu davette Moskova Konferansı’nın detaylarının tartışılacağı ve Amerika’nın Ankara Büyükelçisinin de bu görüşmelere dâhil olacağı ifade edilmiştir (4 Kasım 1943).¹²⁶

5 Kasım tarihli haberde, Kahire Konferansı’nın başladığı belirtilmiştir. Gazete, Türk ve İngiliz Hariciye Vekillerinin görüşmelerinin merak konusu olduğuna vurgu yaparken, İngiliz basınından aktardığı bilgilerde Türkiye’ye Portekiz benzeri bir üs talebinde bulunulabileceği iddialarına yer vermiştir. Ancak gazete, Türkiye’nin tarafsızlığını koruyacağına dair güçlü bir kanaatin varlığını belirtmiştir.¹²⁷

6 Kasım tarihli sayıda, özellikle İngiliz ve Amerikan gazetelerinin Türkiye’nin savaşa katılmasına yönelik baskılarına tepki veren sert bir yazı kaleme alınmış ve bu taleplerin kabul edilmez olduğu vurgulanmıştır. Konferansın esas amacının, Moskova Konferansı’nda alınan kararların Müttefikler ile paylaşılması olduğu öne sürülmüştür. Bununla birlikte, gazete Sovyet Rusya’nın Türkiye’nin savaşa girmesini çok defa talep ettiğini bildirmektedir. Haberde, olası bir savaşa katılma durumunda Türkiye’nin Müttefiklere iki milyon askerle destek verebileceği öne sürülmüştür.¹²⁸

7 Kasım tarihli haberde, Kahire Görüşmeleri’nde yabancı basının yanlış haberler yaymayı bıraktığı belirtilirken, İngiliz heyetinin Türk heyeti onuruna öğle yemeği verdiği aktarılmıştır.¹²⁹

8 Kasım tarihli sayıda ise Hariciye Vekilimizin Yugoslav ve Yunan Kralları ile görüşmeler yaptığı ve Türkiye’nin tarafsızlığını koruma konusundaki kararlılığını Rumen gazetelerinin de teyit ettiği belirtilmiştir.¹³⁰

¹²⁴ “Adana mülakatı ve Almanlar”, **Akşam Gazetesi**, 10 Şubat 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-02-10/1>

¹²⁵ “Kahire mülakatı”, **Akşam Gazetesi**, 3 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-03/1>

¹²⁶ “M. Eden ve Hull uçakla Moskova’dan hareket ettiler”, **Akşam Gazetesi**, 4 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-04/1>

¹²⁷ “Kahire’de konuşmalar bugün başlıyor”, **Akşam Gazetesi**, 5 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-05/1>

¹²⁸ “Kahire konuşmaları, İngiliz sefarethanesinde yapılıyor”, **Akşam Gazetesi**, 6 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-06/1>

¹²⁹ “Kahire görüşmeleri”, **Akşam Gazetesi**, 7 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-07/1>

¹³⁰ “Hariciye Vekili öbür gün Ankara’ya dönecek”, **Akşam Gazetesi**, 8 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-08/1>

9 Kasım tarihli sayıda, Stalin'in Kahire Görüşmeleri hakkındaki olumlu değerlendirmeleri aktarılırken, Türkiye'nin savaşa girmeden de Müttefiklere yardım edebileceği düşüncesinin benimsendiği bildirilmektedir.¹³¹

10 Kasım'da Hariciye Vekilimizin Adana'ya inerek Ankara'ya dönmek üzere trenle hareket ettiği bildirilmiştir.¹³²

11 Kasım tarihli haberde, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Hariciye Vekili'ni hemen kabul ettiği, ertesi gün parti grup toplantısında detaylı bir izahat verileceği belirtilmiştir.¹³³

12 Kasım tarihli sayıda ise Rumen basının Kahire Görüşmeleri'ni İngiltere'nin beklentilerinin aksine, Türkiye'nin tarafsız kalma konusundaki ciddiyetini vurgulayan bir diplomatik zafer olarak değerlendirdiği aktarılmıştır.¹³⁴

Akşam gazetesi Kahire Görüşmeleri'ni diplomatik dengeyi koruması ve Türkiye'nin tarafsızlığını sürdürme politikaları açısından ele almış ve görüşmelerin savaş sonrası şekillenecek dünya düzeni üzerindeki etkilerini vurgulamıştır.

4.3.3. Tahran Görüşmelerinin “Akşam” Gazetesine Yansımaları

Tahran Görüşmeleri hakkında Akşam gazetesinin haberleri incelendiğinde, görüşmelerin genel içeriği ve uluslararası yankıları detaylı bir şekilde yansıtıldığı görülür. 30 Kasım 1943 tarihli haberde, Roosevelt, Churchill ve Şang Kay Şek'in Mısır'daki Kahire Konferansı'nda Almanya'ya karşı ortak stratejileri belirlemek üzere toplandığı ve Almanya'ya bir uyarı mesajının iletileceği bildirilmiştir. Sovyet lideri Stalin'in Tahran'da olduğu ve görüşmenin İran'da devam edeceği belirtilmiştir.

1 Aralık 1943 tarihli sayıda, Kahire Konferansı'nda Müttefik liderlerin savaş sonrası stratejileri tartıştıkları ve Almanya'ya karşı alınacak tedbirleri görüştükleri ifade edilmiştir. Toplantıların mübareke şartlarını gözden geçirmeye odaklandığı vurgulanmıştır.¹³⁵

2 Aralık 1943 tarihli haberde, Kahire'deki görüşmelerle ilgili yeni bilgiler aktarılırken Japonya'nın çekilmesi gereken bölgeler belirlenmiş ve Kore'nin bağımsız olacağı duyurulmuştur. Stalin'in bu görüşmelerde yer almamasının sebebi olarak Sovyetlerin Japonya ile savaş halinde olmaması gösterilmiştir.¹³⁶

3 Aralık 1943 tarihli haberde, Tebriz Konferansı'nın başladığı belirtilmiştir. Roosevelt'in bu konferansı radyo yayınıyla duyurduğu ve savaş sonrası düzenin askerî gücün belirleyici olacağına vurgu yapıldığı aktarılmıştır.¹³⁷

4 Aralık 1943 tarihli sayıda, Necmeddin Sadak'ın yazısında konferansın amacının savaşı en kısa sürede bitirmek olduğu vurgulanmıştır. Sovyetlerin Almanya'nın yenilgiye uğratılması konusundaki kararlılığına dikkat çekilmiş ve Avrupa'nın yeniden yapılandırılmasının gündemde

¹³¹ “Türkiye'nin tarafsızlığı”, **Akşam Gazetesi**, 9 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-09/1>

¹³² “Hariciye Vekili bu sabah Ankara'da bulunacak”, **Akşam Gazetesi**, 10 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-10/1>

¹³³ “Reisicumhur Hariciye Vekilini kabul etti”, **Akşam Gazetesi**, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-11/1>

¹³⁴ “Kahire görüşmeleri”, **Akşam Gazetesi**, 12 Kasım 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-11-12/1>

¹³⁵ “Kahire mülakatı”, **Akşam Gazetesi**, 1 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-12-01/1>

¹³⁶ “Mısır'daki görüşmeler hakkında bu sabah bir tebliğ neşredildi”, **Akşam Gazetesi**, 2 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-12-02/1>

¹³⁷ “Tebriz mülakatı başladı”, **Akşam Gazetesi**, 3 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-12-03/1>

olduğu belirtilmiştir. Aynı sayıda Tahran Konferansı'nın sona erdiği duyurulmuş ve liderlerin Almanya'ya bir uyarı göndereceği haber verilmiştir.¹³⁸

5 Aralık 1943 tarihli haberde, Tahran Konferansı'nda alınan kararların kesin olarak bilinmediği, ancak yabancı basının Müttefiklerin Almanya'ya büyük bir taarruza hazırlandığı ve Japonya'ya karşı savaşın Avrupa cephesi sona erdikten sonra şiddetleneyeceği iddialarını yaydığı aktarılmıştır. İngiliz basınının bu konferanstan son derece memnun olduğu ve tam bir Müttefik birlikteliğinin sağlandığını yazdığı Akşam gazetesi, Tahran Görüşmelerinin gelişim sürecini ve sonucunu detaylı bir şekilde okuyucularına sunmuş, savaş sonrası siyasi ve askerî düzenin şekillendirilmesine dair değerlendirmeler aktarmıştır.¹³⁹

SONUÇ

Bu çalışmada, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Avrupa'nın çöküşü ve Türkiye'nin diplomasi stratejisi, dönemin Türk basınındaki yansımaları temelinde incelenmiştir. Savaşın başlangıcından itibaren Avrupa kıtasının hızla Nazi Almanyası'nın denetimi altına girmesi, savaşın küresel dengeler üzerindeki etkisini derinleştirmiştir. Fransa'nın çöküşü, İngiltere'nin yalnız kalması ve Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki gerilimler, Türkiye için de yeni bir diplomatik dönemin başlangıcını temsil etmiştir. Bu çerçevede, Türkiye'nin savaş dışı kalma stratejisi ve büyük güçlerle olan diplomatik temasları, savaşın seyrini şekillendiren unsurlardan biri haline gelmiştir.

Çalışmanın ana bulguları arasında, Türkiye'nin tarafsızlık politikasının stratejik bir tercih olduğu ve bu tercihin hem iç hem de dış politika açısından belirleyici bir faktör haline geldiği görülmektedir. Türkiye, Adana, Kahire ve Tahran Konferansları çerçevesinde yürüttüğü diplomatik manevralarla, savaşın getirdiği riskleri minimize etmeye ve ulusal güvenliği korumaya odaklanmıştır. Türkiye'nin tarafsızlık politikası, yalnızca savaş sürecinde değil, savaş sonrası dönemde de uluslararası dengeler açısından kritik bir rol oynamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın en çarpıcı özelliklerinden biri, güç dengelerinin hızla değişmesi ve devletlerin diplomatik esneklik göstermeye mecbur kalmasıdır. Türkiye, bu dönemde hem Mihver Devletleri hem de Müttefikler ile dengeli bir ilişki kurma çabası içine girmiş, aynı zamanda bu büyük güçlerin taleplerine karşı kendi çıkarlarını korumaya yönelik bir strateji benimsemiştir.

Adana, Kahire ve Tahran görüşmelerinde Türkiye'nin tutumu dikkatle analiz edildiğinde, İsmet İnönü liderliğindeki hükümetin, İngiltere ve Amerika'dan gelen baskılara rağmen doğrudan savaşa girmekten kaçındığı görülmektedir. Bunun temelinde, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda maruz kalacağı ekonomik ve askerî maliyetlerin yüksekliği kadar, savaşın sonucuna dair belirsizliklerin de etkili olduğu söylenebilir. Nitekim, Almanya'nın 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırması (Barbarossa Harekâtı) ve Japonya'nın Pearl Harbor saldırısı sonrasında ABD'nin savaşa dâhil olması, savaşın seyrini tahmin etmeyi zorlaştırmıştır.

Türkiye, İngiltere ve ABD'nin desteğini tamamen kaybetmeden Mihver Devletleriyle de ilişkilerini sürdürmeye çalışmış, ancak özellikle 1943'ten itibaren Müttefiklerin üstünlüğünün belirginleşmesiyle, savaşa katılma yönünde daha fazla baskı görmüştür. Ancak, Türkiye'nin askeri ve ekonomik yetersizlikleri, savaşa aktif olarak katılmasını engellemiş, bu

¹³⁸ “Tahran konferansı bitti”, **Akşam Gazetesi**, 4 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-12-04/1>

¹³⁹ “Reisicumhur, hariciye vekili ile birlikte Kahire'ye gitti”, **Akşam Gazetesi**, 5 Aralık 1943, s. 1. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1943-12-05/1>

nedenle İngiltere ve ABD ile yapılan görüşmelerde sürekli olarak silah, mühimmat ve ekonomik destek talepleri ön plana çıkmıştır.

Makalenin kapsamına uygun olarak, çalışmada Adana, Kahire ve Tahran konferanslarının Türkiye açısından önemi detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Adana Konferansı'nda (1943) Winston Churchill, Türkiye'yi savaşa çekmek için büyük çaba harcamış, ancak İsmet İnönü'nün soğukkanlı ve temkinli politikası, Türkiye'nin savaşa girişini geciktiren en önemli faktörlerden biri olmuştur. Türkiye, Müttefiklerden askerî ve ekonomik destek talep etmiş, ancak bu taleplerin büyük bir kısmı karşılanmamıştır.

Kahire Konferansı (1943) sırasında Türkiye'ye yönelik baskılar daha da artmış, özellikle İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa katılmaya zorlamak için yoğun bir diplomatik çaba sarf ettiği görülmüştür. Ancak, İsmet İnönü'nün ulusal çıkarları ön planda tutan tutumu, Türkiye'nin savaşa katılımını ancak belirli şartlar altında değerlendireceğini göstermiştir.

Tahran Konferansı (1943) ise, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası Orta Doğu ve Balkanlardaki stratejisini şekillendirdiği ve Türkiye üzerindeki baskılarını artırdığı bir dönüm noktası olmuştur. Stalin, Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki kontrolünü tartışmaya açmak istemiş, ancak Müttefikler arasında bu konuda tam bir mutabakat sağlanamamıştır. Türkiye açısından, bu konferans, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası dönemde Türkiye üzerindeki etkisini artırmak isteyeceğini açıkça göstermiştir.

Çalışmanın en önemli katkılarından biri, Türk basınının bu süreçteki rolünün detaylı bir şekilde incelenmesi olmuştur. Basın, hükümetin savaş politikalarına paralel bir şekilde kamuoyu oluşturma sürecinde aktif bir işlev görmüş, aynı zamanda uluslararası gelişmelerin kamuoyuna aktarılmasında belirleyici bir araç haline gelmiştir.

Makale boyunca ele alınan gazete yazıları ve basın organlarının haberleri incelendiğinde, Türkiye'nin tarafsızlık politikasının halk tarafından genel olarak desteklendiği, ancak Müttefikler ile ilişkilerin daha fazla ön planda tutulduğu görülmektedir. Özellikle, Türkiye'nin ekonomik sıkıntılarla boğuştuğu bu dönemde, basının halkı hükümetin politikaları konusunda ikna etmeye yönelik bir dil kullandığı tespit edilmiştir. Basında yer alan yorumlar ve analizler, aynı zamanda hükümetin diplomatik manevralarına ilişkin bir meşruiyet zemini oluşturma amacına hizmet etmiştir.

Basının sunduğu haberlerin, dış politika kararlarında kamuoyunu şekillendiren önemli bir faktör olduğu ve hükümetin, iç politikadaki dengeleri korumak için basın üzerinden çeşitli yönlendirmeler yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, savaş dönemlerinde devletlerin basını nasıl stratejik bir araç olarak kullandığını gösteren önemli bir örnek teşkil etmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

This study analyses the multi-dimensional diplomacy strategy pursued by the Republic of Türkiye during the early years of the Second World War, within the international context shaped by Europe's military and political collapse. Focusing on the Adana, Cairo, and Tehran conferences, it explores how Türkiye navigated the shifting balance of power. The crisis that began with Nazi Germany's rapid domination of the European continent deepened with the fall of France in 1940, the Dunkirk evacuation, the Battle of Crete, and German advances in the Balkans. The launch of Operation Barbarossa in 1941, signalling an assault on the Soviet Union, dramatically expanded the scope of the war. In this context, Türkiye's decision to remain outside the war is examined throughout this study not merely as a security policy, but as a strategic foresight consistent with a multi-layered practice of diplomacy.

The principal aim of the research is to analyse Türkiye's foreign policy reflexes, grounded in neutrality, through diplomatic documents, high-level negotiations between leaders,

and the dynamics of public diplomacy. Accordingly, the study investigates major diplomatic engagements such as the Adana Meeting (January 1943), the Cairo Conference (November–December 1943), and the Tehran Summit (November–December 1943) within their historical and strategic context. It evaluates Türkiye’s determination to stay out of the war through the lens of diplomatic discourse and mutual strategic expectations. The meetings between Churchill and İnönü in Adana addressed demands for the provision of arms and ammunition to Türkiye, Britain’s strategic aspirations, and the limitations of Türkiye’s military capacity. The Cairo Conference represents a climax in the Allies’ pressure on Türkiye to join the war. Meanwhile, the Tehran Summit marks a turning point, during which the Soviet Union’s demands and strategic pressure on Türkiye, particularly concerning the Straits, were expressed in unequivocal terms.

Methodologically, this study adopts an interdisciplinary approach that combines diplomatic history research with media discourse analysis. It draws on primary sources such as the works of historians like Sir Martin Gilbert, Winston Churchill’s war memoirs, the statements of İsmet İnönü, archival documents of the Republic of Türkiye, and foreign policy correspondence of the period. In addition, newspapers such as *Ulus*, *Vakit*, and *Akşam* have been systematically reviewed to analyse instruments of public diplomacy during the war years. In doing so, the study not only examines inter-state negotiations, but also evaluates the modes of their representation in the press and their impact on public perception.

The research demonstrates that Türkiye’s neutrality strategy was not a passive act of avoidance, but rather a deliberate foreign policy orientation grounded in strategic foresight, aimed at balancing competing diplomatic pressures in a multipolar environment. While maintaining open diplomatic channels with both the Allied and Axis powers, Türkiye simultaneously pursued a vision of securing its position as a geopolitical actor in the post-war international order. Under the leadership of İsmet İnönü, the Turkish government rationalised its non-belligerent stance in negotiations with figures such as Churchill and Roosevelt by advancing diplomatic arguments based on technical justifications, including military aid, mobilisation capacity, and border security concerns.

Furthermore, this study examines how Türkiye’s wartime position was conveyed not only at the governmental level but also to the public through the media, and it analyses the role of such representations in shaping public opinion. Headlines, inter-leader messages, press conferences, and official statements published in newspapers of the period illustrate how media discourse was instrumentalised in legitimising the state’s foreign policy to the domestic audience. Particularly in *Ulus* and other leading press outlets, İsmet İnönü’s diplomatic resolve was emphasised, and Türkiye’s non-belligerent strategy was supported through narratives of “national sovereignty”, “independence”, and “dignity”.

One of the study’s original contributions lies in its expansion of the analytical framework beyond traditional inter-state diplomacy, incorporating tools of public diplomacy, strategic communication, and media analysis to evaluate Türkiye’s foreign policy reflex during the Second World War. As such, Türkiye’s neutrality strategy is not only interpreted through diplomatic documentation but also contextualised within its discursive and societal dimensions. Key issues such as the technical military inventories discussed at the Adana meeting, the diplomatic responses to British demands in Cairo, and the manner in which Soviet pressure was countered in Tehran are among the principal diplomatic matters subjected to analysis. In this regard, the article offers a historical assessment of Türkiye’s strategic flexibility, resilience, and geopolitical foresight within a multipolar international system. The multi-layered diplomacy

conducted behind the scenes of the Adana, Cairo, and Tehran conferences provides critical insights not only into the dynamics of war but also into the architecture of the ensuing peace.

Türkiye's strategy of remaining outside the war emerged not merely as a defensive posture amid the power struggles of the era's great powers, but as the reflex of an actor capable of assuming a decisive role when necessary. In this regard, the study offers not only a historical analysis, but also a holistic framework that contributes to contemporary foreign policy thinking by enhancing our understanding of the strategic manoeuvring space and diplomatic choices available to middle powers during periods of global conflict.

KAYNAKÇA

Gazeteler

Ulus

- "M. Churchill'i İnönü Kabul Ettiler", **Ulus**, 2 Şubat 1943, s. 1.
- "M. Churchill diyor ki: Türkiye ile münasebetlerimiz son derece dostanedir", **Ulus**, 3 Şubat 1943, s. 1.
- "Hariciye Vekilimiz dün Kahire'ye hareket etti", **Ulus**, 3 Kasım 1943, s. 1.
- "Hariciye Vekilimiz dün Kahire'ye vardı", **Ulus**, 4 Kasım 1943, s. 1.
- "Hariciye Vekilimiz Kahire'de parlak bir şekilde karşılandı", **Ulus**, 5 Kasım 1943, s. 1.
- "Kahire'de Türk-İngiliz görüşmeleri dün başladı", **Ulus**, 6 Kasım 1943, s. 1.
- "Kahire Görüşmeleri büyük bir ketumluk içinde devam ediyor", **Ulus**, 7 Kasım 1943, s. 1.
- "Kahire Konuşmaları Hakkında Resmi Bir Tebliğ Neşrolundu", **Ulus**, 8 Kasım 1943, s. 1.
- "Kahire Tebliği etrafında tefsirler", **Ulus**, 9 Kasım 1943, s. 1.
- "MM. Roosevelt, Churchill ve Stalin Tebriz'de görüştüler", **Ulus**, 4 Aralık 1943, s.1.
- "Tahran Konferansı Bitti", **Ulus**, 5 Aralık 1943, s. 1
- "Yarınki barış dünyasını da ilgilendirecek kararlar alındığı şüphesiz sayılıyor", **Ulus**, 6 Aralık 1943, s.1.
- "Tahran'da Resmi bir Tebliğ çıkarıldı", **Ulus**, 7 Aralık 1943, s. 1.
- "İnönü Kahire'de MM. Roosevelt ve Churchill'le Buluştu. Resmi Tebliğ", **Ulus**, 8 Aralık 1943, s. 1.
- "Cumhur reisimiz Ankara'ya döndüler", **Ulus**, 9 Aralık 1943 s. 1
- "Kahire Konferansı hakkındaki Tebliğin yankıları devam ediyor", **Ulus**, 10 Aralık 1943, s. 1.

Vakit

- "Milli Şef Adana'da Çörçil'le görüştü", **Vakit**, 2 Şubat 1943, s. 1.
- "Adana Görüşmeleri her tarafta büyük bir alaka uyandırdı", **Vakit**, 3 Şubat 1943, s. 1.
- "Adana konferansının hariceteki akisleri", **Vakit**, 4 Şubat 1943, s. 1.
- "Adana mülakatı ve Moskova", **Vakit**, 5 Şubat 1943, s. 1.
- "Londra'da Sulh teşebbüsü sayılıyor", **Vakit**, 6 Şubat 1943, s. 1.
- "Hariciye Vekilimiz Kahire'de", **Vakit**, 3 Kasım 1943, s. 1.
- "Kahire görüşmeleri dün başladı", **Vakit**, 4 Kasım 1943, s. 1.
- "Kahire'de üçler konferansı", **Vakit Gazetesi**, 5 Kasım 1943, s. 1.
- "Kahire'de görüşmeler başladı", **Vakit Gazetesi**, 6 Kasım 1943, s. 1.
- "Kahire görüşmeleri Balkanlarda büyük alaka uyandırdı", **Vakit**, 7 Kasım 1943, s. 1.
- Kahire konferansı bitti", **Vakit**, 8 Kasım 1943, s. 1.
- "Hariciye Vekili tayyare ile Kahire'den döndü", **Vakit**, 10 Kasım 1943, s. 1.
- "Kahire Görüşmeleri hakkında", **Vakit**, 12 Kasım 1943, s.1.
- "Parti grubunda Kahire görüşmesi hakkında Hariciye Vekilimiz izahat verdi", **Vakit**, 17 Kasım 1943, s. 1.

- “Çörçil, Ruzvelt, ve Çankay-Şek Kahire’de”, **Vakit**, 30 Kasım 1943, s. 1.
- “Kahire mülakatı sona erdi”, **Vakit**, 1 Aralık 1943, s. 1.
- “Dörtler konferansı esrarı”, **Vakit**, 2 Aralık 1943, s. 1.
- “Tebriz konferansı”, **Vakit**, 3 Aralık 1943, s. 1.
- “Tebriz konferansı dün sona erdi”, **Vakit**, 4 Aralık 1943, s. 1.
- “Ruzvelt, Çörçil ve Stalin Tahran konferansında nelere karar verildi?”, **Vakit**, 5 Aralık 1943, s. 1.
- “Milli Şefin Kahire ziyareti Üçler konferansının bir devam veya neticesi değildir”, **Vakit** 6 Aralık 1943, s. 1.
- “Tahran tebliği dün neşredildi”, **Vakit**, 7 Aralık 1943, s. 1.
- “Türkiye harpte faal bir rol oynayacak mıdır?” **Vakit**, 12 Aralık 1943, s. 1.
- “Hariciye vekili Kahire görüşmelerini anlattı”, **Vakit**, 15 Aralık 1943, s. 1.

Akşam

- “Milli Şef Adana’da B. Churchill ile görüştü”, **Akşam**, 2 Şubat 1943, s. 1.
- “B. Churchill diyor ki; Türklerin görüşü bizimkinin aynıdır”, **Akşam**, 3 Şubat 1943, s. 1.
- “Adana görüşmesinin akisleri”, **Akşam**, 4 Şubat 1943, s. 1.
- “Adana mülakatı”, **Akşam**, 5 Şubat 1943, s. 1.
- “Adana görüşmesinin akisleri”, **Akşam**, 9 Şubat 1943, s. 1.
- “Adana mülakatı ve Almanlar”, **Akşam**, 10 Şubat 1943, s. 1.
- “Kahire mülakatı”, **Akşam**, 3 Kasım 1943, s. 1.
- “M. Eden ve Hull uçakla Moskova’dan hareket ettiler”, **Akşam**, 4 Kasım 1943, s. 1.
- “Kahire’de konuşmalar bugün başlıyor”, **Akşam**, 5 Kasım 1943, s. 1.
- “Kahire konuşmaları, İngiliz sefarethanesinde yapılıyor”, **Akşam**, 6 Kasım 1943, s. 1.
- “Kahire görüşmeleri”, **Akşam**, 7 Kasım 1943, s. 1.
- “Hariciye Vekili öbür gün Ankara’ya dönecek”, **Akşam**, 8 Kasım 1943, s. 1.
- “Türkiye’nin tarafsızlığı”, **Akşam**, 9 Kasım 1943, s. 1.
- “Hariciye Vekili bu sabah Ankara’da bulunacak”, **Akşam**, 10 Kasım 1943, s. 1.
- “Reisicumhur Hariciye Vekilini kabul etti”, **Akşam**, s. 1.
- “Kahire görüşmeleri”, **Akşam**, 12 Kasım 1943, s. 1.
- “Kahire mülakatı”, **Akşam Gazetesi**, 1 Aralık 1943, s. 1.
- “Mısır’daki görüşmeler hakkında bu sabah bir tebliğ neşredildi”, **Akşam Gazetesi**, 2 Aralık 1943, s. 1.
- “Tebriz mülakatı başladı”, **Akşam Gazetesi**, 3 Aralık 1943, s. 1.
- “Tahran konferansı bitti”, **Akşam Gazetesi**, 4 Aralık 1943, s. 1.
- “Reisicumhur, hariciye vekili ile birlikte Kahire’ye gitti”, **Akşam**, 5 Aralık 1943, s. 1.

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA., 2-0-95. 110-9-1-14 (10.06.1943).

BCA., 88100-320606-115. 534. (09.12.1943).

Diğer Kaynaklar (Kitap, Tez, Makale vs.)

ATABEY, Figen, “Türk-İngiliz Siyasi İlişkileri (1936-1939)”, **History Studies International Journal of History**, C. 7, S. 1, 2017, s. 654-664.

AYDIN, İmren ve Hikmet Zeki KAPCI, “II. Dünya Savaşı’na Giriş Sürecinde Türkiye’nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939- 18 Ocak 1940)”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 32, S. 1 45, 2018, s. 111.

BEGÜM, Yıldızeli, “Türk-İngiliz Bildirisi (12 Mayıs 1939)”, **Atatürk Ansiklopedisi** (blog), 03 Ocak 2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-ingiliz-bildirisi-12-mayis-1939/>. .

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-ingiliz-bildirisi-12-mayis-1939/>. (E. Tarihi 02.15.2025).

- CENTER OF MILITARY HISTORY ve Michael P. W. STONE (ed.), U.S. Army Campaigns of World War II, Slipcase ed., CMH Pub 72-42, Center of Military History, U.S. Army, Washington D.C. 1992.
- CHURCHILL, Winston, **The Gathering Storm: The Second World War**, Vol. 1., RosettaBooks, New York 2013.
- CHURCHILL, Winston, **2. Dünya Savaşı Hatıraları: Fransa'nın Düşüşü**, (Ed. Ö. Andaç Uğurlu, Çev. Mehmet Ali Yalkın), Örgün Yayınevi, İstanbul 2005.
- CHURCHILL, Winston, **2. Dünya Savaşı Hatıraları: Tek Başımıza Mücadele 1940**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2005.
- DEMİRER, Mehmet Arif, **İkinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Türkiye**, 1. Baskı, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2015.
- DICKSON, D. Keith, **II. Dünya Savaşı For Dummies**, (Çev. Murat Çınar Büyükkaya), Nobel Yaşam, İstanbul 2019.
- DİNÇ, İhsan, **2. Dünya Savaşında Tito ve Partizanlar**, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2019.
- DUPONT, Poul, **Gizli Belgeler**, (Çev. Muammer Sencer ve Mehmet Ali Yalçın), Büyük Belgeler Dizisi 3, May Yayınları, İstanbul 1968.
- HOBBSAWM, Eric, **Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, (Çev. Yavuz Alogan), Sarmal Yayınları, İstanbul, 1996.
- EBERLE, Henrik, **Hitler Kitabı**, (Ed. Uhl Mathias, Çev. Mustafa Tüzel), NTV Yayınları, İstanbul 2010.
- ERGÜÇ, Ayzin, **"1939-1945 Yılları Arasında İzlenen Türk Dış Politikası Ekseninde Türk-Yunan İlişkileri"**, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- ERKİN, Feridun Cemal, **Dışişlerinde 34 Yıl**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980.
- GILBERT, Martin, **A History of the Twentieth Century**, Post Road Press, New York 2000.
- GILBERT, Martin, **Churchill: Bir Yaşam**, (Ed. Levent Cınemre, Çev. Süha SERTABİBOĞLU), Türkiye İş Bankası Yayınları, Malıköy/Ankara 2013.
- SARIÇOBAN, Gülay, **"İkinci Dünya Savaşı Döneminde (1939-1945) Türk Dış Politikası," Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi C. 24, S. 4, 2020, s. 1761-1762.**
- HAMILTON, Keith, Edward WEISBAND, Maria Antonia di Casola, Selim Deringil, Salahi R. SONYEL ve Abdel Vahab BEKR, **"Kahire Konferansı'nın 55. Yıldönümü Paneli"**, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, SAM Papers 6/99, Mena House Oberaoui, Kahire,
- HART, Liddell, **İkinci Dünya Savaşı Tarihi**, (Ed. Yenen Emir, Çev. Kerim Bağrıaçık), 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- İNCİ, İbrahim. **"İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Varlık Vergisi Uygulaması" Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 10, S. 2, 2012, s. 275-276.**
- İNÖNÜ, İsmet, **Defterler C. 1 (1919-1973)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- JACOBSEN, Hans Adolf, **1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı**, (Çev. Em. Kur. Alb. İbrahim Ulus), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989.
- KARABEKİR, Kazım, **Günlükler C. 2 (1906-1948)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- KERWIN, Jerome G., **"The German Reichstag Elections of July 31, 1932"**, **The American Political Science Review**, C. 26, S. 5, 1932, s. 921-926. <https://doi.org/10.2307/1947146>.

- KNIGHT, Frida, **1940'dan 1941'e Fransız Direnişi**, (Çev. Oya Nilgün), Belge Yayınları, İstanbul 2000.
- LELLENBERG, Jon, "Neville Chamberlain and the Policy of Appeasement", 01 Ocak 1995.
- MUZAFFER, Deniz, "Hitler Dönemi Türk-Alman Anlaşmaları", **The Journal of Social Sciences**, C. 2, S. 2, 01 Ocak 2015. <https://doi.org/10.16990/SOBIDER.32.>, s. 85
- ORAN, (ed. Baskın ve Atay Akdevelioğlu), **Türk Dış Politikası**, C.1. 1919 - 1980, 17. Baskı, Araştırma-İnceleme Dizisi, 758 117, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- ÖZAL, İlkin Başar, **Kısa 2. Dünya Savaşı Tarihi**, Sistem Matbaacılık, Timaş Yayınları, Fatih/İstanbul 2019.
- ÖZDUMAN, Ali Rıza, "II. Dünya Savaşı'nda Türk Basınında Türk-Alman İlişkileri", **Beykent Üniversitesi**, 2008.
- SARIÇOBAN, Gülay, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde (1939-1945) Türk Dış Politikası", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 24, S. 4, 31 Aralık 2020, s. 1755-1777.
- SOYSAL, İsmail, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", **Belleken**, C. 46, S. 182, 20 Nisan 1982, s. 367-414.
- TEKE, Cevdet, "II. Dünya Savaşı'nda Adana Görüşmeleri ve Etkileri", **Journal of International Social Research**, C. 9, 30 Ağustos 2016, s. 302-303. <https://doi.org/10.17719/jisr.20164520610>.
- TUCKER, Spencer (ed.), **World War II: The Definitive Encyclopedia and Document Collection**, C. 5, Revised Edition, ABC-CLIO, Santa Barbara/California 2016.
- TUNCER, Hüner. **Türk Dış Politikası, C. II: Cumhuriyet Dönemi (1920-2002)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2023.
- WEISBAND, Edward, **İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye**, (Çev. M. A. Kayabağ ve Örgen Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2002.
- <https://www.youtube.com/watch?v=WAFMBBdOxXU> (Erişim Tarihi 03.03.2025).

EKLER

1. Resim: Başbakan Winston Churchill, Türkiye Cumhurbaşkanı İnönü ile görüşmek için Adana'ya gelişinde Türk dışişleri bakanı Menemencioğlu ile havaalanında konuşuyor.¹⁴⁰

2. Resim: Başbakan Winston Churchill ve Türkiye Cumhurbaşkanı. Türkiye Cumhurbaşkanı Churchill ve İsmet İnönü, Cumhurbaşkanlığı treninde Adana'da bir konferans için bir araya geldiklerinde birbirlerine hoş geldin diyorlar. Soldan sağa: Türk Ordusu Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Churchill, İnönü ve Türkiye Başbakanı Şükrü Saraçoğlu.¹⁴¹

¹⁴⁰ "Prime Minister Winston Churchill and President of Turkey. Churchill Talking to Menemencioğlu, Turkish Foreign Minister, at the Airport on Churchill's Arrival at Adana for Conference with İnönü, President of Turkey", image, Library of Congress, Washington, D.C. 20540 USA, erişim 17 Ocak 2023, <https://www.loc.gov/item/2017696451/>.

¹⁴¹ "Prime Minister Winston Churchill and President of Turkey. Churchill and İsmet İnönü, President of Turkey, Exchange Pleasantries on Board the Presidential Train as They Met in Adana for Conference. Left to Right: Marchal Fevzi Çakmak, Chief of Staff of Turkish Army, Churchill, İnönü and Sukru Saracoglu, Turkish Prime Minister", image, Library of Congress, Washington, D.C. 20540 USA, erişim 17 Ocak 2023, <https://www.loc.gov/resource/fsa.8b06007/>.

3. Resim: Başbakan Winston Churchill ve Türkiye Cumhurbaşkanı. Churchill, Adana’da iki lider tarafından konferansın düzenlendiği Cumhurbaşkanlığı treninin arka planında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından karşılanıyor.¹⁴²

4. Resim: 4-6 Aralık 1943’te yapılan İkinci Kahire Konferansı’nda Roosevelt, İnönü ve Churchill.¹⁴³

¹⁴² “Prime Minister Winston Churchill and President of Turkey. Churchill Is Greeted by İsmet İnönü, President of Turkish Republic, against the Background of the Presidential Train on Board Which the Conference Was Held by These Two Leaders at Adana”, image, Library of Congress, Washington, D.C. 20540 USA, erişim 17 Ocak 2023, <https://www.loc.gov/item/2017696450/>.

¹⁴³ “The Meeting With President İnönü Of Turkey. 6 December 1943, Cairo. The Meeting Of Mr Churchill And President Roosevelt With The President İnönü Of Turkey At President Roosevelt’s Villa

5. Resim: 2. Kahire Konferansı'ndan Roosevelt, İnönü ve Churchill 1943¹⁴⁴

	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

In Cairo.”, Imperial War Museums, Erişim 17 Ocak 2023, <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205153285>.

¹⁴⁴ “Dosya: Roosevelt İnönü Churchill”, erişim 17 Ocak 2023, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roosevelt_Inonu_Churchill.jpg.

**ULUSLARARASI EĞİTİM VE TARİH
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(ETA JOURNAL)**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATION
AND HISTORY RESEARCH**

Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, Temmuz 2025, s. 231-238.

Ali ERDEM*

231

**Mehmet Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı, Türk Tarih Kurumu, Ankara
1999, ISBN: 975-16-0951-8.**

Eserin İçeriği

Çalışmada “Mehmet Öz” tarafından kaleme alınan “XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı” adlı eser kritik edilmiştir. Eser, 1999 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Kitap, giriş bölümünü takiben üç ana bölüm, sonuç, ekler, kaynakça, dizin ve haritadan oluşmak sureti ile 234 sayfadan ibarettir. Kitap, baskı amacına atfedilmiş sunuş, önsöz, kısaltmalar ve tablolar listesi ile başlamaktadır. Eserde herhangi bir fotoğraf kullanılmamıştır. Ancak kapağında, Osmanlıca yazılar içeren Karadeniz bölgesi Samsun (Canık) haritasına yer verilmiş, böylece çalışmanın tarihî ve coğrafi bağlamına görsel bir vurgu yapılmıştır. Fiziksel özellikler açısından incelendiğinde, eserin 16,5 × 23,5 cm boyutlarında olduğu ve kitap kâğıdı cinsiyle basılmıştır. Eser, Türkiye’nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi kapsamında, XV-XVI. Yüzyıllara ait tahrir defterlerinden hareket edilerek kaleme alınmıştır. Halk ve konar-göçer aşiretler bazında nüfus yapısı ve değişimini, günümüz itibarıyla Türk

* Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Osmaniye/TÜRKİYE, e posta: alierdem883@gmail.com, ORCID: 0009-0000-9074-6532.

* Bu makale Turnitin programı ile taranmıştır.

* Kitap tanıtımı/ İnceleme.

* Makale geliş: 06.05.2024 - Makale kabul: 21.07.2025

* Makale Atıf Bilgisi: Makale Atıf Bilgisi: Erdem, A. (2025). Mehmet Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, ISBN: 975-16-0951-8. *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi (Etajournal)*. 7 (12), 231-238.

toplum yapısı açısından ilişkilerini açıklamak üzere Türkiye'nin nüfus yapısının tarihi incelenmektedir.

Eser, Türkiye'de tahrir konusu, bu konu ile ilgili yaşanan tartışmalar, nüfus ve iskân faaliyetleri ile tarımsal ve hayvansal verimlilik gibi pek çok hususta başvuru eseri mahiyetindedir. Yazarın görünürdeki çalışmaları içerisinde en fazla atıf alan eser olması bu düşüncüyü desteklemektedir.¹ Böyle olmasına rağmen mevcut literatür üzerinde yapılan incelemede eserle ilgili yayınlanmış bir kitap tanıtımına rastlanamamıştır.

Eserin giriş kısmında, yazar öncelikle eserin içerik bakımından nasıl şekillendiğini ve oluşum sürecini kısaca ortaya koymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait tahrir sisteminin mahiyetine dair açıklamalarla başlayan eserde daha sonra Canik Sancağına ait tahrir defterlerinin içeriği detaylandırılmaktadır. Ardından, tahrir defterlerinden elde edilen bilgiler, tarihi bir çerçeveye oturtularak, Canik yöresinin Osmanlı dönemi ve öncesi tarihine yer verilmektedir.

Tahrir sisteminin kökenlerinin, Osmanlı öncesi İslam devletlerinde ve Bizans gibi çağdaş komşu devletlerde izlerinin bulunduğu, bu sistemin benzer uygulamalarla Osmanlı Devleti'nde yeniden şekil aldığı vurgulanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin tahrir sistemini ne zaman kullanmaya başladığına dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak yazar, 1431 tarihli bilinen en eski tahrir defteri ve diğer delillerle tahrir defterlerinin 15. yüzyıldan itibaren kullanıldığını ifade etmektedir. Özellikle Bizans ve Osmanlı Devleti arasındaki toprak sistemindeki benzerliklerin çift yönlülüğü bağlamında, Osmanlı Devleti'nin Bizans'ı tahrir usulü konusunda etkilediğine dair somut delillerin varlığına dikkat çekilmektedir (s. 4). Tahrir sisteminin esas amacının, bir bölgenin vergi mükellefi kişi sayısı ve tahmini vergi gelirlerini öğrenmek ve bu verileri kayda geçirmek olduğu belirtilmektedir. Ardından, tahririn uygulanma sebebi açıklanmaktadır. Bu sebepler arasında özellikle timar sistemiyle bağlantılı olarak merkezi otoritenin taşra yönetiminde kontrolü sağlaması, düzenli eyalet ordusunu oluşturması ve mali bir teşkilata gereksinim duyulmadan taşra vergilerini toplama ve bu toplanan gelirlerin dağıtımındaki kolaylığı vurgulanmaktadır. Tahrir uygulamasının, başlangıçta yeni fetihler ve padişahın cülusu gibi durumlarda uygulandığı fakat bununla sınırlı kalmayıp, bazı görüşlere göre her otuz yılda bir yapılması gerektiği de vurgulanmıştır. Mesela yazarın tespitine göre, Rum eyaleti tahrirlerinin 25 ila 35 yıllık aralıklarla yapıldığı açıklanmaktadır (s. 5). Girişin ilerleyen kısımlarında, kitabın oluşumunda ana kaynak olarak kullanılan tahrir defterlerinin içeriği hakkında bilgi verilmektedir. Bu defterlerde yer alan *caba*, *mücerred*, *bennak* gibi tahrir kaynaklı terimlerin kullanımı örneklerle açıklanmaktadır. Ayrıca, Canik sancağına ait tahrir defterlerinden hareketle, Rum eyaleti tahrir defterlerinin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi de yapılmaktadır.

Canik Sancağının Osmanlı dönemi öncesi ve sonrasındaki tarihi süreci derinlemesine bir incelemeye tabi tutulmaktadır. Bölgenin eski çağlardan itibaren meskûn olduğu, Orta Çağ'da önemli bir yerleşim alanı olarak varlık gösterdiği vurgulanmaktadır. 14. yüzyıl boyunca, Canik, çeşitli mahalli beylikler tarafından yönetilmiş, bu dönemde bölgenin siyasi yapısı oldukça parçalı bir görünüm arz etmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye gelişi ve buradaki egemenliğini kurma süreci ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hakimiyetinin pekişmesi ve kalıcı hale gelmesi Fetret Devrinin sonrasında sağlanan istikrarla açıklanmaktadır. Bu bölümde, Canik'in Osmanlı yönetiminde kazandığı stratejik önemin yanı sıra, bölgenin Osmanlılar tarafından nasıl ele alındığı ve yönetildiği konusunda bilgiler verilmektedir. Akabinde, Canik Sancağının coğrafi yapısı ve idari bölünüşü ele

¹ (<https://scholar.google.com/citations?hl=tr&user=b5m1Fb0AAAAJ>) (E. Tarihi 25.03.2025)

alınmaktadır. Canik, coğrafi olarak Amasya ve Tokat merkezli kurulan Rum Beylerbeyliği (eyaleti) içerisinde yer almış, ancak 19. yüzyıldaki idari düzenlemeler sonrasında Trabzon Vilayeti'ne bağlanmıştır (s. 26). Sancağın iç yapısına dair terminolojik bir inceleme yapılmış ve Canik'teki yerleşim birimlerinin bölük, nahiye, kaza gibi idari birimlerin isimlendirilmesine dair açıklama verilmiştir. Buna göre yazar, yer adlarının tahrir defterlerinde yer alan "evlâd-ı fûlan" gibi belirtilen işaretlerin, yalnızca adı geçen kişinin oğlu değil, torunu veya torununun torunu olduğunu belirtmektedir (s. 36). Girişin sonunda, bölgenin yer adları ve iskân yerleri üzerine yapılan tasnif ve tahliller yer almaktadır. Bu tasnife göre, Osmanlı öncesine ait yer adlarının çoğu zaman kullanıldığı, Türklerin bölgeye yerleşiminden sonra dahi yer adlarının her zaman değiştirilmediği vurgulanmaktadır. Genel olarak, yer adlarının coğrafi özelliklerle doğrudan ilişkili olduğu ifade edilmekte, Canik'teki iskân yerlerinin yer adları açısından %42'sinin 20. yüzyıl başlarına kadar varlık gösterdiği tespit edilmektedir (s.37). Giriş, Canik bölgesinin tarihsel ve coğrafi yapısını irdeleyerek bu süreçteki idari yapısı ve yerleşim düzenine ait bilgileri ortaya koymaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, nüfus ve toplum konusu ele alınmaktadır. Öncelikle, kırsal alanda yaşayan köylü nüfusunun demografik yapısı ve sosyal yapısı değerlendirilmektedir. Ardından, kasabalarındaki nüfus durumu incelenmekte, bu yerleşim birimlerinin nüfus yapısı ve köylü-şehirli özelliklerinin analizi sunulmaktadır. Son olarak hem köylü nüfusu hem de kasaba nüfusu üzerine yapılan değerlendirmeler bir arada ele alınarak, bölgesel nüfus yapısının değişimi ve buna etki eden faktörler tartışılmaktadır.

Yazar, nüfus ve toplum açısından tahrir defterlerinin önemli bir noktasına dikkat çekmektedir. Tahririn merkezi yönetime vergi amacıyla tımar sisteminin uygulandığı kazalarda, bölgenin beşerî ve maddi kaynakları hakkında güvenilir ve ayrıntılı bilgiler sunduğunu vurgular. Bu sayımların, nüfus sayımı değil, vergilendirilebilir nüfus sayımı olduğunu üzerinde özellikle durulmuştur. Ayrıca, defterlerde ergenlik çağına gelmemiş erkek çocukları ile kadınların sayısının kaydedilmediği de belirtilmiştir. Özellikle, tahrir defterlerinin vergi toplama ve yönetim açısından nasıl bir araç olarak kullanıldığını anlamak için bu ayrıntılar büyük bir önem taşımaktadır. Yazar, tahrir defterlerindeki istatistiki bilgilere şüpheyile yaklaşılmaması gerektiğini ve bu tür kaynakların dikkatlice değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Özellikle, defterlerde kullanılan terimlerin anlamları ve kullanımları üzerine titizlikle yaklaşılmamasının önemini ortaya koymaktadır. Bu noktada, yazarın kitapta belirttiği örneklerle, tahrir defterlerinin yalnızca dönemin vergi sistemini yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda tarihsel verilerin doğru bir şekilde analiz edilmesinin önemini de vurgulamaktadır (s. 41,44). Canik Sancağının 15 ve 16. YY. yaşadığı nüfus değişim ve dönüşümlerini incelenmektedir. Bu incelemeyle bölgedeki inanç sistemindeki değişim üzerine de bir analiz verilmektedir. Ardından bölgenin kırsal nüfusu detaylı bir şekilde incelenmektedir. Bu nüfus, üç ana başlık altında ele alınmaktadır. Bunlar sıradan reaya, özel statülü raiyyet grupları ve vergiden muaf kişi ve gruplar olarak ele alınmaktadır. Yazar, incelenen her bir grup içerisindeki ekonomik yapılar üzerine de bilgi vermektedir. Sıradan reaya sınıfı, bütün vergi ve resimleri ödemekle yükümlü oldukları belirtilirken, bu grubun içinde defterlerde geçen terimlerin kullanımına da dikkat çekmektedir. Özellikle, *caba* teriminin kullanım biçimi üzerine yapılan vurgular dikkat çekicidir. İmparatorluğun diğer bazı sancak ve eyaletlerinde, *caba* kelimesi "kisb ü kâre muktedir" yani kendi geçimini temin eden bekar erkek anlamında kullanılırken, Canik Sancağının bağlı olduğu Rum Eyaleti'nde bu terim evli ve topraksız erkekleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Yazar, bu farklı anlamların, vergi ve sosyal yapıdaki önemli ama küçük farklılıkları ortaya koyduğunu belirterek, dönemin sosyo-ekonomik koşullarına dair bir analiz sunmaktadır (s. 44). Canik

Sancağındaki tahrir defterlerine dayanarak, *caba* ve *mücerred* sayısındaki artışın sosyo-ekonomik sonuçlarını ele almaktadır. Caba ve mücerred sayısındaki artış, yeni doğan nüfusun köylü nüfusu üzerindeki baskısını gözler önüne sererken, özellikle 16. yüzyıl ortalarında medreselerdeki öğrenci (talebe) yığılmaları ve idarecilerin kapısına yığılan levent ve sekban köylü gençlerinin sayısındaki artışla somut bir örneklemeye dönüştürmektedir (s. 52). Ayrıca, özel statülü grupların vergi statüleri de ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu gruplar arasında kale hizmetkarları, yol bakım ve onarımında görevli kişiler, imamlar, müezzinler, küreciler ve çeltükçüler gibi görevlilerin vergi durumları incelenmektedir. Başlangıçta tüm vergi ve resimlerden muaf tutulan bu grupların, ilerleyen dönemde belli hizmet karşılığında yalnızca avarız vergisinden muaf tutulduğuna, ancak normal vergi ve resimleri ödemekle yükümlü olduklarına dikkat çekilmektedir. Bu bölümde, ayrıca bu gruplar arasında ara kategoriye girenler ve tamamen vergiden muaf tutulanlar arasında ayrım yaparak, farklı muafiyet kategorilerini net bir şekilde tanımlamaktadır. “*El-muaffiye*” adıyla kaydedilen muaf gruplar içinde, din görevlileri, çocukları ve akrabaları ile zaviyedarlar da yer almakta; ayrıca sayyâdlar ve sipahilerin vergilendirme statüleri de ele alınmaktadır. Müsellemlerin başlangıçta muaf statüsünde oldukları, ancak zamanla raiyyet statüsüne indirildikleri de belirtilmektedir. Birinci bölümün son kısımlarında, Canik Sancağındaki kasabaların tahlil ve tenkidi yapılmaktadır. Yazar, bir yerleşim biriminin kasaba olarak nitelendirilebilmesi için en az 400 haneye sahip olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu önerme doğrultusunda, Samsun, Bafra ve Ünye kasabaları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu üç kasabanın tahmini nüfusları hesaplanırken, Müslüman ve Gayrimüslim nüfusları ile görevli kişi ve grupların durumu da tartışılmaktadır. Ayrıca, nüfus değişimlerine etki eden faktörler de bu bölümde incelenmektedir. Yazar, nüfus değişimlerinin yalnızca siyasi olaylar ve salgın hastalıklarla değil, aynı zamanda Celali isyanlarının etkisiyle de şekillenmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Nüfus hesaplamalarında kullanılan yöntemler ve metotlar ise ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır.

İkinci bölümde, incelenen tahrir defterlerinden edilen bilgiler doğrultusunda, Canik Sancağındaki vergilendirme, tarım üretimi ve diğer iktisadi faaliyetler ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Vergilendirme sistemine ilişkin yapılan açıklamaların ardından, tarımda meydana gelen değişiklikler ve yetiştirilen ürünler gibi hususlar ele alınmaktadır. Akabinde, kasabalardaki vergiler ve ekonomik durum izah edilmektedir. Bölümün sonunda, bu veriler ışığında yapılan genel değerlendirme yer almaktadır. Yazar, bu kapsamlı analizle birlikte, Canik Sancağının Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısındaki rolünü tartışarak, bölgenin ekonomik durumuna dair bilgiler sunmaktadır.

Yazar, tahrir defterlerinde verilen rakamların tahmini vergi bedelleri olduğunu ve bu rakamların, üç yıllık üretimin yıllık ortalamasına dayandığını vurgulamaktadır (s. 79). Bu kıstas doğrultusunda, tahrir defterlerinde vergilerin kaydedilme usulünün 15. ve 16. yüzyıllardaki değişimleri ele alınmakta ve dönemin vergilendirme sistemine dair bir analiz sunulmaktadır. Yazar, bu değişimlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı ve vergi politikasındaki değişimi anlamada kritik bir rol oynadığını belirtmektedir. Kitap, hesaplamalar konusunda önemli bir soruna, imparatorluğun her bölgesinde geçerli ortak bir ölçü ve tartı biriminin olmaması sorununa dikkat çekmektedir. Ancak, Canik Sancağında kullanılan ölçü ve tartı birimlerinin İstanbul'da kullanılan ölçü ve tartı birimleriyle aynı olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Devamında, kır kesiminden toplanan vergiler detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Vergi unsurları, raiyyet rüsûmu ve arızî vergiler, öşür ve diğer vergiler olmak üzere üç başlık altında verilmiştir. Raiyyet rüsûmu ve arızî vergiler bölümünde, Canik Sancağındaki resmî çift sistemi çerçevesinde toplanan vergiler, gayrimüslimlerden alınan cizye-

ispençe vergisi, niyâbet hissesi ve bâd-ı hevâ gibi arızî vergilerinin miktarları ve tasarruf biçimleri ayrıntılı bir şekilde sunulmaktadır. Özellikle ilgi çeken noktalardan biri, 1455 yılı defterlerinde niyabet hissesinin kaydedilmemiş olmasına rağmen, bu hissenin varlığı ve bilinmeyen bir nedenle tahrir defterlerine yazılmadığına dair yapılan açıklamadır (s.83). Ayrıca, niyabet hissesinin, çift resminden 15 akçe, caba ve bennak resminden 5 akçe, koyun resminin yarısı (resm-î ganem) ve bâd-ı hevâ vergisinin yarısından müteşekkil olduğu belirtilmektedir. İlerleyen bölümlerde, toprak mahsullerinden alınan öşür vergisinin tasnifi ve tahlili yapılmaktadır. Bu bölümde dikkat çeken bir diğer husus, malikane divani hissesiyle ilgili tespittir. Bazı tahrir defterlerinde malikâne veya divâni hisselerinin tahmini vergi miktarlarının belirtildiği, ancak bazı defterlerde bu hisselerin hiç yer almadığı ve bu durumda divani hissesinin rakamlarının esas alındığı vurgulanmaktadır. Ayrıca, hassa gelirlerinin neredeyse tamamının buğday ve arpadan oluştuğu ifade edilmektedir (s. 86, 87). Bölüm içerisinde, yerleşim birimlerinde yetiştirilen meyve, sebze, arpa, buğday ve baklagil çeşitlerinin verim miktarlarını, yetiştirildikleri bölgenin yapısı ve bu ürünlerden alınan vergilerin tasarruf biçimlerini ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Diğer vergiler başlığı altında ise, hayvancılık ve hayvan ürünleri, madencilik, boyahane, değirmen ve pazar vergisi gibi hususlar ele alınmaktadır. Yazar, koyun ve kuzulardan alınan verginin iki koyuna bir akçe olarak belirlendiğine dikkat çekerek, bu vergilerin yarısının Nisan ayında toplanan, serbest olmayan timarlarda niyâbet hissesine ait olduğunu belirtmektedir (s. 101). Bölümün son kısmında, kasabalardan elde edilen tarım dışı vergiler ve bu vergilerin sancağın ekonomik durumuna etkisi incelenmektedir. Yazar, Samsun kasabasının, diğer kasabalara kıyasla ekonomik açıdan daha fazla önem taşıdığını vurgulamaktadır. Bununla birlikte, bölgenin Karadeniz ticaretinde ikinci sınıf bir konumda olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, sancak içindeki akçenin değeri de tartışılmakta, bölgenin ekonomik durumu üzerine bilgiler sunulmaktadır. Son olarak, tahrir defterlerinin yanı sıra mühimme kayıtları ve diğer başka kaynaklardan elde edilen verilerle, Canik Sancağının genel iktisadi durumu ele alınmaktadır. Bu bölüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısına dair kapsamlı bir tetkik sunmakta ve bölgenin vergi sistemine dair bilgiler vermektedir.

Üçüncü bölümde yazar, öncelikle malikâne-divâni sisteminin detaylarını açıklayarak, bu sistemin Canik Sancağındaki yansımalarını ele almaktadır. Ardından, toprak idaresi ve gelir dağılımları üzerine bir açıklama sunulmakta, Osmanlı taşra idaresinin işleyişi ve uygulamaları örneklerle detaylandırılmaktadır. Bu bölüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra yönetim sistemine dair bir bakış açısı sunarak, dönemin yerel idari yapılarına dair bilgiler vermektedir. Yazar, bu çalışmasıyla, Osmanlı'nın taşra idaresinin pratikte nasıl işlediğini ve yerel yönetim ile merkezi otorite arasındaki ilişkilerin hangi düzeyde yürüdüğünü gözler önüne sermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan malikane-divani sistemi ve bu sistemin Canik Sancağındaki yansımaları incelenmektedir. Yazar, malikane-divani sisteminin, Osmanlı öncesi dönemlerde varlıklarını sürdüren yerel nüfuz sahibi ailelerle, Osmanlı merkezi idaresi arasında vuku bulan bir uzlaşmanın sonucu olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Sistem, özellikle üretilen mahsullerden alınan öşür vergisi üzerinden şekillenen gelir paylaşımını temel alırken, mülk sahiplerinin tasarruf edilen toprak üzerinde mülkiyet hakkı olmadıklarını, yalnızca toprak gelirlerinin belirli bir kısmına sahip olduklarını ve bu gelirleri vakfa dönüştürme veya satma haklarına sahip olduklarını açıklamaktadır (s. 124). Bölümde, Canik Sancağındaki malikâne-divâni sisteminin uygulanışına dair detaylar da sunulmaktadır. Canik Sancağında öşür miktarlarının beşte bir hums ya da iki öşür (1/10) vergisi olarak uygulandığı belirtilmektedir. Canik'in bazı bölgelerinde malikâne-divâni ayırımının net bir şekilde görünmediği ifade

edilmektedir. Sancakta, doğudaki malikâne hisselerinin zamanla timarlı statüsüne indirildiği ve sistemin esas olarak batı bölgelerinde, özellikle Samsun, Bafra ve Kavak'ta uygulandığı belirtilmektedir. Ayrıca, 16. yüzyılın başlarından itibaren gelirlerin şehzade hâssından havass-ı hümayûna aktarılmasıyla birlikte, gelir dağılımlarındaki değişikliğe dikkat çekilmektedir.

Bölümün sonunda, Canik Sancağındaki gelir dağılımları kaza bazında beş başlık altında ele alınmakta ve bu başlıklar detaylı bir şekilde açıklanmaktadır. Bunlar şehzade ve padişah hasları, mirliva hasları, zeamet ve timar, mülk sâhipleri ve vakıflardan oluşmaktadır. 15. ve 16. yüzyıllarda bu gelir kalemlerindeki değişim ve dönüşümler, tahrir defterlerinde verilen oranlar üzerinden incelenmektedir.

Kitabın ekler bölümü, Canik Sancağına ait tahrir defterlerinde yer alan bazı önemli görülen bilgilerin sayfalarını içermektedir. Bu bölümde, ekilebilir toprak miktarı ve kır iskân yerleri gibi veriler, dikkatle hazırlanmış tablolarla sunulmaktadır. Eserin sonunda bir kaynakça ve dizin kısmı yer almaktadır. Canik Sancağı'nın 15. ve 16. yüzyıldaki idari taksimatını gösteren iki harita da kitabın sonuna eklenmiştir. Birinci harita Canik Sancağı'nın idari bölünüşünü gösterirken ikinci harita ise sancağın fizyografik durumu ile 15 ve 16. yüzyıllarda yerleşmelerin dağılışını göstermektedir. Eserin sonundaki ekler kısmı, okuyuculara dönemin yapısına dair daha ayrıntılı bilgi sunarak, eserin kapsamını zenginleştirmektedir.

SONUÇ

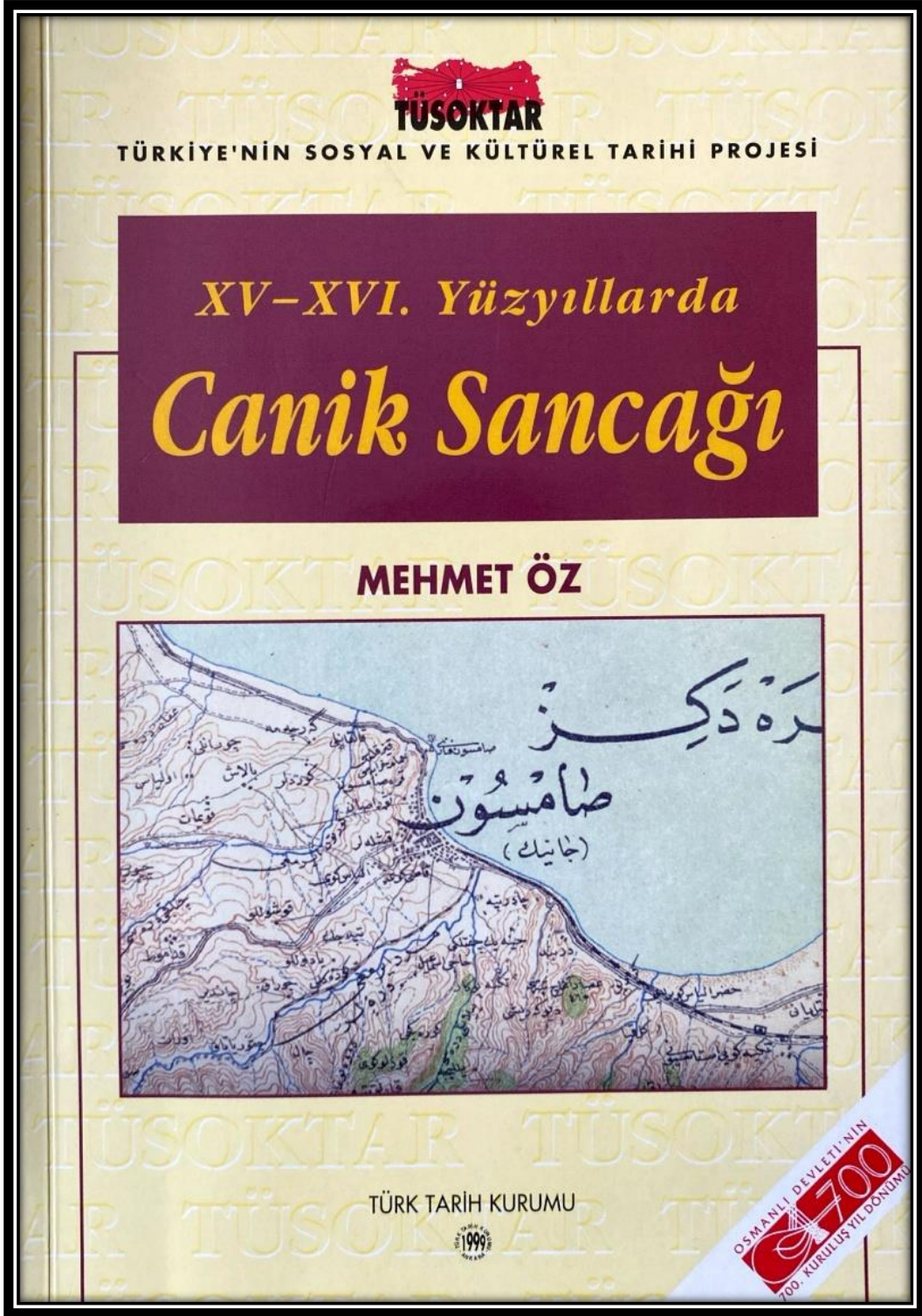
Sonuç olarak tanıtıma konu olan kitap, 26 yıl önce yazılmış bir eserdir. Eserin basımından uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen kritiğinin yapılmamış olduğu anlaşılmaktadır. Eser, tahrir, tahrir defterleri, tahririn uygulanması ve konularını oldukça sade ve anlaşılır ele alması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca bu kaynaklara ne şekilde yaklaşılmaması, tetkik edilmesi ve ortaya çıkarılacak hipotezlere olan yaklaşıma dair tartışmaları da içermektedir. Çalışma, şehir ve kır tarihçileri açısından taşra yönetimiyle ilgili çeşitli konuları gündeme getirmektedir. Bu bağlamda eser, tahrir konusu ile ilgili yazıldığı dönemdeki literatürü genişleterek şekillendirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, ekonomik, idarî ve demografi tarihi hakkında araştırma inceleme yapan ilgililerin sıklıkla başvurdukları bir çalışma olduğu ortadadır. Tahrir konusunun teknik ve terminolojik muhtevası hakkında bilgilenmek, spesifik bir örnek olarak Canik Sancağı üzerinden canlı şahitliğini görmek isteyen okuyucu, araştırmacılara tavsiye olunur.

KAYNAKÇA

ÖZ, Mehmet. **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

İnternet Kaynakları

<https://scholar.google.com/citations?hl=tr&user=b5m1Fb0AAAAJ>, (E. Tarihi 25.03.2025).

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>